

valóság

A TARTALOMBÓL

Lord Acton és a liberális katolicizmus távlatai
Frenyó Zoltán és Gájer László dialógusa

Dr. Kovács Sándor: Az „Édenkert” kora ókori
földrajzi helye

Pók Katalin: A bizalom megrendülése
A bibliakritika indulása

Csajághy György: Az elsüllyedt sziget-
kontinensek mint a magyarság „őshazái”?

Kucsera Tamás Gergely:
A leginkább emberi...

Pécsi Györgyi: A művészeti könyvkiadás
gyakorlata

Rénes Balázs: Kémkedés és
információszerzés a kora újkori
Konstantinápolyban: Henry Lello angol
követ és a Cigala testvérek kapcsolata

Weninger Sándor: A fenntartható city
branding szerepe a magyar nagyvárosok
és Budapest turisztikai imázsépítésében

Pusztai Gabriella: A könyv olvasás
múltja és jövője

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
1

4

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2021. április LXIV. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf.176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950

Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértés Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia,
Innovációs és Technológiai Minisztérium

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely

Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Kiss-Nemeskéri Zsuzsanna

Lord Acton és a liberális katolicizmus távlatai

Frenyó Zoltán és Gájer László dialógusa

I.

Frenyó Zoltán: Lord Acton és a liberális katolicizmus zsákutcája

Baráti ellenvetés Gájer László írásaira

Néhány éve megtisztelő felkérést kaptam, hogy készítsek korreferátumot Gájer László „Lord Acton és az I. vatikáni zsinat” című előadásához. Miután ebből az alkalomból eszmét cseréltünk, az ott felvetődött kérdések tovább foglalkoztattak, majd Gájer László hasonló című dolgozatának megjelenését követően szükségesnek tartottam a témára vonatkozó újabb észrevételeimet megtenni. Az így fölmerült kérdések jelentőségére való tekintettel úgy gondoltam, érdemes lenne fogalmazványaimnak nyilvánosságot adni. Publikálásukat azonban nem szerettem volna egyoldalúan megtenni, hanem az építő eszmecsere kívánságával egyfajta dialógussá akartam alakítani. Ezért megkértem Gájer Lászlót, ha lehetséges, legyen szíves egy írásaimra reflektáló választ készíteni, hogy ezek nyomtatásban együtt szerepelhessenek. Itt köszönöm meg válaszának szíves elkészítését. Az olvasó az alábbiakban e két fogalmazványomat, s az ezekre adott választ fogja találni. Írásaink megjelentetése annál is inkább időszerű maradt, mivel időközben napvilágot látott Gájer László ez irányú kutatásainak végső gyümölcse, a Lord Actonról írt összegző kötete is.¹

I. Liberalizmus és csalatkozhatatlanság az Egyházi Állam alkonyán. Korreferátum Gájer László „Lord Acton és az I. vatikáni zsinat” című előadásához²

A „Lord Acton és az I. vatikáni zsinat” című dolgozat fontos témakört tárgyal, a megjelölt témakör minden elemében jelentős. Maga Lord Acton (1834–1902), bár alakja ismert, az utóbbi évtizedekben nálunk alig emlegetett szereplője korának és a katolikus gondolkodásnak. Hasonlóképpen fontos tényező az I. vatikáni zsinat (1869–70), amely nálunk nemzedékek óta háttérbe szorult fejleménye az egyháztörténetnek. Ezzel összefüggésben pedig az infallibilis elve ismét olyan kérdés, amely mindig figyelmet érdemel, sőt, amelyet a mai kor távlatából érzésem szerint nagyobb összefüggéseiben tudunk megpillantani, mint ahogy keletkezése idején a kortársak láthatták. Végül a dolgozaton keresztül szemünk előtt lebeg katolicizmus és liberalizmus viszonya, amelynek történeti fejleményei mindig érdeklődésre tarthatnak számot, s amelynek elvi problémája minden nemzedék számára megfogalmazandó feladatot jelent.

A szerző törekvése és célkitűzése mindezek miatt elismerést érdemel. Fejtegetései és jól megválasztott idézetei Acton munkásságának ismeretét tükrözik, s úgy vélem, a dolgozat híven adja vissza Acton eszméit. A kor rendkívül bonyolult összefüggéseket mutat, s azt hiszem, ezeknek a felfejtése leghelyesebben a szerző tárgyalási módszerével kezdhető el. Ez pedig egy konkrét kérdéskör kiválasztása lehet, amely jelen esetben nem más, mint az összpontosítás Lord Acton vonatkozó munkásságára.

Ezen a ponton adódnak azonban a nehézségek és a hiányosságok is megítélésem szerint. Úgy gondolom, a szóban forgó kérdéseket nem lehet kielégítően megvilágítani, ha csupán Lord Acton – és a hozzá hasonló közírók – eszméire koncentrálnak, és egyáltalán, ha csak az eszmetörténet síkján mozgunk, ahol a szabadságeszme csak a maga elvontságában jelenik meg. A dolgozat lapjain benyomásom szerint lassan egyfelől egy úgynevezett „progresszív”, liberális, modern katolicizmus, másfelől egy merev ultramontán irányzat és egy maradi, tekintélyelvű pápai politika képe bontakozik ki.

Arra joggal mutat rá a szerző, hogy műveiben Acton a katolicizmust a politikai szabadság előfutáraként bemutatva kívánta elfogadtatni kora liberális gondolkodásával. Ha helyesen értelmezzük a szabadság fogalmát, Acton törekvését elismerés illeti meg. Az viszont problémát jelent, ha Acton, Döllinger, avagy a szerző úgy látja, hogy IX. Pius – úgymond – elutasította az újkor politikai vívmányait, és eltávolodott a társadalomtól. Hasonló sematikus kritika éri a Syllabust, mintha nem lenne teljesen természetes elvileg, hogy az Egyház véleményt mondjon és iránymutatást adjon kora eszmei irányzatairól. Sőt, a dolgozathoz még egy olyan, Acton kifejezésével szólva „az inkvizíció lángjait felgerjesztő” egyházkép is felsejlik, amely valójában a felvilágosodás ideológiájában és antiklerikális propagandájában fogant. Itt jegyezném meg röviden azt is, hogy Döllinger vádjával szemben a pápai tévedhetetlenség fogalma nincs összefüggésben a teológus kutatási szabadságának elvével, továbbá a pápai tévedhetetlenség egyszerűen nem jelenti azt az Acton által hangoztatott képtelenséget, mintha a különböző kérdésekről nyilatkozó „középkori bulláknak teológiai normává kellene emelkedniük”.

Ezekről a nézetekről a dolgozatban általában leíró ismertetéseket olvashatunk, véleményem szerint azonban az érintett kérdések tárgyalása önmagában nem állhat meg, hanem *lényegi történeti és elvi reflexiókat igényel*. Ezért én a dolgozathoz leginkább a történeti-politikai környezet bemutatását, valamint a világos elvi tisztázást hiányolom. A következőkben ezekre szeretnék utalásokat tenni.

Amikor Acton azt várja a Katolikus Egyháztól, hogy az állam és egyház szétválasztása mellé álljon, ezzel Lamennais nyomdokait követi, akiről azonban legalább azt el lehet mondani – s erre a szerző is utal –, hogy a maga korában az erős pápai hatalom híve volt, de ezen túlmenően azt is ki kell mondani, hogy liberális létére a pápai csalatkozhatatlanság elvének nagy szorgalmazója volt. A fő probléma azonban mindkettejük esetében – és a liberális katolicizmus esetében általában véve – az, hogy egy olyan korban hangoztatják az állam és az egyház szétválasztásának igényét, amely kor fő politikai erői maguk teljes erővel éppen erre törekszenek. *Le kell szögezni, hogy az európai újkor tárgyunk szempontjából nem más, mint a Katolikus Egyház teljes szellemi és politikai visszaszorításának és ellehetetlenítésének a kora, az aufklárizmus, antiklerikalizmus és liberalizmus jegyében. Ezért legalábbis kérdéses, hogy mennyiben reális lépés az egyház, illetve a pápa túlhatalma ellen óvni annak a folyamatnak a közepette, amely az egyház reális létalapjainak radikális megszüntetésével végződött.*

A francia forradalom a kivégzések, tömeggyilkosságok és elkobzások kora volt,³ s a francia katolicizmus kiirtására és eltörlésére irányult. Hasonlóképpen egy évszázaddal később, egy újabb hullámban a szabadkőműves francia állami politika évtizedeken át eltökélt módon ugyanezt tette az egyház visszaszorítására, teljes kiejáratására és ellehetetlenítésére irányuló törvénykezésével. Azt lehet mondani, az egész XIX. század az Egyházi Állam megszüntetésének, majd a Kulturkampf-nak a kora. Az más kérdés, hogy elvileg mennyiben kell, vagy nem kell az Egyház lényegéhez tartozónak tekintenünk az Egyházi Államot⁴, de történetileg ennek megfojtása és anektálása volt az a tényező, amelyen keresztül az Egyháznak újra kellett gondolnia egész működését, evilági hivatásának lehetőségeit és alapjait. (Korábban az olasz egység pápai bázisú megteremtése is a történelem lehetőségei közé tartozott.) Ha erre a hatalmas változásra gondolunk, megérthetjük IX. Pius törekvéseit a pápai tekintély növelésére, akit a Gondviselés azzal a kereszttel tüntetett ki, hogy hosszú uralkodása alatt (1846–78) ezt az egész átalakulást átélje és végigszenvedje. Itt csak utalni tudok a döntő fordulatok évszámaira: 1848–49; 1859–61; 1870–71. Ehhez képest olvashatjuk

egy elfogult mű régi magyar kiadásában, hogy Róma elfoglalása és az Egyház Állam megsemmisítése után IX. Pius pápa „jövödelméről az állam bőkezűen gondoskodott, és türte, hogy – úgymond – békében játssza az üldözött fogoly szerepét.”⁵

A közállapotokra fényt vethet, ha felidézzük a IX. Pius halála és temetése körüli eseményeket. Pius pápát halála után a Szent Péter-bazilikában temették el, de ő végakaratában a San Lorenzo Fuori le Mura templomot jelölte meg végső nyughelyéül. Utóda, XIII. Leó pápa a felfokozott nyugtalan helyzetben az újratemetést évekig halogatta, míg végül az 1881. július 13-ra virradó éjjel sor került a koporsó átvitelére. A temetési menetet azonban szabadkőműves és antiklerikális tüntetők megtámadták, és a koporsót a Teverébe akarták dobni.⁶ A fizikai összecsapásnak végül a katonaság bevetése vetett véget. Magának a „római kérdésnek” a megoldása pedig – mint ismeretes – egészen az 1929-es lateráni szerződésig⁷ váratott magára.

Tényszerűen meg lehet állapítani, s itt szeretném rögzíteni, hogy az olasz állam – jelentéktelen megszakításokkal személy szerint is – a szabadkőművesség irányítása alatt áll megszületésétől egészen az első világháborúba nyúlóan. A miniszterelnökök túlnyomó többsége szabadkőműves volt: A. Depretis (1876–1878, 1878–1879, 1881–1887), B. Cairoli (1878, 1879–1881), F. Crispi (1887–1891, 1893–1896), A. Rudini (1891–1892, 1896–1898), G. Zanardelli (1901–1903), A. Fortis (1905–1906), S. Sonnino (1906, 1909–1910, a világháború idején külügyminiszter), L. Luzzatti (1910–1911), A. Salandra (1914–1916); G. Giolittinek pedig, aki négyszer volt miniszterelnök (1892–1893, 1903–1905, 1906–1909, 1911–1914), kiterjedt szabadkőműves környezete volt.

Meg lehet állapítani, hogy a szabadkőművesség a modern Olaszország születési jellegzetessége és végighúzódo befolyásoló tényezője.⁸ Ez az oka annak, hogy az újjászülető Itáliában oly természetellenes módon kettévált hazafiság és vallásosság. Innen nézve pedig érthetővé válik a XIX. századi olasz állami politika ádáz klérus-ellenessége, és a római kérdésnek, vagyis a pápaság helyzetének elhúzódo válsága.⁹ A klérus-ellenesség szellemében állították fel az egyházellenes mozgalom jelképévé tett Giordano Bruno szobrát a római Campo dei Fiorin, 1889. június 9-én. „A terv megvalósításában nagy szerepet játszott Adriano Lemmi, az olasz szabadkőművesek nagymestere, valamint az 1887-től hatalmon lévő, s szintén szabadkőműves Francesco Crispi.”¹⁰; A szobor alkotója Ettore Ferrari (1845–1929) az Itáliai Nagy Oriens Páholy nagymestere volt 1904–1917 között.

Az említett történelmi körülmények és politikai viszonyok közepette jelentőséget kap IX. Piusnak az egyházkormányzat, a hitélet és a teológia terén kifejtett munkássága. Úgy vélem, akár a Mária-dogmára, akár a Syllabus-ra, akár a Primátus és az Infallibilitas elveire gondolunk – a szerző mindhárom témát érinti –, ezek hírhedtek sokkal inkább a politikai háttér, mintsem tényleges tartalmuk miatt lettek.

Az Ineffabilis Deus bulla (1854) Máriának az áteredő büntől való teljes mentességét mondja ki fogantatása pillanatától.¹¹ A bulla így csak megerősítése annak a hittételnek, amelyet az egyház mindig is vallott. Ráadásul idézném Michael Hesemann-t, aki szerint a dogma „kötelező erővel kimondta a Boldogságos Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának dogmáját. Ennek a tanításnak még akkor sincs semmi köze Jézus Szentlélek általi fogantatásához, ha sok nem-katolikus (és néhány katolikus is) úgy hiszi, hogy van. Sokkal inkább azt tanítja, hogy maga Mária minden bűn nélkül való, az áteredő büntől és a bűnre való hajlamtól mentesen, de természetes úton fogantatott és született meg.”¹²

A Syllabus (1864) 80 pontban foglalja össze azokat a korabeli eszméket a panteizmustól a liberalizmusig, amelyeket az egyház tévtannak és károsnak minősít.¹³ Ezt az egyház tanítói küldetése szerinti természetes feladatának tekinthetjük. Különösen visszatetszést

keltett és félremagyarázást indított el szekuláris körökben a jegyzék 80. pontja, amely a „haladással”, a „szabadelvűséggel” és a „modern civilizációval” való kibékülést ítélte el. A pápa azonban ezzel a tétellel az említett eszméknek tényleges katolicizmus-ellenes tartalmával fordult szembe, és az egyháznak a világgal való azonosulásától óvott, ugyanakkor, amikor *egyházát meg akarta őrizni abban a világban, amely éppen az egyházat akarta magából kiszorítani.*

Ami pedig a Pastor Aeternus zsinati konstitúciót (1870) és a tévedhetetlenség tanát illeti, érdemes lesz a rendelkezésből idézni néhány sort, majd magát a dogmát. A zsinat így indokolja a rendelkezés szükségességét: „Mínthogy éppen ebben a korban, amelyben az apostoli hivatal üdvöthető hatékonyságára legnagyobb szükség van, nem kevés olyan ember akad, aki az apostoli hivatal fontosságát kisebbíti, mindenképpen szükségesnek tartjuk, hogy azt az előjogot, amelyet az Isten egyszülött Fia a legfőbb pásztori hivatallal összekapcsolni méltóztatott, ünnepélyesen kinyilvánítsuk.”¹⁴

Maga a dogma pedig így szól: „Amikor a római püspök »ex cathedra« beszél, azaz, amikor minden keresztények pásztorának és tanítójának a feladatát teljesítve legfelsőbb apostoli akaratának nyilvánításával meghatározza, hogy egy-egy hitbéli vagy erkölcsi tanítás az egyetemes Egyház számára kötelező, akkor a Szent Péter személyén át megígért isteni segítség révén azzal a tévedhetetlenséggel bír, amellyel az isteni Megváltó a hitre vagy az erkölcsökre vonatkozó tanítás meghatározására nézve Egyházát felkészültté akarta tenni. Ezért a római pápa ilyen határozatai nem az Egyház beleegyezése miatt, hanem önmagukból kifolyólag megmásíthatatlanok.”¹⁵

Nem feladatom a dogma elemzése; csak emlékeztetnék J. H. Newman (1801–90) bíboros véleményére: „A »tévedhetetlenség« mint fogalom az I. vatikáni zsinat előtt sohasem fordult elő fontos okmányokban az Egyház vonatkozásában. Ám ki kell jelentenem, hogy az Egyház kezdettől fogva tévedhetetlenként működött, és ilyennek is fogadták el. [...] Ezért a keresztények lelkében sohasem fogalmazódott meg ilyen formában a kérdés: tévedhetetlen-e, s ha igen, milyen mértékben a pápa. Mert mindaz, amit erről gondoltak, csupán annyi volt: amit ő mond, az az Egyház szava, mert az Egyház nevében szól, és az Egyház szól őbenne. Amit pedig az Egyház kimondott, az igaz volt.”¹⁶

Newman rámutat a dogmatörténet jellegére: „Egyetlen igazság sem áll fenn önmagában, mert minden egyes a többivel összefüggésben és azokkal összhangban érvényes.” A dogmákat részenként fogalmazzák meg, a kezdeti állapot mindig különösnek tűnik, a későbbiek azonban kifejtik és kiegészítik az előzőeket.¹⁷

S éppen így a II. vatikáni zsinat Lumen Gentium kezdetű konstitúciójának (1964) 25. fejezete¹⁸ kinyilvánítja: „A csalatkozhatatlanságnak a hitre és erkölcsre vonatkozó tételek meghatározásában az isteni Megváltó akarata szerint meg kell lennie az ő egyházában. A csalatkozhatatlanság addig terjed, ameddig az isteni kinyilatkoztatás tartalma.”¹⁹ A konstitúció kifejti, hogy a tévedhetetlenség megvan az ex cathedra nyilatkozó pápában, a püspökök testületében és az egyetemes zsinatokban.

Hozzátehetjük, az I. Vaticanum óta a pápák csak egy-két alkalommal éltek a tévedhetetlenség igényével járó ex cathedra nyilatkozatokkal. Ilyen volt a Mária mennybevételének dogmáját kimondó Munificentissimus Deus apostoli rendelkezés (1950) XII. Pius részéről,²⁰ amellyel egyszerűen az egyház ősi tanítását rögzítette. Hasonló értelemben szokták emlegetni II. János Pál Ordinatio sacerdotalis kezdetű apostoli iratát (1994), amely a nők pappá szentelése ellen foglal állást.²¹

Ami Lord Acton alakját és korában elfoglalt helyét illeti, erről Gertrude Himmelfarb túlságosan megértő módon így fogalmaz: „Acton rejtélye paradoxonokban rejlik. A történész dilemmája jellemezte, aki az egyetemes történelemre megfelelőbb eszközöket

kívánt alkalmazni, mint amiket a monográfiákban szoktak. A liberális dilemmája, aki egyidejűleg volt elkötelezett a liberalizmus céljainak és a konzervativizmus értékeinek. S a katolikus dilemmája, aki a dogmatikus teológia eszméjének híve volt a liberális egyházban. Személyesen érintette korának néhány legfontosabb eseménye, s bensőséges kapcsolatban állott ezen események néhány meghatározó személyiségével. Ennek ellenére az elszigetelődés és elidegenedés megrázó érzéséről kellett panaszkodnia. [...] Az, ami elidegenítette viktoriánus kortársaitól, talán megkedveltetheti őt a jelen nemzedékkel. Számára ugyanis az üdvösség (sic! „salvation”) nem a liberalizmus és konzervativizmus, s nem a vallás és ateizmus közti választásban rejlik, hanem eme összehibézhetetlen tényezőknek mégis bizonyos összehibézítésében és transzcendálásában. Ez volt Acton szelleme és végső paradoxona. Arra törekedett, hogy ezt a megbékítést és transzcendálást azáltal segítse elő, hogy a vallási értékeket világi területre, és a világi értékeket vallási területre viszi át.”²²

Végezetül érintenem kell *katolicizmus és liberalizmus* elvi kérdését, s általában a katolicizmus és az újkori politikai irányzatok viszonyának problémáját. Kereszténység és társadalom, illetve egyház és állam viszonyát az ókori üldözés, a középkori egybefonódás, majd az újkori szétválasztás nyomán a polgári korban mint keresztény politikát teljességgel újra kellett fogalmazni. A keresztény társadalmi tanítás az újkor századaiban mint katolikus konzervativizmus, liberális katolicizmus, szociális katolicizmus, keresztényszocializmus, hivatásrendiség és kereszténydemokrácia öltött formát. E létrejött nagy keresztény áramlatok sokszorosan átvárták egymást, s eltérő feltételekkel és eszközökkel hasonlóra törekedtek: céljuk egyén és közösség megbomlott kölcsönös viszonyának helyreállítása és érvényesítése volt. Ezen áramlatok egymásnak részben kortársai és végeredményben ugyanannak a kibontakozó keresztény társadalmi tanításnak az adott történelmi feltételek közepette megnyilvánuló formái voltak.

Ellentétek tudniillik nem annyira a tárgyalt keresztény irányzatok között, mint inkább kereszténység és szocializmus, kereszténység és liberalizmus, kereszténység és totalitarizmus, kereszténység és demokrácia között húzódnak. Ahogy a keresztényszocializmus az ateista szocializmussal, a hivatásrendiség (a hivatásrendi/korporatív tagozódás elve az osztálytagozódással szemben) a liberalizmussal és a kollektívizmussal kelt versenyre, a kereszténydemokráciának hasonlóképpen üzenete volt a népi demokráciával és a szociáldemokráciával szemben, és üzenete van a kiüresedett, profán, formális, és a liberális nagytőke pusztítását tökéletesen kiszolgáló képes parlamentáris demokráciával szemben.

Az említett irányzatok az újkor szekuláris politikai terepén formálódtak ki, amely a katolicizmus számára nem otthonos terep. A katolicizmus e politikai ideológiákkal szemben mindenkori lépéshátrányban van, csak kényszerűségből kapcsolja magát az említett irányzatokhoz, amelyek azonban számára eleve nem autentikus megnyilvánulások, bár eredendően hordozza mind a liberalizmus, mind a szocializmus, mind a demokrácia alapvető értékeit. A katolicizmus tehát soha nem határozhatja meg magát kielégítően és maradéktalanul ezeken az újkori irányzatokon keresztül. A katolicizmusnak van evilági hivatása, de végső értelme ezeken túl mutat. Ez a nevezetes, valódi és mindenkori keresztény paradoxon, amelyet a Diognétosz-levéltől²³ Kierkegaard-ig²⁴ sokan helyesen megfogalmaztak.

Lord Acton számomra nem paradoxont jelent. Liberális katolikus volt egy olyan történelmi korban, amelyben a liberális katolicizmus már meghaladott forma volt – az egyházi gondolkodók már hivatásrendiségről és keresztényszocializmusról beszéltek –, amelyben a liberalizmus világi erői végtelenül visszahúzódtak az egyházat, a liberalizmus rendszerében

megmaradó egyház működését pedig sokban torzították. Ignaz von Döllingert, aki szembefordult az infallibilitas elvével, s akinek a működése nyomán az ókatolikus skizma bekövetkezett, az egyház 1871-ben szükségszerűen kiközösítette. Emmanuel Ketteler, aki Döllinger tanítványa volt, helyes úton elhatárolódott egykori tanárától. Lord Acton, aki szintén Döllinger követője volt, ezt nem tette meg. A zsinat alatt Acton egyoldalúan tájékoztatta Gladstone angol miniszterelnököt,²⁵ az elviéket illetően pedig a pápai primátus és infallibilitas eszméjét nem választotta el hibás fő téziséstől, amely szerint a hatalom eleve a zsarnokság veszélyével járó megrontó erő és korrumpáló tényező. Acton emlegetett elszigetelődése ezért felfogásának érthető következménye. A dolgozatban képviselt próbálkozással szemben pedig úgy vélem, Acton eszméi a jövőben sem hivatottak elősegíteni az egyház önmeghatározását.

2. Megjegyzések Gájer László „Lord Acton és az I. vatikáni zsinat” című tanulmányához²⁶

A megelőző írásban már érzékeltettük, s részben körbejártuk azt a problémakört, amelyre most Gájer Lászlónak a Kommentár-ban megjelent tanulmánya kapcsán visszatérünk. Az alábbiakban ezért csak a kérdés legfontosabb elméleti vonatkozásaira igyekszünk szorítkozni.

Tanulmányában Gájer László a római katolikus egyház és a politikai liberalizmus XIX. századi viszonyának kérdését vizsgálja, különös tekintettel Lord Acton eszméire és a pápai tévedhetetlenség tanára. A szerző logikus rendben tekinti át a következő témaköröket: Lord Acton katolikus liberalizmusa, A whig történelemszemlélet, Lord Acton javaslata: a középkori katolicizmus példája, Döllinger és az I. vatikáni zsinat, A müncheni konferencia, Acton és a pápai tévedhetetlenség, Az I. vatikáni zsinat, Következtetések.

A szerző tézise szerint „a politikai liberalizmus vívmányainak katolikus recepciója termékenyen hatott volna az egyház életére”, s „a katolikus egyház és a liberális eszmény talán nincsenek is olyan távol egymástól”. Megjegyzem, az írásban nincs kellőképpen és tételesen tisztázva a *liberalizmus fogalma*, s maga a *szabadság fogalma* sem, így az ezekhez való viszonyulás is szükségképpen tisztázhatatlan marad. Az is homályban marad a fejtegetések során, hogy közelebbről végül is *miben állt volna a liberalizmus termékenyítő hatása* az egyház életében.

A szerző megrajzolja Acton gondolkodói arcképét, rekonstruálja eszméit, s gondolkodását mérsékelt liberálisként jellemzi, aki a „whig” történelemszemléletnek megfelelően a történelmet a politikai szabadság növekedésének szempontjából értelmezi. A szerző méltányolja Acton szemléletét, aki a katolicizmus védelmében és elfogadtatása érdekében a középkori kereszténységet a politikai szabadságtörekvések előfutáraként,²⁷ a katolicizmust a politikai szabadság előmozdítójaként kívánta bemutatni, s aki a katolikus egyházat a centralizált evilági politikai hatalom alkalmas ellensúlyaként ábrázolta.

Az való igaz, hogy szemben a modern társadalom egysíkú osztálytagozódásával, az európai középkor rendkívül tagolt, sokszínű társadalom képét mutatja, amelyet nagyszámú különálló csoport, eltérő jogállású rend alkotott, s amelyben a „szabadság kis körei”²⁸ érvényesültek. Azt is állíthatjuk, hogy a szabadság igazi tartalmát a kereszténység hordozza „Az igazság szabaddá tesz” (Jn 8,32) értelmében, de ennek nem sok köze van a modern szabadság-eszméhez, mert az közben az újkor folyamán radikálisan átalakult és egyoldalúvá vált. Az „ellensúly” kérdéséről pedig a következőket kell mondanunk. A középkor derekán folyó investitúra-harc eredményeképpen kialakult a világi és az egyházi hatalom egyensúlyának és kölcsönösségének elve, ami a keresztény európai civilizáció egyik legnagyobb vívmánya. A probléma számomra abban áll, hogy Acton nem *egyensúlyról*,

hanem *ellensúlyról* beszél, számára tudniillik maga a hatalom negatív jelenség. Fő tézise a hatalomról: „Power tends to corrupt.”²⁹ Ez teljességgel helytelen elv, amellyel szemben hangoztatnunk kell, hogy létezik jó, és létezik rossz hatalom. Az autentikus keresztény társadalomfelfogás a hatalom megfelelő hivatását és szükségességét vallja.

Miután a szerző ismerteti Lord Actonnak az egyházzól mint a világi hatalom ellensúlyáról szóló nézeteit, rámutat, hogy Lord Acton „Ilyen elméleti háttérrel szólt hozzá az I. vatikáni zsinatot megelőző vitákhoz”. Ez teljes logikai képtelenség, és rámutat Lord Acton gondolkodásának és ténykedésének végzetesen súlyos problémájára. A zsinaton tudniillik természetesen nem az államfilozófiáról volt szó, hanem a *pápa spirituális tekintélyének megszilárdításán keresztül az egyház helyzetének lehető megerősítéséről akkor, amikor már fizikai síkon is élet-halál harcát folytatta az ellenséges világi hatalmakkal*. Lord Acton teljes vakossággal rossz irányba címezte kritikáját, amidőn *nem az egyházellenes államok túlhatalmát, hanem a pápa hatalmát vette célba*. Röviden szólva, Lord Acton tévútja kettős: egyrészt közös nevezőn bírálta a világi és a pápai hatalmat, másrészt *figyelmen kívül hagyva a kritikus történelmi helyzetet, éppenséggel a pápai túlhatalomtól óvott, ami mind történelmi, mind politikai, mind elvi, mind pedig morális szempontból elfogadhatatlan*.

A tanulmányból – részben a szerző bemutatásában, részben szó szerinti idézetekben – ízelítőt kapunk Lord Acton erre vonatkozó, rögeszmévé vált képtelen nézeteiről. Mint Gájer László írja, Lord Acton a pápai tévedhetetlenségben egy korrumpáló hatalom túlnövekedését látta, szerinte a zsinat a pápa evilági és lelki hatalmi igényeinek jóváhagyására készült, nehezményezte, hogy a pápa földi hatalmát is meg akarja erősíteni a tévedhetetlenség dogmatizálásával, úgy látta, a modern pápaság eltorzult beteges kinövés az egyház testén, a pápai bullák felgerjesztették az Inkvizíció lángjait, s a katolikusoknak nem lesz meg a szabadságuk, hogy visszautasítsák az inkvizíció módszereit. Lord Acton ezt írta: „A pápa tévedhetetlensége feltétlen és korlátlan lehet tehát.” A szerző idézi Acton levelét: „A tévedhetetlenség vagy csalhatatlanság előjoga minden morális kérdésben, vagyis a lelkiismeret minden kérdésében egy végső ellenőrzési jogot ad a pápának a katolikusok tettei felett a társadalmi és politikai életben.”

Ezzel szemben Gájer László helyénvaló módon idézi a dogmát, amelyben egyszerűen szó sincs olyan tételekről és elemekről, amelyeket Lord Acton vizionált. Ezzel kapcsolatban a szerző jogos kritikát fogalmaz meg: Acton „a pápai tévedhetetlenség tanát egyoldalúan, sokkal inkább politikai eszméinek szemüvegén keresztül, mintsem teológusként értelmezte, azt sajátosan értelmezve nem jutott el annak lényegéig. A tévedhetetlenséget cáfolni hivatott egyháztörténelmi példái pedig gyakran nem alkalmasak cáfolatnak, hiszen [...] a példákban szereplő esetekre a pápai tévedhetetlenség nem is vonatkozik.” A szerző elismeri: „A történelem [...] igazolta, hogy a pápai tévedhetetlenség dogmája nem vált a pápai zsarnokság és túlhatalom eszközévé.”

Gájer László lényegbevágó módon világítja meg azt, hogy a szóban forgó vitatott elvek – mint amilyen az erős vagy gyenge hatalom, az ultramontán és gallikán irányzat, az abszolutizmus, liberalizmus, monarchia, nacionalizmus – megannyi olyan tényező és jelenség, amely *nem elvontan közelítendő meg, nem önmagában nyeri el tartalmát, hanem kifejezetten mindenkori adott történelmi kontextusában értelmezhető és ítéltető meg*. A szerző a vitatott kérdések XIX. századi megjelenéséről a következő valós körképet adja: „A katolikus liberálisok a XIX. század első felében még erős, de szabad egyházat, és ezért erős pápaságot akartak: az erős pápaságban a nemzeti politikai hatalmak, az abszolutista monarchiák ellensúlyát látták. Törekvésük közel állt az ultramontán irányzat céljaihoz, amely a francia egyház Rómával szembeni nemzeti önállóságát hangsúlyozó

gallikán nézetekkel szemben alakult ki a középkor végén, és a XIX. század második felére a pápa tekintélyének és (politikai) hatalmának következetes védelmezője volt. Míg a század elején az erős pápaság igénye, gallikán-ellenes jellege és a világi hatalmak törekvéseit ellensúlyozó mivolta miatt a liberális katolikusok szemében a politikai szabadság szolgálatában állónak tűnt, addig a század második felére az erős pápaságot sokan – így Döllinger köre is – a centralizált evilági hatalom és a politikai szabadság akadályának tartották, valamint az egyház túlnövekedett evilági hatalmát látták benne.”

Ha a XIX. század első felében a bemutatott konstelláció volt érvényes, s kitűnik, hogy a gallikanizmus, az ultramontanizmus és a többi említett tényező és elv történeti és konkrét politikai mivoltában nyeri el értelmét, ugyanez a szempont kellene, hogy érvényesüljön a század második felében is. Ehelyett *Lord Acton egy elvont elvet tartott szem előtt a pápai hatalom mértékére vonatkozóan, ami önmagában is kérdéses, aktuális történeti mivoltában pedig végképp problematikus, sőt kártékony volt.* A szerző rámutat, hogy Lord Acton „a katolikus egyháztól azt várta, hogy mindent megtegyen evilági befolyása túlzott megerősödése ellen”. *Mikor lépett fel Lord Acton ezzel az igényével? Akkor, amikor az Egyházi Állam (Status Pontificus, Patrimonium Petri) a végórát élte, a világi erők támadásai következtében már 1860-ra egynegyedére csökkent, 1870-ben pedig megszűnt létezni a történelem színpadán!* A zsinat még tartott, amikor azév szeptember 20-án az olasz csapatok a Porta Piánál betörték a városba, és ezzel eltörölték a 756 óta fennálló Egyházi Államot. A szerző tesz ugyan egy halvány utalást az Egyház Állam „törékeny helyzetére”, de ez nagyon kevés a helyzet drámaiságának bemutatására, és arra, hogy megértsük Lord Acton nézeteinek tarthatatlanságát, és *ebben a helyzetben a pápai túlhatalommal riogató szólomainak abszurditását.* Ehelyett tanulmánya végén a szerző kijelenti: „Mindent összevetve, Lord Acton whig kifogása a maga korában sem volt felesleges vagy téves.” Ellenkezőleg, azt kell mondanunk: Lord Acton fellépése teljesen célját tévesztett, elviekben illuzórikus, a valóságban pedig voltaképpen a katolikus egyház ellenségeinek érdekeit szolgáló működés volt. A katolicizmus és a valóságban működő politikai liberalizmus összeegyeztethetetlen volt egymással.³⁰ A kettő között hányódó, törvényszerűen meg nem értett Lord Actont találóan és méltán jellemezte egy tanulmány írója „frusztrált liberális katolikusnak”³¹.

Lord Acton szabadság-felfogása külön vizsgálódást igényelne, de végsősoron liberális és individuális szabadság-fogalmának jelzésére jellemzőnek gondoljuk alábbi megállapításait: „A katolikus felfogás, amely szerint a szabadság nem annak hatalma, hogy azt tegyük, amit szeretnénk, hanem annak joga, hogy képesek legyünk azt tenni, amit kell, tagadja, hogy az általános érdekek túlhaladhatják az egyéni jogokat.”³² „A szabadság alatt annak szavatolását értem, hogy – szemben a tekintéllyel, a többséggel, a szokással és a véleménnyel – az ember védelem alatt álljon, hogy azt tehesse, amit kötelességének hisz.”³³ „A temporális és a spirituális autoritás egyesülése egy kézben nem más, mint az egyesülés köteléke két ellenség között. [...] A pápa temporális hatalma nem felel meg az idők szellemének.”³⁴

A szabadság körüli küzdelmek és a szabadságról szóló viták során gyakran homályban marad a szabadság fogalma, s rendszerint sok szempont és szint összecsúszik a szabadság értékének hangoztatása közben. Mindenesetre mérvadónak tekintendő, és a mondottak miatt kiemelkedő jelentőségű XIII. Leó pápának *Libertas praestantissimum donum* kezdetű, szűk két évtizeddel a tárgyalt események után kelt körlevele (1888).³⁵ Gájer László pedig tökéletesen tisztában van e katolikus szabadságfelfogás helyes tartalmával, amint azt az enciklikáról szóló tanulmánya tükrözi.³⁶

Az enciklika hangoztatja: „Senki hangosabban nem hirdeti, és állhatatosabban nem védelmezi a szabadságot a Katolikus Egyháznál, amely (azt) dogmaként veszi védelmébe.”³⁷

„Az emberi társadalomban a szabadság, annak valódi értelmében, nem abban rejlik, hogy ki-ki azt csinálja, ami jólesik neki [...], hanem abban, hogy a polgári törvények mindenkit hozzásegítenek ahhoz, hogy az örök törvény előírásai szerint élve minél kevesebb akadályba ütközzék.”³⁸

Egy évszázaddal később a Katolikus Egyház Katekizmusa (1997) szintén hosszan foglalkozik az emberi szabadság kérdésével. A Katekizmus megállapítja: „A szabadság az emberben az igazságban és a jóságban való növekedés és érlelődés ereje. A szabadság akkor éri el a tökéletességét, amikor Istenre, a mi boldogságunkra irányul.”³⁹ „Minél inkább teszi a jót, annál szabadabbá válik az ember. Igaz szabadság csak a jó és az igazságosság szolgálatában lehetséges. Az engedetlenség és a rossz választása visszaélés a szabadsággal és a bűn rabszolgaságába vezet.”⁴⁰ „Az ember szabadsága korlátolt és esendő. [...] Az emberiség történelme kezdettől fogva az ember szívéből, a szabadság rossz használatából született elnyomásokról és szerencsétlenségekről tanúskodik.”⁴¹ „A szabadság gyakorlása nem foglalja magában a bármit-mondás és a bármit-tevés jogát. [...] Az ember, ha elszakad az erkölcsi törvénytől, megkárosítja a saját szabadságát.”⁴² A Katekizmus továbbá rámutat, hogy a szabadság nem egymagában áll, s felhívja a figyelmet a szabadság és kegyelem egységére, megfelelésére és együttműködésére.⁴³

Az egyházi tanítás tehát kiindulásában a *keresztény természetjog alapján alapvetően mindig az örök törvényről, az erkölcsi törvényről* beszél. Ettől viszont gyökeresen különbözik az a XIX. századi antropocentrikus és antiklerikális *politikai liberalizmus*, amelybe viszont Lord Acton tevékenységével bekapcsolódott, amelynek egyrészt *nolens-volens a kezére játszott*, s amelynek másrészt *az egyházra nehezedő fojtogató nyomása mentén igyekezett nézeteit érvényesíteni*. A XIX. század harmadik harmadának olaszországi folyamatairól már szóltunk. Nem is említve már a francia forradalom keresztény-ellenességét, Franciaország 1879–1914 közötti évtizedeiről szólva beszélünk a szabadkőművesség által birtokba vett és átítatott francia államnak⁴⁴ a katolikus egyház ellen folytatott brutális *kultúrharcáról*, a katolikus egyház teljes visszaszorításáról, jogfosztásáról és kismémmizéséről, amelynek elképesztő adatairól az egyháztörténet tudósít.⁴⁵

Megjegyezzük, a XIX. század utolsó évtizedei Magyarországon is a kultúrharc korát jelentik. Itt a század végén a liberális kormányok egyházpolitikai harcai az 1894–95. évi egyházpolitikai törvények elfogadtatását eredményezték a polgári házasságkötésről, a gyermekek vallásáról, az állami anyakönyvezésről, az izraelita vallás bevett vallásnak nyilvánításáról, és a vallás szabad gyakorlásáról.⁴⁶ Ezeket megelőzően, 1893. szeptember 2-án XIII. Leó pápa kiadta „Constanti Hungarorum” kezdetű enciklikáját, amelyben tiltakozott az említett törvényjavaslatok ellen, és katolikus szervezkedésre szólította föl a magyar papságot és a híveket.⁴⁷ 1894–95 folyamán létrejött a Katolikus Néppárt, amely ebben a szellemben lépett fel az egyházpolitikai törvények revíziója érdekében.

Ennek a Katolikus Néppártnak a megszületésénél volt jelen Prohászka Ottokár, a magyar katolikus megújulás élharcosa, aki a párt egyik képviselő-jelöltje is lett. Prohászka Ottokár nemcsak a liberalizmus eszméjét ismerte, hanem valóságos működését is látta és tapasztalta. A fehérvári püspök a liberalizmus ideológiájáról, politikai és gazdasági hatásáról a következő jellemzést adta: „A liberalizmus az ember szabadságát hirdeti, csakis szabadságot, fölfelé Istennel, tekintéllyel szemben, jobbra-balra politikai és szociális irányban, lefelé a természettel szemben. [...] A politikai szabadság félszabadság. [...] Íme tehát teoretikus szabadság, mely praktikus szolgaságra vezet.

[...] A liberalizmus világtörténeti missziója abban állt, hogy a kiváltságos társadalmat megtörje. [...] A liberalizmus a monopóliumot, a kiváltságot nem törölte el, hanem a rendi és állapotszerű monopóliumok helyébe a kozmopolitikus, mozgó monopóliumot, a tőke monopóliumát állította. [...] A liberális elv, vagyis a szabadság a valóságos emberi természetnek csak egyik oldala. [...] Az ember társas lény és nem a megtestesült önzés; a liberalizmus a megtestesült önzés; tehát nem embernek való, hanem utópia. Azért aztán a liberális társadalomban elzüllik s kivetkőzik emberiségéből az ember.”⁴⁸ Hasonlóképpen a tapasztalat mondatta Prohászka Ottokárral az élet-halál harc közepette a katolikus liberálisokra vonatkozó szavait: „A liberalizmusban felnevelt keresztények, a katolikus liberálisok [...] öntudat, gerinc s tiszta látás tekintetében szitaló kő, sár és vályog, melyből falat építeni s ellenállást fejleszteni nem lehet.”⁴⁹

A tulajdonképpeni liberalizmus és az autentikus kereszténység különbségét igen jól jelzi egy három évtizede megjelent kötet. A 34. Magyar Pax Romana Kongresszus 1992. április 20–26. között Lillafüreden tartotta meg tanácskozását. A látványos eszmecsere anyagát „Keresztények és a szabadság” címmel jelentették meg.⁵⁰ A kongresszus előadói közt – néhány nevet említve – találunk katolikusokat (Weissmahr Béla, Békés Gellért, Seregély István, Nyíri Tamás), katolikus liberálisokat (Boór János, Tomka Miklós, Kamarás István), és liberálisokat (Göncz Árpád, Csorba László, Bence György, Vajda Mihály, Csepeli György). Az összejevetel a kötet tanúsága szerint is mintapéldája annak, hogy összeegyeztethetetlen ideológiák képviselői hogyan beszélnek el egymás mellett, s annak, hogy e két eltérő világnézet, s főleg az ebből fakadó politikai akarat és magatartás körüli számvetési kísérlet, *a politikai liberalizmus komoly távlati keresztény-ellenes céljainak teljes változtatlanul hagyása mellett*, csak szépelgésben és taktikai haszonszerzésben merül ki, de végeredményben kilátástalannak bizonyul és eredménytelenségre van kárhozthatva.

Végül a XIX. századi liberális katolicizmus, vagy pontosabban katolikus liberalizmus visszás történelmi-politikai helyzetére visszatérve jelezzük, hogy az, amit Lord Actonnak a szorongatott pápai hatalom elleni fellépésében fentebb nehezményeztünk, korábban már Lamennais-vel kapcsolatban is felmerült. Amikor a magyar katolikus sajtóban nemcsak hitbuzgalmi és kegyes írások, hanem még elvi cikkek is napvilágot láttak, Lamennais-ről megemlékezvén hasonlóakat észrevételezett Mihelics Vid is: „Egy olyan nemzedék előtt, amely két pápa fogságbavetésének volt tanúja, hévvel hirdette: az egyháznak, hogy erős legyen, függetlenné és szabaddá kell válnia. [...] Amikor [...] Rómába ment, azt képzelte, hogy a pápa, akit az egyház összeomló birtokállományára áhító európai nagyhatalmak minden oldalról ostromoltak, maga is segítséget nyújt azok terveihez.”⁵¹

A kereszténység világnézete: keresztény realizmus. Szent Ágoston leszögezi: „Olyan természet, amelyben semmi jó nincs, nem lehetséges.”⁵² Az előbb említett Mihelics Vid ezzel teljesen megegyezően jelentette ki: „A valóság mindig értékkel és jelenléttel bír, és nem létezik teljességgel negatív valóság.”⁵³ Egy levelében pedig ezt írta: „Éppen ha hinni tudunk valami magasabb gondviselésben, kell belátnunk, hogy a dolgoknak megvan a maguk menete, s bármi furcsán hangzik is, mindig abban kell a jót felfedeznünk, amit magunk körül tapasztalunk, s nem abban, amiről úgy képzeljük, hogy lehetett volna.”⁵⁴

A keresztény realizmus értelmében hiba, botorság és vakság lenne azt állítani, hogy a szekularizációban semmi jó nincs. Az azonban *világos kell, hogy legyen: sem a liberalizmus, sem a vele egy töről fakadó kommunizmus erői nem azért semmizték ki a*

katolikus egyházat, nem azért vették el földjét és iskoláit, nem azért akarták kiszorítani a polgári életből, hogy majd világi kötöttségeitől megszabadulva az egyház megújuljon és a kereszténység hitelesen megerősödjék, hanem azért, hogy egy több évszázados harcban végérvényesen megroppantsák, térdre kényszerítsék és megsemmisítsék legfontosabbnak tartott ellenségüket, s ezáltal eltöröljék a keresztény európai civilizációt.

Eszünkbe jut azonban a portugál közmondás, amelyet Paul Claudel idézett egyik könyve mottójaként: „Isten egyenesen ír görbe vonalakkal.”⁵⁵ Aggodalommal, mégis derűsen nézve a történelemre, a következőt kell szem előtt tartanunk: „Fluctuat, nec mergitur,” „Hányódik, de el nem süllyed.” Ez tudvalevőleg Párizs városának jelmondata, mégis sokkal, de sokkal inkább az Egyház hajójára illik! Kívülről nézve ez érthetetlen, belülről szemlélve egyszerű bizonyosság. Jó irányt venni, szelet fogni, evezni és léket tömni azonban a hajós kötelessége.

Emilie Rouillon: Az Egyház hajója (1873)
Semper agitatur navicula Petri submergetur nunquam!
IX. Pius pápa ajándéka Jekelfalussy Vince székesfehérvári püspöknek
az I. vatikáni zsinaton játszott szerepéért
Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum

II.

Gájer László: Válasz Frenyó Zoltán „Liberalizmus és csalatkozhatatlanság az Egyházi Állam alkonyán” című baráti ellenvetésére

Frenyó Zoltánnak baráti szeretettel köszönöm meg, hogy évek óta kitüntetett figyelmet szentel a munkámnak. 2016-ban találkoztunk először személyesen, amikor a Doktoranduszok Országos Szövetségének egy konferenciáján a szervezők arra kérték őt, hogy készítsen korreferátumot egy előadásomhoz, amely Lord Acton és az I. vatikáni zsinat viszonyát mutatta be. Akkor fiatal és tapasztalatlan kutató voltam, és talán még most is az vagyok. Zoltán egy apa türelmével, de egy meggyőződéses katolikus gondolkodó felelősségérzetével viszonyult az akkori prezentációmhoz, azóta pedig többször beszélgettünk Lord Actonról és a liberalizmusról. Időközben megvédtem a PPKE BTK Politikaelméleti Doktori Iskolájában az Actonról írt tézisemet, melynek címe *A katolikus gondolkodás és a 19. századi brit politikai liberalizmus összeegyeztetésére tett kísérlet Lord Acton írásai-ban*. Ennek szerkesztett változata megjelent a Gondolat Kiadónál 2020 karácsonyára. A 2016-ban képviselt álláspontomhoz képest a könyvemben már számtalan helyen bíráltam Acton munkásságát, különösen az I. vatikáni zsinattal kapcsolatos állásfoglalásait. Szinte változatlanul megmaradt azonban bennem egy szilárd meggyőződés Acton liberalizmusával kapcsolatban, és ezen a téren továbbra is vitában állok Frenyó Zoltánnal.

Actonnal foglalkozva számtalan hasonlóságot véltem felfedezni az ő gondolkodása és a sajátom között, és be kell vallanom, hogy magával ragadott, személyesen érintett a téma. A róla szóló írásaim egy olyan életmű vállaltan nem tárgyilagos bemutatását jelentik, amelynek szerzője maga is csak ritkán tudott tárgyilagos maradni. John Emerich Edward Dalberg-Acton, 1st Baron Acton (1834–1902), az angol főnemes, történész és politikai gondolkodó katolikus volt. Családja a XVIII. században tért vissza a Katolikus Egyházba, ő pedig következetesen ragaszkodott a hitéhez. Az alapvetően tory elkötelezettségű család sarját – elsősorban nevelőapja, Lord Granville nézeti nyomán – fiatalon egy másik hatás, a whig liberális gondolkodásmód is markánsan megérintette. Acton életének pályája e két gyújtópont között feszült: lehetségesnek és kívánatosnak tartotta a katolikus tanítás és a liberális politikai meggyőződés összeegyeztetését, a XIX. századi politikai gondolkodás egyik legnagyobb hatású életművét alkotva meg ezzel az igény-nyel. Kipróbálta magát a parlamenti politikában is, azonban tépelődő erkölcsi alkata nem tette őt alkalmassá a napi pártpolitikai csatározásokra. Igazán mindig tudós maradt, történész, aki a politikai szabadság kibontakozásának példáit kutatta, idővel egy olyan összetett erkölcsfilozófiai rendszert felépítve, melynek alapelvei már messze túlmutatnak az I. vatikáni zsinat idején megfogalmazott történeti érveken. Gondolkodása intellektuális perifériára sodorta őt. Az újjászülető angol katolikus közösség számára – ne feledjük, az angol katolikus hierarchiát 1850-ben állította csak helyre Boldog IX. Pius pápa – Acton túlzottan is liberális volt, párttársai és a progresszív protestáns whig történészek pedig katolikus elkötelezettsége miatt utasították el őt. Ilyen háttérrel mindig és mindenhol idegen maradt valamiképp, jóllehet boldogtalan talán sosem volt.

Az I. vatikáni zsinatról

Acton Ignaz von Döllinger (1799–1890) teológiáját és történelemértelmezési módszerét magáévá téve élte át az I. vatikáni zsinatot, az azt övező vitákban pedig – elsősorban egyház- és dogmatörténeti érvekre hivatkozva – következetesen ellenezte a pápai tévedhetetlenség dogmájának elfogadását. Érveit az evilági pápai hatalom aránytalan megerősödése ellen kifejtve így fogalmazott: „A pápai tévedhetetlenség kihirdetése

azt jelentené, hogy az egyetemes zsinatok tekintélye csupán illúzió, a tekintély bitorlása volt. [...] Ez egy visszamenőleges érvényű döntés, amely nemcsak a pápát és utódait, hanem minden legitím elődjét is felruházza ezzel a sérthetetlenséggel⁷⁵⁶. Tudjuk, idővel egyik félelme sem igazolódott be: a zsinatok gyakorlata nem szűnt meg, a pápai tévedhetetlenség okán pedig nem igazoltak visszamenőlegesen korábbi pápai döntéseket.

Acton Döllinger dogmatörténeti érveit visszahangozta, aki a Janus álnévben megjelentette, *A pápa és az egyetemes zsinat* című könyvében arról írt, hogy amennyiben érvényesül az ultramontán teológusok által kívánatosnak tartott tévedhetetlenség tanítása, akkor „a pápa minden tankérdés eldöntésében, de nemcsak hit-kérdésekben, hanem egyszerűsmind etikai téren, a vallás és társadalom, valamint az egyház és állam közti viszonyt illetően, sőt még tisztán állami intézkedésekben is csalhatatlan, és hogy minden e kérdésekre vonatkozó határozata minden katolikus hívó részéről szóval és tettel feltétlen, tartaléktalan hódolást igényel. [...] A pápának korlátlan egyeduralkodónak kell lennie, kívül mindenki csak megbízott szolgája, tulajdonképpen, közvetve vagy közvetlenül, csak parancsainak végrehajtója, kinek hatalmát ő kénye és kedve szerint korlátozhatja, vagy vissza is veheti.”⁷⁵⁷

Mint tudjuk, Döllingernek sem lett igaza, hiszen a pápai tévedhetetlenség dogmája pontosan meghatározta a pápa ilyen kijelentéseinek körét, a hit és erkölcs dolgára korlátozva azokat, a későbbi pápák pedig nem gyakoroltak zsarnoki evilági hatalmat e dogmára hivatkozva⁷⁵⁸. Igazat kell adnom Frenyó Zoltánnak, aki bírálja Actonnak a pápai tévedhetetlenségre vonatkozó nézeteit, hiszen e hozzáállás számos félreértést és tévedést tartalmaz.

John Henry Newman, aki egyébként kiállt a pápai tévedhetetlenségről szóló tanítás mellett, gyakran hangsúlyozta, hogy a pápára vonatkozó tantétel kidolgozásával a tanítás még hiányos, annak megfogalmazása után pedig a hívők összességének hitérzékéről is nyilatkoznia kellett volna az I. vatikáni zsinatnak. Newman újra és újra értekezett a *sensus fidelium*ról, hangsúlyozva, hogy az egyes korokban a hívők közössége segített az igaz hit megőrzésében, nem egyszer a tévesen vélekedő püspökökkel szemben (vö. *An Essay on the Development of Christian Doctrine*). Amikor azonban 1874-ben William Gladstone megtámadta a zsinati határozatokat, Newman megírta *A Letter Adressed to the Duke of Norfolk on Occasion of Mr. Gladstone's Recent expostulation* című kötetét a pápai tévedhetetlenség védelmében, hangsúlyozva, hogy tévedhetetlen kijelentést a pápa csak is hit és erkölcs dolgában tehet, akkor is jól körülhatárolt keretek között. Ebben a tekintetben magam nagyjából Newmannal értek egyet. Acton és Döllinger érveit részben tévesnek és mindenképpen tendenciózusnak tartom.

A liberalizmus szükségességéről

Más a helyzet Acton liberalizmussal kapcsolatos legfontosabb nézeteivel. Ezek között számos időtálló megállapítást találunk akkor is, ha határozott preconcepciókkal és súlyos előítéletekkel megerhelve dolgozta ki azokat. A liberalizmus, ha merőben politikai értelemben beszélünk is róla, nem egy homogén, világosan definiálható irányzat. Számatalan, a kortól és bizonyos témáktól függő jelentéshorizontja van. Amellett szeretnék érvelni, hogy a liberalizmus egy bizonyos értelmezésének a keresztény tanítással való összeegyeztetése nemcsak lehetséges, hanem kívánatos is, és Acton megközelítését sok szempontból ilyennek tartom. Érvem bemutatásához hadd hívjam segítségül Carl Schmitt gondolatát, aki egy 1923-ban megjelent írásában arról értekezett, hogy a Római Katolikus Egyház bámulatós módon valósítja meg a *complexio oppositorum*ot, tökéletesen ötvözve magában az ellentéteket. *A Römischer Katholicismus und politische Form*

című szöveg az egyház közösségét politikai szempontok szerint vizsgálta, csodálattal tekintve annak hallatlanul rugalmas természetére. Schmitt értékelte, hogy a Katolikus Egyház boldogulni tudott az abszolút és az alkotmányos monarchiákban, az arisztokratikus és a demokratikus politikai rendszerekben vagy a régi királyságokban és a modern köztársaságokban egyaránt. Alkalmazkodni tudott a többséghez éppúgy, mint a kisebbséghez, miközben mindig is magán hordta az egyeduralom, az arisztokrácia és a népuralom jegyeit. Politikai értelemben tehát az egyházban az ellentétek egybeesnek, és ilyen alapon állítom, hogy megvannak benne azok a mintázatok is, amelyek valami módon a liberalizmushoz kötik azt. Az olyan meghatározó politikai tendenciák jellegét, mint a konzervativizmus és a progresszivizmus, a közösségelvűség és az individualizmus, az arisztokratikus, illetve a népi politizálás vagy éppen a nemzeti és a nemzetek feletti eszme, mind-mind megtalálhatjuk, ha a katolikus tanítást tanulmányozzuk.

Altalában a politika természetét vizsgálva is be kell látnunk, hogy a nagy irányzatok mintegy arisztotelészi értelemben vett vegyes kormányzatként léteznek egymás mellett, és néhol a konzervatív, máskor a progresszív, néhol a közösségelvű, máskor az individualista stb. nézetek érvényesülnek. Ilyen összefüggésben pedig az a jó politikus, aki felismeri ezen irányzatoknak a konkrét helyzethez adekvát arányos kombinációját. Úgy vélem, hogy az a politika, amely nem engedi érvényesülni a különböző gondolkodásmódok megfelelő együttműködését, és „monomitoszt” (Odo Marquard) teremtvé elmozdítja a politika tengelyét egy-egy irányzat életidegen egyedül-érvényesülése felé, idővel elveszíti a kapcsolatát az emberi közösség dinamikájával, és kárt okoz a szerves közösségeknek.

Egy életszerű, helyes arány kialakításakor az egyház, mint *complexio oppositorum*, a közösség segítségére lehet, amennyiben saját „kritikai-felszabadító szerepét” (Johann Baptist Metz) komolyan veszi egy arányos politikai bölcsesség érvényesülése érdekében. Ez természetesen nem pusztán a liberalizmus egyes hatásainak felszabadítását jelenti. Nem ilyen szűk keretben szeretnék most gondolkodni. Sokkal inkább azt jelenti, hogy a politikai értékeknek az adott helyzethez arányos elegyét segítjük érvényesülni, miközben az állampolgárok jobb boldogulása valósul meg egy bölcs politika által.

Az alapvetésem tehát az, hogy a liberalizmus önmagában nem ellenkezik a kereszténység természetével, sőt annak politikai érvényesülését a keresztények előmozdíthatják. Az egyház pedig alkalmas inspirálója lehet egy politikai közösségnek akkor, amikor az a politikai cselekvés helyes arányait keresi. E meglátásom tükrében szeretném röviden elemezni a liberalizmus Acton által kidolgozott és védelmezett fogalmát, hiszen az általa képviselt liberalizmus nem az egyház ellensége kívánt lenni, hanem éppen annak legfontosabb szövetségese.

Az individuális szabadságjogokról

A jelen vita összefüggésében a szabadságról nem mint a döntési szabadság és a szabad akarat lehetőségének problémájáról, hanem csupán mint politikai szabadságról, vagyis az egyéni cselekvés lehetséges köréről – a korlátlan és önkényes hatalomtól való szabadságról (vö. Locke) –, illetve a szerves közösségek ehhez hasonló szabadságjogairól szeretnék beszélni⁵⁹. Frenyó Zoltán megjegyezte, hogy nem definiáltam pontosan a liberalizmust, így ennek tisztázására most Lord Actont hívom segítségül, aki a *History of Freedom in Antiquity* című cikkében a következőképpen beszélt a szabadságról: „Szabadságon azt értem, hogy minden embert védeni kell a tekintéllyel, a többséggel, a szokással és a véleménnyel szemben, hogy meg tudja tenni azt, amit saját kötelességének hisz. Az állam kijelölheti a kötelességeket és meghúzhatja a határt jó és rossz

között, de csak a saját hatáskörén belül. A jóléthez szükséges alapvető dolgokon túl csak közvetett segítséget nyújthat, hogy felülkerekedjen az élet kísértések ellen vívott nagy harcában a vallás, oktatás, vagy a javak elosztása terén.”⁶⁰ Ez a meghatározás a politikai szabadság egy „pozitív” fogalma (vö. Isaiah Berlin), melynek lényege az individuális szabadságjogok érvényesülésének igénye. Acton az olyan egyéni szabadságjogok biztosításának szükségessége érdekében emelt szót, mint a vallás, a szólás, a kutatás, a sajtó vagy a gyülekezés szabadsága – ez emlékeztet Lamennais híres hat szabadságára⁶¹ – miközben ezen igény alapját és összefoglalását a lelkiismereti szabadság meglétében lokalizálta.

Acton gondolkodásában a liberalizmus kevésbé egy politikai programot, mint inkább egy eszményt jelentett. Ennek az eszménynek a középpontjában a lelkiismeret szabadságának igénye állt. A lelkiismeret szabadsága azt jelenti, hogy mindenki számára biztosított az a legfelsőbb szféra, ahol külső törvényeknek való engedelmesség nélkül, önmaga legjobb belátása szerint hozhat meg erkölcsi döntéseket. Acton szavaival: „A lelkiismeret annyiban tökéletes, amennyiben független a külső hatásoktól és a körülményektől.”⁶² Valamint: „A lelkiismeret uralma lerombolja a rögzült normákat. Minden embert a saját törvénykönyve alapján kell megítélni.”⁶³ Az ember e belső szférája, döntéseinek legszen- tebb helye érintetlen kell, hogy maradjon a külső, hatalmi beavatkozásoktól, hogy döntéseit a belső meggyőződésére hallgatva tudja meghozni. Acton persze nem egy indifferens szabadság szószólója volt, melynek értelmében mindenki azt tesz, amit akar. Az ő értelmezésében „a lelkiismeret a bűn szolgátságából való felszabadulás”⁶⁴, ezért „a lelkiismeret szabadsága első a szabadságjogok közül, mert ez a bűn elkerülésének szabadsága”⁶⁵.

A közösségek szabadságáról

Azzal együtt, hogy az egyéni szabadság védelmezője volt, Acton szabadságfelfogása nagyon is közösségelvű maradt. Ludassy Mária többször felhívta a figyelmemet arra, hogy szembefordult John Stuart Mill *A képviselői kormányzatról* írt művének szélsőséges individualizmusával is. Számára a világtörténelem a szabadság története, de nem kizárólag az egyének személyes szabadságáé, hanem független intézmények – tudós testületek, autonóm egyházak és nyelvi-kulturális kisebbségek – egymás mellett megvalósuló szabadságának játéktere. Ezért egy közösségelvű politikai szabadságfogalmat dolgozott ki, melynek érvényesülése érdekében a liberális alkotmányosság és a katolikus hagyomány kölcsönösen egymásra utalnak.

Acton az individualizmus miatt bírálta a protestantizmust is. Úgy vélte, hogy az abszolutizmus kialakulásának folyamatát erősítette a protestáns individualizmusából fakadó uniformizáló hatás, illetve az a gyakorlat, hogy protestáns közösségek alávetették magukat a helyi uralkodóknak. Ezzel szemben egy önálló és nemzetek feletti egyház a centralizált politikai hatalom ellensúlya lehet az alkotmányos szabadságjogokat biztosítása érdekében.⁶⁶ A hatalom megosztása és a politikai hatalmat ellensúlyozó társadalmi csoportok jelenléte korlátozza a hatalmat és segít elkerülni a zsarnokságot. Acton a *Nacionalizmus* című esszéjében további három olyan elméletet említett, amelyek nem veszik figyelembe ezt a finom arányt: „Ezek: az egyenlőség, a kommunizmus és a nacionalizmus. [...] Rousseau hirdette meg az elsőt, Babeuf a másodikat, Mazzini a harmadikat.”⁶⁷ Ezek persze azért alakultak ki, mert „az abszolutizmus hívei csak az állammal törődtek, a liberálisok pedig csak az egyénnel. A kor népszerű elméleteiben sem az egyháznak, sem a nemzetnek nem volt helye”⁶⁸. A nemzeti törekvések éppen a szabadság érdekében születtek meg az abszolutizmussal szemben, majd amikor a francia forradalom a zászlajára tűzte a nemzeti eszmét, akkor már azzal szembeni reakcióként is. Az uniformizáló francia egyenlőségisme mesterséges alkotás, melynek hatására ép-

pen az egyenlőség érdekében kellett feláldozni az önkormányzást és a szabadságot. A szocializmusról egy feljegyzésében ezt olvassuk: „Ez a század meglátta azt a legnagyobb ellenséget, amely soha nem kísérheti a szabadságot – a szocializmust. [...] Igaz, amit a névtelen szegény tömegek kívánnak, azok nem a politikai kiváltságok, amiket nem tudnak élvezni, hanem kényelem – enélkül a politikai befolyás csak gúny és csapda. Ez egy megvetendő politikai mozgalmat hozott létre. Ezt csak óriási despotizmussal lehet megvalósítani.”⁶⁹ Az egyenlőség uniformizáló eszméje – legyen szó a protestáns individualizmusról vagy a jakobinus és a szocialista egyformaságról – Acton számára éppen a hatalom túlnövekedésének elkerülése érdekében tűnt elutasítandónak. Azzal együtt tehát, hogy kiállt az individuális szabadságjogok értéke mellett, liberalizmusa a közösségek centralizált hatalommal szembeni szabadsága érdekében bontakozott ki, melynek érvényesülését a középkori társadalomban megvalósulni látta.

A centralizált politikai hatalomtól való távolságtartásról

Találón fogalmazott John Lukacs, amikor ezt írta: „*Acton's contempt and fear of absolute power formed his liberalism*”⁷⁰. Acton ebből a pozícióból kezdte kibontani a középkori egyház és társadalom történetét, kihangsúlyozva azokat az eseteket, amikor az egyház hatékonyan tudott a politikai hatalom ellensúlyává válni. Levezetésében találjuk azt a Mandell Creightonnak 1887-ben írt mondatot, amely idővel a legismertebb aforizmájává vált: „*Power tends to corrupt and absolute power corrupts absolutely*”⁷¹. A mondatot magyarra fordítani talán így volna a leghelyesebb: „A hatalom megroml, a korlátlan hatalom korlátlan mértékben roml meg”, de figyelemre méltó John Lukacs fordítása is: „A hatalom korrupcióra hajlamosít, a teljhatalom teljes korrupcióra hajlamosít. (A »hajlamosít« szót – helytelenül – gyakran elhagyják a mondatból.)”⁷² Minél koncentráltabb és minél kevésbé korlátozott a politikai hatalom, annál nagyobb veszélybe kerül az erkölcs, mert az ember gyenge, és nem képes ellenállni a zsarnokoskodás jelentette kísértésnek. „Az abszolút hatalom demoralizál”⁷³ – jegyezte meg Acton, a Creightonnak írt levelét pedig így folytatta: „A nagy emberek mindig rossz emberek, ha befolyással és nem tekintéllyel kormányoznak.”⁷⁴

Frenyó Zoltán véleményével szemben szeretném hangsúlyozni, hogy Acton nem önmagában és egészében utasította el a politikai hatalmat, jóllehet egyetértett vele abban, hogy Acton politikai hatalommal szembeni távolságtartása rögeszmés volt. Meg volt győződve arról, hogy a hatalom birtoklása az a tényező, amely az embert leginkább erkölcstelenné teheti: „A történelem hálóját nem ártatlan kezek szőtték. Az embereket lealacsonyító és demoralizáló okok között a hatalom az, amely a legstabilabb és letevékenyebb.”⁷⁵ Tisztában volt azonban azzal, hogy a hatalom gyakorlására szükség van: „Érv az abszolút hatalom mellett az, hogy valahová helyezned kell a bizalmadat. Nem menekülhetsz el az emberi természet körülményei elől. Helyezd oda, ahol a felelősség összpontosul”⁷⁶. Ezzel együtt úgy vélte, hogy politikai hatalomra csak a politikai szabadság érdekében lehet szükség: „A tekintély, amely nem a szabadság érdekében létezik, nem tekintély, hanem erőszak.”⁷⁷ A hatalmát tehát az használja helyesen, aki tudja, hogy a politikai hatalom kizárólag a politikai szabadság biztosítása és megóvása érdekében, és nem öncélúan létezik: „A tekintély a szabadság kedvéért létezik – eszköz egy cél érdekében. De sokan azt gondolják, hogy a tekintély önmagáért jó – egy cél, nem egy eszköz valami magasabb érdekében – szent, nem csak azért, mert részt vesz annak a tárgynak a tükröződő szentségében, amiért létezik. Ez isteni jog. Ezt segíti a tekintély katolikus fogalma.”⁷⁸

A kereszténység szelídítő hatásáról

Szemben Frenyó Zoltánnal, magam nem a konkrét történelmi fenyegetettségek – mint például a Pápai Állam összeomlása vagy a szabadkőműves hatás – tükrében szeretném értelmezni Acton eszméit, hanem önmagukban, merőben teoretikusan és némiképpen idealista módon. Egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy amennyiben a lelkiismeret a szív döntésének a helye, a kereszténység arra gyakorolt hatása megerősíti azokat, akik politikai szabadságot nyertek, egyben pedig megszelídíti a politikai hatalom gyakorlóit. Acton így fogalmazott egy helyen: „Azok a nemzetek ugyanis, amelyek nem rendelkeznek a vallás önuralomra (autonómiára) nevelő erejével, készületlenek a szabadságra.”⁷⁹ Miközben ez az önuralom késszé tesz a politikai szabadság gyakorlására, addig alkalmassá tesz a politikai hatalom hordozására is, amit Bibó István a hatalom erkölcsi átítatódásának, és keresztény ihletettségu európai társadalomszervező és társadalomszelídítő hatásának nevezett. Ahogy Bibó fogalmazott: „Az ágostoni neveltetésű értelmiség társadalomszervező tényezővé vált azáltal, hogy a királyokat nevelte. Ebben az együttműködésben, amennyit a királyok szelídültek, annyit rontott a klerikusokon a hatalomban való részvétel, de együttvéve mégis a hatalomnak egy olyan mértékű erkölcsi átítatódását eredményezte, ami mondhatjuk, hogy már az európai társadalomfejlődés középkori szakaszában is nagyobb volt annál, mint amennyit bármelyik más kísérlet a világban el tudott érni.”⁸⁰ Miközben tehát a kereszténység eszköze és támasza lehet egy társadalomszervező tevékenységnek, addig maga is óhatatlanul korrumpálódik e tevékenység érdekében, de ez egy bizonyos határon belül még nem feltétlenül nagy baj. Mondjuk, hogy ez a nagyobb társadalmi jó érdekében még megengedhető egy bizonyos szinten. Finom érzéket kíván a keresztények helyes politikai jelenlétének megtalálása annak érdekében, hogy eredeti célkitűzésüket fel nem adva tegyék alkalmassá az önmérsékletre a politikai szabadság birtokosait és a politikai hatalom gyakorlóit. Meggyőződésem azonban, hogy a politikai szabadság birtokosai egy keresztény lelkiismereti megfontolásból gyakorolt önmérséklet alapján képesek szabadságuk helyes használatára, míg a hatalom gyakorlóit ugyanezen hatás következtében mentesek maradhatnak a zsarnokságtól. Ilyen értelemben pedig a kereszténység és a liberalizmus összefogása meghatározó jelentőségű.

Acton egyházképeről

1871 januárjában Acton előadást tartott az angliai Kidderminsterben, egy katolikus értelmiségi körben.⁸¹ Röviddel az I. vatikáni zsinat befejezése után profétai szavakkal szólt az egyház sorsáról. Megjegyezte, hogy „a katolicizmus ősi kapcsolata a világi hatalmakkal, az állami védnökséggel és a politikai privilégiumokkal szétesőben van egész Európában”⁸². Hozzátette ugyanakkor, hogy ez legkevésbé sem lehet oka a félelemnek, hiszen a vallás befolyása sokkal nagyobb ott, ahol a keresztények áldozatokat hoznak a hitért, és nem rangos emberek támogatását keresik. Erről Tocqueville egy megjegyzése juthat eszünkbe, aki *Az amerikai demokráciában* megállapította, hogy az Újvilág egyháza – történelmi alapon nem lévén semmilyen politikai hátszele – tekintély (*authority*) és nem hatalom (*power*) által nyerte meg az embereket. Actonnál olvassuk ugyanitt, hogy az egyház erősebb, ha a szegények között végez missziós munkát, mintha a javadalmakat élvezi, és jóllehet, tudjuk, hogy a valóságban a javadalmakhoz való viszonyt sem ilyen egyszerű megítélni, Acton szavai mégis erősen csengenek. „A tekintélyhez kapcsolódó katolicizmus és a szabadsághoz kapcsolódó katolicizmus nem mindig voltak harmóniában egymással”⁸³ – tette hozzá. Úgy vélte azonban, hogy nincs messze az az idő, amikor az egyetemes szabály szerint a politikai szabadság lesz az egyház egyedül

igaz védelmezője, melynek oltalmában az kifejtheti igazi társadalomszelídítő hatását. Acton egyházképe illeszkedik a szabadságról és politikai hatalomról vallott nézeteihez. Elképzelése egy eszményi egyházat vázol fel, ez a politikai szabadságért és annak erejében működő közösség azonban lehet, hogy közelebb áll az evangéliumi ideálhoz, mint a politikai hatalomban osztozó egyház, akkor is, ha tudjuk, hogy az egyház evilági hatalomhoz való viszonyának értékelése sem ilyen fekete-fehér. Amennyiben a keresztény közösség részt vesz a társadalom megszervezésében – a Bibó által említett romlás lehetőségével is számot vetve – érdemes lehet megfontolni Actonnak a politikai szabadság és a kereszténység szövetségére tett javaslatát.

Összefoglalás

Az, hogy el tudtam fogadni a liberalizmus ilyen gazdag, ám mérsékelt értelmezését, minden bizonnyal a személyiségemből is fakad. Ha szabad bizonyos tendenciákat kisorsolok, a magam részéről mindig jobban szerettem a perifériát, mint a centrumot, a párbeszédet, mint az anatómiát vagy a pluralizmust, mint a monomitoszokat. Valahogy jobban kedveltem Lamennais-t, mint De Maistre-t, szívesebben olvastam a *Libertas* enciklikát XIII. Leótól, mint IX. Pius *Quanta curáját*, és sokkal közelebb éreztem magamhoz azokat, akik elismerik, hogy nem tudhatnak mindent, mint azokat, akik görcsösen ragaszkodnak egy vélt teljes igazsághoz. Sosem szerettem, ha szakrális köntösbe öltöztették a politikai hatalmat, és igazán sosem állt közel hozzám a politikai teológia sem. Ennek tükrében azt is meg kell jegyezni, hogy a szembenállás, ami az ultramontán és a liberális teológia között kibontakozott Acton korában, számomra nem is olyan végzetes, sőt valami olyan dichotómiának a jele, amely a gondolkodás mintázatában talán mindig is megtalálható volt. Elég csak a II. vatikáni zsinatra vagy napjaink Katolikus Egyházának belső vitáira, látszólagos megosztottságára gondolnunk. És talán szükséges is ez a megosztottság, hiszen ahogy Acton mondta, a történelmet éppen az ellentétek viszik előre, ezért whigek sem létezhetnének toryk nélkül.⁸⁴

A Frenyó Zoltán által emlegetett szabadkőműves hatással magam nem akartam foglalkozni, nemcsak azért, mert arról viszonylag csekély ismeretekkel rendelkezem, hanem azért sem, mert úgy gondolom, hogy parttalan vitákat nyitnánk meg ilyen bizonytalan hatások felemlegetésével. Az azonban mára biztos, hogy a XIX. században elindult egy folyamat, melynek során a Katolikus Egyház és az államok sorsa alapvetően megváltozott, és ebből Acton nagyon sok mindent előre látott. Azzal, hogy az európai újkor a Katolikus Egyház teljes szellemi és politikai visszaszorításának kora lett volna, ahogy azt Frenyó Zoltán állítja, mindenképpen vitába szállnék. Az Egyházi Állam léte nyilván szuverenitás kérdése, és az egyháznak, mint olyan entitásnak, amely úgymond tökéletes társaság és egy állam számos tulajdonságával rendelkezik – néha például úgy jelenik meg, mint egy párhuzamos világállam – szüksége van arra, hogy politikai értelemben is szuverén maradjon. Vétek volna könnyelműen legyinteni e kérdés kapcsán. Azonban az egyház szuverenitásának megőrzése nem csupán az ezregeyszáz évig létező Pápai Állam útján valósult meg a történelem során, ezért jó, ha nem tulajdonítunk többet az egyház evilági jellegének annak valódi jelentőségénél.

A kereszténység és az evilági politika viszonya kapcsán érdemes felidéznünk Joseph Ratzingernek a *Keresztény orientáció a pluralista demokráciában* című cikkét, melyben kifejtette: Szent Ágoston óta tudjuk, hogy az Isten Országá nem evilági valóság. „a *civitas Dei* nem lehet empirikus államszervezet”⁸⁵, és hogy ezen a világon „az állam maga részéről csak *civitas terrena* lehet”⁸⁶. Ez pedig igaz az egyházra is, ha azt, mint evilági közösséget, politikai tényezőt szemléljük. „Ennyiben a kereszténységre is érvényes – tette

hozzá Ratzinger –, mint bármely más, emberek által éltetett valóságra a tökéletlenség és a veszélyeztetettség törvénye. Pozitív politikai hatása nem biztosított automatikusan. Nem részesült ebben az ígéletben és az egyházi embereknek erre mindenkor gondolni kell politikai tevékenységük közepette.⁷⁸⁷ A „politikai vallásban” úgymond nincs jelen az igazság, és az nem más, mint a szokás kanonizációja az igazsággal szemben.⁷⁸⁸ Nincs tehát a kereszténységnek olyan politikai szerepe, amely a keresztény államot teljes bizonyossággal tudná megtartani az erkölcsi tökéletesség útján. Nyilván erre törekszik, de ezt a szerepet feltétlenül nem veheti magára, mert nem ilyen a jellege. Valódi és végső küldetése nem evilági természetű. A XXI. század katolikus közössége, amely immár jelen van az egész világon, jóllehet egyre erősebb a déli féltekén, és több értelemben is a periférián él, talán sokkal jobban érti annak az önmérsékletnek és a másik iránt való nyitottságnak a fontosságát, amelyet Acton írásaiból is ki tudtam olvasni.

JEGYZETEK

- 1 Gájer László: Lord Acton. A politikai liberalizmus és a római katolikus tanítás összeegyeztetésére tett kísérlet a 19. században. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020.
- 2 Előadás a Doktoranduszok Országos Szövetsége Filozófiatudományi Osztályának konferenciáján. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2016. V. 20.
- 3 Várnai Sándor: A francia rémuralom története. Franklin, Budapest, 1890.
- 4 A Donatio Constantini hitelességét egyenesen Nicolaus Cusanus bíboros és püspök kérdőjelezte meg először (De concordantia catholica, 1433), ennek ellenére az Egyházi Állam szükségességét hangoztatta. „Ó, Istenem, az egyetemes Egyház ma pusztán csak Róma pátriarkhátására korlátozódik.” (De concordantia catholica, 2. 20. 190. Opera, 14. 232. Kurt Flasch: Nicolaus Cusanus és kora. Szent István Társulat, Bp., 2009. 18.)
- 5 John Addington Symonds – Adolfo Bartoli: Az olasz nép és irodalom története. Athenaeum, Budapest, 1892. 89.
- 6 Roberto de Mattei: Pius IX. (Piemme, Casale, Monferrato, 2000.) Gracewing, Herfordshire, 2004. 90.; Franz Xaver Seppelt – Klemens Löffler: Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. Verlag Josef Kösel & Friedrich Pustet, München, 1933. 448.
- 7 Balanyi György: A római kérdés. Szent István Társulat, Budapest, 1929.; Polzovics Iván: A lateráni szerződés. Szent István Társulat, Budapest, 1934.
- 8 A risorgimento főszereplőivel foglalkozó, egyébként kitérő monográfiáink – különböző okoknál fogva – egyáltalán nem érintik hőseik szabadkőműves mivoltát. Ld. pl.: Jászay Magda: Mazzini. Gondolat, Budapest, 1977.; Jászay Magda: Cavour. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.; Csorba László: Garibaldi élete és kora. Kossuth, Budapest, 1988.
- 9 A témáról ld.: John Pollard: Catholicism in Modern Italy. Religion, Society and Politics since 1861. Routledge & Kegan Paul, London – New York, 2008.
- 10 Benits Péter: Giordano Bruno magyar vonatkozásairól. Új Akropolisz, Giordano Bruno Különszám. Budapest, 1996. február, 43.; G. Brunóról ld.: Michael Hesemann: Sötét alakok. Mítoszok, legendák és hazugságok a Katolikus Egyház történetéből. Szent István Társulat, Budapest, 2009. 193–202.
- 11 Heinrich Denzinger – Peter Hünermann: Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai. Örökmécs Kiadó – Szent István Társulat, Bátonyterenyé – Budapest, 2004. (=DH) 2800–2804.
- 12 Michael Hesemann: „Sötét alakok.” i. m. 221.
- 13 DH 2901–2980.
- 14 DH 3071.
- 15 DH 3074.
- 16 J. H. Newman: Letter to Isy Froude. The Oratory April 24. 1875. In: Dessain, Charles Stephen – Gornall, Thomas, S.J. (ed.): The Letters and Diaries of John Henry Newman. Vol. XXVII. Clarendon Press, Oxford, 1975. 286.
- 17 J. H. Newman: Letter to Miss Holmes. The Oratory May 15. 1871. In: Dessain, Charles Stephen – Gornall, Thomas, S.J. (ed.): The Letters and Diaries of John Henry Newman. Vol. XXV. Clarendon Press, Oxford, 1973. 330.; Ld. még: J. H. Newman: An Essay on the Development of Christina Doctrine. Chapter II. Section 2. Toovey, London (=Appleton, New York), 1945. 114–130.; Newman és Acton viszonyáról ld.: Rocco Pezzimenti: The Political Thought of Lord Acton. The English Catholics of the Nineteenth

- Century. Gracewing, Leominster – Millenium Roma 2000 ADMM, Roma, 2001. 69–108.
- 18 DH 4149–4150.
- 19 Cserháti József – Fábián Árpád (szerk.): A II. Vatikáni zsinat tanítása. Szent István Társulat, Budapest, 1975. 58.
- 20 DH 3900–3904.
- 21 DH 4980–4983.
- 22 Gertrude Himmelfarb: Introduction. In: Lord Acton: Essays on Freedom and Power. Meridian Books, New York, 1956. 23.
- 23 Levél Diognétoszhoz, V. 1. – VI. 4. In: Vanyó László (szerk.): Apostoli atyák. Szent István Társulat, Budapest, 1970. 371–372.
- 24 Søren Kierkegaard: Lezáró tudománytalan utóirat a filozófiai töredékekhez. In: Írásaiból. Gondolat, Budapest, 1982². 398, 403.
- 25 Hubert Jedin: A zsinatok története. Ecclesia, Budapest, 1998. 134.
- 26 Kommentár, 2017/1. 106–117.; Gájer László további, a témára vonatkozó munkái: Lord Acton morális állásfoglalása a pápai hatalomról. Elpis, 16. 2017/1. 9–21.; Uő: Lord Acton, a whig történetírás példája. Kommentár, 2018/1. 26–38.; Uő: A politikai szabadság filozófiájának katolikus megközelítése Lord Acton történelemfilozófiájában. Teológia, LII. 2018/3-4. 113–122.; Uő: A katolikus gondolkodás és a XIX. századi brit politikai liberalizmus összeegyeztetésére tett kísérlet Lord Acton írásaiban. PhD Diss. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2020.
- 27 Vö. Lord Acton: The History of Freedom in Christianity (1877). In: uő: The History of Freedom and Other Essays. Macmillan, London, 1907. 30–60.
- 28 A kifejezést ld.: Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme (Válasz, VII/6. június, 493–504.). In: uő: Válogatott tanulmányok, II. köt. Magvető, Budapest, 1986. 491. skk.
- 29 Lord Acton: Letter to Bishop M. Creighton, 1887. In: G. Himmelfarb (ed.): Essays on Freedom and Power by Lord Acton. Meridian Books, New York, 1956. 335.
- 30 Vö. Christopher Lazarski: Enemies or Allies: Liberalism and Catholicism in Lord Acton's Thought. Krakowskie Studia Międzynarodowe, VIII/2. 2011. 179–196.
- 31 H. A. Macdougall: Lord Acton. A Frustrated Liberal Catholic. Canadian Catholic Historical Association, Report, 31. 1964. 13–19.
- 32 Lord Acton: The Roman Question. The Rambler, January, 1860.
- 33 Lord Acton: The History of Freedom in Antiquity. In: uő: Essays on Freedom and Power, i. m. 55.
- 34 Lord Acton: The Roman Question, i. m.
- 35 Megjelent: ASS 20 1887/88 593-613. Magyarul: Bölcséleti Folyóirat, 3. 1888. 379–404.; In: Don Felix Sardá y Salvany: A liberalizmus bűn. Az Egyház tanítása a liberalizmus ellen. Független. Esztergom, 1888.; XIII. Leó Pápa Libertas Praestantissimum Donum kezdetű körlevele az emberi szabadság természetéről. Kapisztrán Szent János Kiadó, Budapest, 2016.
- 36 Gájer László: Az emberi szabadság katolikus értelmezése XIII. Leó pápa Libertas (1888) enciklikája alapján. Teológia, 2013/3-4. 123–132.
- 37 DH 3246.
- 38 DH 3249.
- 39 A Katolikus Egyház Katekizmusa. Szent István Társulat, Budapest, 2002. 1731. szakasz.
- 40 I. m. 1933.
- 41 I. m. 1739.
- 42 I. m. 1740.
- 43 I. m. 1742.
- 44 A francia állam és kormányzat szabadkőműves irányításáról részletesen ld.: Fejtő Ferenc: Rekvium egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása. Minerva – Atlantisz, Budapest, 1990. 318. skk.
- 45 Ld. pl.: Szántó Konrád: A Katolikus Egyház története, II. köt. Ecclesia, Budapest, 1984. 481–483.
- 46 1894: 31. tc.; 1894: 32. tc.; 1984: 33. tc.; 1895: 42. tc.; 1895: 43. tc.; K. Török Mihály Miklós: A magyar egyházpolitikai harc története. Szent István Társulat, Budapest, 1933.; Jedlicska Pál: Társadalmi testvérharc a modern jogállam s a kath. egyház között. Buzárovits, Esztergom, 1896².; Salacz Gábor: A magyar kultúrharc története, 1890–1895. Pécsi Egyetemi Kiadó, Pécs, 1938.; Csáky Mórítz: Der Kulturkampf un Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95. Böhlau, Graz – Wien – Köln, 1967.; Tánczik Balázs: Egyházjogi változások és azok civiljogi hatásai Magyarországon a XIX. század második felében. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézet, Diss. Budapest, 2012.
- 47 Acta Apostolicae Sedis, 26. 1893–1894. 129–136. Magyar Sion, 1893. 643–651.
- 48 Prohászka Ottokár: A liberalizmus utópia (1896). In: Összegyűjtött Munkái (=ÖM), X. köt. Szent István Társulat, Budapest, 1928. 5–10.
- 49 Prohászka Ottokár: A katolicizmus ideáljai alapjai a katolikusok egységének (1922). ÖM, XIII. köt. 270.
- 50 Békés Gellért – Boór János (szerk.): Keresztények és a szabadság. Történelem – bölcelet – társadalomtudomány – lelkiesség. 34. Magyar Pax Romana Kongresszus. Lillafüred, 1992. április 20–26. Katolikus Szemle, Róma, 1992.
- 51 Mihelics Vid: Esmék és tények (Lamennais halálának századik évfordulója). Vigilia, 1954/9. 480-481.; Ld. még: uő: A liberalizmus új értelmezése. Új Ember, 1947. május 25. 5–6.; Uő: A Lamennais-estet. Új Ember, 1949. március 6. 3.

- 52 „Esse autem natura in qua nullum bonum sit, non potest.” Augustinus: *De civitate Dei*, XIX. 13. 2. J-P. Migne: *Patrologia Latina*, 41. köt. 641.
- 53 Mihelics Vid: *Válaszok Maritain vádjaira*. Vigília, 1967/10. 693.
- 54 Mihelics Vid levele Mollináry Gizellának. 1956. szeptember 25. MTA Kézirattár. Ms 5321/337. Poss. MTAK 20/1968.
- 55 „Deus escreve direito por linhas tortas.” Paul Claudel: *Le soulier de satin, ou le pire n’est pas toujours sûr* (1928-29). A selyemcipő. Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest, 1935.
- 56 Acton: *The Next General Council*. In: Fears, J. Rufus (ed.): *Selected Writings of Lord Acton*, III. Liberty Found, Indianapolis, 1988. 266.
- 57 Janus: A pápa és az egyetemes zsinat. Légrády testvérek, Pest, 1870. 36.
- 58 A pápai tévedhetetlenség meghatározása így hangzik: „Amikor a római püspök „*ex cathedra*” (tanítói székéből”) beszél, azaz amikor minden kereszténynek tanítójának és pásztorának feladatát teljesítve legfelsőbb apostoli akaratának nyilvánításával meghatározza, hogy egy-egy hitbéli vagy erkölcsi tanítás az egyetemes Egyház számára kötelező, akkor [...] tévedhetetlenséggel bír”. Denzinger, Heinrich – Hünermann, Peter (szerk.): *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Örökmécs – Szent István Társulat, Bátonyterenye – Budapest, 2004. 3074.
- 59 Az egyéni politikai szabadságot hasonló értelemben határozta meg Mill: „Van azonban a tevékenységeknek egy olyan köre, melyben az egyénnel szembeállított társadalom, ha egyáltalán, úgy csak közvetetten érdekel; ez pedig az egyén életének és magatartásának azokat a részeit foglalja magába, melyek csak órá hatnak, vagy amennyiben másokra is hatnak, akkor azok szabad, önkéntes és józan beleegyezésével és közreműködésével. [...] Ez tehát az emberi szabadság sajátos köre. Magába zárja először is a lelkiismeret egész belső világát, a legátfogóbb értelemben vett szabadságot követelve számára: a gondolkodás és az érzés szabadságát, az érzelmek és a vélemények korlátlan szabadságát minden kérdésben, legyenek azok gyakorlati vagy spekulatív, tudományos, erkölcsi vagy teológiai kérdések.” Mill, John Stuart: *A szabadságról*. Magyar Helikon, Budapest, 1980. 31.
- 60 Lord Acton: *The History of Freedom in Antiquity*. In: *uő: Essays on Freedom and Power*. Meridian Books. New York, 1956. 55.
- 61 Vö. Lamennais, Felicité: *Réponse à un article du Moniteur*. In: *Articles de L’Avenir*. Valinouth et Vandenzande, Louvain, 1830-31. IV. 222.
- 62 „Conscience perfect in proportion as independent of outside influences and surroundings”. Cambridge University Library, Acton Papers, MSS Add. 4960/317.
- 63 „The sovereignty of conscience destroys the fixed standard. Each man must be judged by his own code”. Cambridge University Library, Acton Papers, MSS Add. 4901/271.
- 64 „Conscience [is] the means of emancipation from the servitude of sin”. Cambridge University Library, Acton Papers, MSS Add. 4901/242.
- 65 „Liberty of conscience is the first of liberties, because it is the liberty to avoid sin”. Cambridge University Library, Acton Papers, MSS Add. 4870/9.
- 66 Vö. Pezzimenti, Rocco: *The Political Thought of Lord Acton, The English Catholics in the Nineteenth Century*. Millennium Romae, Roma, 2000. 133.
- 67 Acton, John Edward: *Nacionalizmus*. Ford. Horkay Hörcher Ferenc. In: Ludassy Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*, I. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1991. 123. Vö. Alatri, Paolo: *Introduzione*. In: *uő* (ed.): *Cattolicesimo liberale*. Bonacci, Roma, 1990. 51.
- 68 Acton: *Nacionalizmus*, i. m. 124.
- 69 „This century has seen the growth of the worst enemy freedom has never encounter – Socialism... Truth, that what the speechless masses of the poor need is not political privileges which they cannot enjoy, but comfort – without which political influence is a mockery or a snare. It has made the common movement of politics contemptible. Can only be realised by a tremendous despotism”. Cambridge University Library, Acton Papers, MSS Add. 5487/47.
- 70 Vö. Lukacs, John: *Lord Acton*. In: *Remembered Past*, ISI Books, Wilmington, 2005. 277. Magyarra Fodor Mihályné a következőképpen fordította: „Acton liberalizmusát az abszolút hatalom elleni megvetés és félelme formálta.” Lukacs, John: *Lord Acton*. In: *Klió*. Történettudományi szemléző folyóirat, 10. évf. 3. szám (2001), 117.
- 71 Acton, John Edward: *Letter to Mandell Creighton*. April 5. 1887. Acton-Creighton Correspondence. In: *Selected Writings*, II. 383.
- 72 Lukacs, John: *Lord Acton*, i. m. 117.
- 73 „Absolute power demoralizes”. Cambridge University Library, Acton Papers, MSS Add. 5626/10.
- 74 Acton: *Letter to Mandell Creighton*, i. m. 383.
- 75 „History is not a web woven by innocent hands. Among all the causes which degrade and demoralize men, power is the most constant and the most active”. Cambridge University Library, Acton Papers, MSS Add. 5011/111.
- 76 „Argument for absolute power: You must put confidence somewhere. You can’t escape the conditions of human nature. Put it where responsibility is concentrated”. Cambridge University Library, Acton Papers, MSS Add. 4870/34.

- 77 „Authority that does not exist for Liberty is not authority but force”. Cambridge University Library, Acton Papers, MSS Add. 4980/31.
- 78 „Authority exists for the sake of Liberty – a means to an end. But some thought authority good for itself – an end, not a means to something higher – sacred, not by partaking of the reflected sanctity of the thing it exists for. This is divine right. Helped by the Catholic notion of authority”. Cambridge University Library, Acton Papers, MSS Add. 4980/34.
- 79 Acton, John Edward: A forradalom hírnökei. Ford. Horkay Hörcher Ferenc. In: Ludassy Mária (szerk.): Az angolszász liberalizmus klasszikusai, I. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1991. 105.
- 80 Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: uő: Válogatott tanulmányok, III. 1971–1979. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 24.
- 81 Acton, John Edward: On the Roman Question. In: Selected Writings, III. 355–362.
- 82 Acton: On the Roman Question, i. m. 356.
- 83 Uo.
- 84 Vö. „A szabad akarat birodalmában a természetes fejlődés szabályszerűségét az ellentétek harca tartja fenn. Az ellenhatás impulzusa az embert gyakran egyik végletből a másikba taszítja”. Acton: Nacionalizmus, i. m. 122.
- 85 Ratzinger, Joseph: Keresztény orientáció a pluralista demokráciában. In: A közép újra-felfedezése. Alapvető tájékoztatók. Szent István Társulat, Budapest, 2008. 270.
- 86 Uo.
- 87 Uo. 271–272. Vö. Ratzinger, Joseph: Augustins Auseinandersetzung mit der politischen Theologie Roms. In: uő: Die Freiheit Befreien, Herder, Freiburg–Basel–Wien, 2009. 40–60.
- 88 Uo. 41.

Az „Édenkert” kora ókori földrajzi helye

„A »kezdet« megértéséhez Dél-Mezopotámia
napégette partjaihoz kell fordulnunk”
(Magnus Magnusson)

Az emberiség legfontosabb kultúrtoposzainak sorában mindig is előkelő helyet foglalt el az Éden kertje, mely talán a legrégebbi az emberi archetípusok közül. Ugyanis a hajdani Éden *Bibliá*bán megjelenített kertjének emléke, illetve egyetemes álma évezredek óta élénken foglalkoztatta, sőt olykor már-már „kísértette” a rég letűnt korok mindinkább feledés homályába vesző öröksége iránt érdeklődő gondolkodókat – köztük a teológusokat és filozófusokat éppúgy, mint a történészeket, régészeket, muzeológusokat, illetve geográfusokat és geológusokat; nemkülönben a földrajzi felfedezőket, kincsvadászókat és a hírnévre, dicsőségre vágyó szennációhajászókat s kalandorokat; szintúgy a történelmi legitimitás szükségességét valló, birodalomépítő politikusokat, valamint a kereskedelmi utazókat. Elsősorban e nagy múltú geotoposz lokalizációja érdekelte őket, másodsorban pedig – és ez volt a „lázás keresés” nyomósabb oka – az ott megtalálni remélt kulturális-szellemi javak, a történelmi és művészeti értékű épületmaradványok, vallási ereklyék, illetve anyagtárgyi leletek. Egyeseket pusztán a kíváncsiság hajtott. Mások pedig abban reménykedtek, hogy az Édenkert területén sikerül majd fellelni az emberi civilizáció hajnalából származó lenyűgöző szépségű műtárgyakat, ősi regéket és mítoszokat, vagy esetleg írásos feljegyzéseket. Más-más okokból fakadó egyazon vágy sarkallta az Éden keresésére *Herodotos Halicarnesseus* történetírót, *Petachia Ratisbonensis*, *Leonhart Rauwolff* és *Jean Chardin* utazókat; miképpen *Beniamin Tudelensis* rabbit, *Vicenzo Senensis* karmelita szerzetest vagy *Joseph de Beauchamp* abbét is, úgyszintén *Pietro della Valle* és *John Eldred* kereskedőket, *Claudius James Rich* diplomatát, *Karsten Niebuhr* földrajztudóst, *Agatha Christie Mallowan* (*Mary Clarissa lady Mallowan*) regényíró, *Sir Charles Leonard Woolley* régészt, vagy éppen *Juris Zarins* geológust. De a történelem különös „fintora” volt, hogy a Paradicsom gyümölcsének tartott paradicsomot hamarabb felfedezték, mintsem fellelték volna – az idők során már jó néhányszor megtalálni vélt – Paradicsomot.

„Hol terült el a Paradicsom?” [*Wo lag das Paradies?*]¹ – tette fel a sok sikertelen vagy hiábavaló keresési-kutatási kísérlet nyomán a kérdést 1881-ben *Friedrich Delitzsch* jeles német assziriológus, történész és nyelvész. Ugyanis a 19. század végéig – miképpen napjainkig – számtalan elképzelés született a hajdani Édenkert hollétét illetően. Am egyik sem bizonyult meggyőzőnek. *Christophorus Columbus* panaszkodott erről a spanyol királynak írott levelében: „Nem találok és soha nem is találtam egyetlen görög vagy latin szerzőt sem, aki biztosan meghatározta volna a földi Paradicsom helyét a világban...”² Ugyanis az idők folyamán kiderült, amint az *Joanne d’Antonio* „*The Road to Paradise*” című filmjének (2005) magyar fordítása is átvitt értelemben hirdette: „Rögös az út az Éden felé”. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg *Paul Thomas* „*A megtalált Édenkert*” [*„Und das Paradies gab es doch!”*] című művében: „*A jelenlegi feltételek közepette Édenkert-kutatók egész nemzedékének nem sikerült megbirkóznia a feladattal.*”³ Pedig a „Paradicsom” eredetére vonatkozó polinéziai, mezopotámiai és júdeai ősi mítoszok – mint azt a mítoszkutatók megállapították – közös gyökerekkel rendelkeznek, s ezek árulkodó módon jelzik annak egykor valóban elfoglalt földrajzi helyét.

Az Édenkert hollétét közvetlenül megnevező vagy pusztán arra utaló, ám egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondó önkényes lokalizációknak se szeri, se száma a kultúrtörténetben. *Viktor Hurowitz* állítása szerint például kétséges, hogy a Biblia lapjain kívül másutt is megtalálhatnánk az Édenkertet. Őelőtte *Augustinus Steuchus Eugubinus* hosszas tanulmányai alapján úgy vélte, hogy bár valóban létezett, de már elpusztult az özönvíz idején; ezzel szemben *St. Isidorus Hispalensis* szintül meg volt győződve arról, hogy még létezik. *Attilio Petruccioli* szerint is létezik, még hozzá minden olyan kertben, ami a világrend kicsinyített mása. *Rodolphus Emsiensis* ugyanakkor arról írt, hogy a Paradicsomot bár elkerülte az özönvíz, mindamelllett örökre elveszett az emberiség számára. *Origenes Alexandrinus* a szellemi szférában vélte megtalálni a helyét, *St. Iohannes Chrysostomos* ellenben az anyagi szférában, *Titus Flavius Clemens* pedig mindkettőben. *Hesiodus Ascreus* az Édent az Óceánon túra helyezte, *Charles Gordon* a Seychelle-szigetekre, *Christophorus Columbus* az Egyenlítőnél délre, *Juris Zarins* a Perzsa (Arab)-öböl térségébe, *Guillaume Postel* az északi sarkra, *St. Theophilus Antiochenus* pedig a mesés Keletre. *St. Ephraemus Nisibinensis* szerint egy magas hegyen található, még hozzá oly magasan, vélte – *in maximis ignorantiae tenebris* – *Alexander Neckham*, hogy eléri a Holdat. *St. Isidorus Hispalensis* azt sejtette, hogy az atmoszféra felett található, ám ugyanazt *Beda Venerabilis* az éter zónájában képzelte el. *Francesco Colonna* pedig, akit teljesen elragadott a fantáziája, mindkettőjükön túltett, amikor arról értekezett, hogy az Éden mindenén túl, időn és téren kívül helyezkedik el. Persze, nem mindenki rugaszkodott el ennyire a földi valóságtól. *Jean Hardouin* az egykori földi Paradicsomot Galileában vélte fellelhetőnek, *Paul Thomas* Közép-Arábiában, *John Milton* Asszírriában, *Dom Calmet* Örményországban, *Michael S. Sanders* Törökországban, *David Rohl* Iránban, *Garry Greenberg* Egyiptomban, *Brunetto Latini* Indiában, *Pedro de Rates Hanequim* pedig Brazíliában.

Az előző korok emberének Édenkert köré szőtt egyetemes álma tükröződött egyebek mellett *Liber Guidonis*, *Andrea Bianco* és *Juan de la Cosa* világtérképein; *Jacob de Backer*, *Lucas Cranach (Sr.)*, *Pieter Brueghel*, *Maerten van Valckenborch*, valamint *Michelangelo Buonarroti*, *Hieronymus Bosch*, *Eugène Delacroix*, *Edgar Degas*, illetve *John Martin* festményein; úgyszintén *Johann Valentin Andraea*, *Olfert Dapper* és *Gustave Doré* metszetein; *John Parkinson* illusztrációin vagy éppen *Sir John Mandeville* (*Jean de Bourgoigne*), illetve *Sir Walter Raleigh* fantáziába hajló úti beszámolóján. Az Édenkert motívuma tűnik fel *Georg Friedrich Händel*, *Louis Hector Berlioz*, *Giuseppe Fortunino Francesco Verdi* és *Liszt Ferenc* zenéjében is.

A *Pentateuchus* [Töröh] teremtéstörténetében szereplő Édenkert [Gan ‘Éden] valódi helyét övező nagyfokú bizonytalanság – az előző korok általánosságban véve meglehetősen alacsony tudás- és ismeretszintjén kívül – részben abból a fejleményből is fakadt, hogy a 9. századtól fejlődésnek induló zsidó (*Hivi [Chivi] Balchiensis*, *Isaac [Jichaq] ibn Jasus*, *Abraham ibn Ezra*, *Uriel Acosta*, *Benedictus [Baruch] Spinosa*, *Samuel Noah Kramer etc.*), majd később kibontakozó protestáns (*Witter*, *Simon*, *Astruc*, *De Wette*, *Vatke*, *Reuss*, *Kuenen*, *Hupfeld*, *Graf*, *Wellhausen*, *Simpson*, *Strauss etc.*), katolikus (*Telesio*, *Bruno*, *Voltaire* [*Aruet*], *Helvetius etc.*) és ateista (*Holbach* [*Dietrich*], *Hume*, *Bauer*, *Feuerbach*, *Engels*, *Plehanov*, *Freud*, *Kriveljov*, *Trencsényi-Waldapfel*, *Kosidowski etc.*) bibliakritika hatására bizonyos mértékben megingott a Biblia tévedhetetlenségébe, illetve szentségébe vetett hit. Korábban ugyanis általánosnak volt mondható Európában az a felfogás, miszerint a Biblia szerzője maga az Isten, s a papok, illetve írnokok csupán feljegyezték az egyes kinyilatkoztatásokat. Ilyesformán az Édenkert leírását tartalmazó *Teremtés könyvét* [Séfer Berēšit], másképpen a *Genesis*t is teljesen eredeti, a maga nemében egyedülálló műnek – Isten megmásíthatatlan szavai írott formájának – tekintették. Számukra minden

sora, minden mondata, minden szava szent és végérvényes igazság volt, amit kételkedés nélkül el kell fogadni. A részletes és alapos bibliakritikai elemzés során azonban mindinkább kitűnt, hogy a *Pentateuchus* emberi alkotás, s mint ilyen, több szerzőtől, illetve több forrásból ered, emellett ellentmondásokat, tévedéseket, félrefordításokat és valótlanságokat, sőt tendenciózus betoldásokat is tartalmaz⁴. Sarkos megállapítások szerint az *Ószövetség* alapja nem egyéb, mint önkényesen egybefoglalt hitregék, szerződéskötések és vallási intelmek gyűjteménye, amelyet csak óvatosan és kritikával kezelve érdemes tanulmányozni. Mindezért az Édenkert után kutatók egy része úgy vélte – ma már tudjuk, hogy tévesen –, hogy egyáltalán nincs lényegi jelentősége a *Bibliában* foglaltaknak, következésképp a Paradicsomkert teremttörténeti leírása is ignorálható. Mindez óhatatlanul utat nyitott az Éden egykori helyét illető legképtelenebb ötleteknek, legvadabb képzeteknek, hamis vagy megalapozatlan állításoknak, illetve valótlán fabulációknak.

Az Édenkert valóságghú azonosítását az is nagyban megnehezítette, hogy a *Teremtés könyvében* együtt említett négy folyó közül a Pison és a Gihon neve időközben többször megváltozott, és a velük összefüggésbe hozott két terület – „Havilah” és „Khús” földje – elsősorban a tömör, de szűkös bibliai leírás miatt valójában behatárolatlanul maradt. Ezért is fordulhatott elő nemegyszer az elmúlt évszázadok során, hogy a Pison és a Gihon folyók helyét tévesen – olykor elképesztő (nyelvi és földrajzi) tudatlanságról árulkodó baklövéseket elkövetve – azonosították. *St. Ephraemus Nisibinensis* például ugyancsak félreértette a *Teremtés könyvének* Édenkertről írott egyes részeit, amikor úgy vélte, hogy a Pison a Dunának, a Gihon pedig a Nílusnak feleltethető meg. *Josephus (Josef) Flavius*, illetve *St. Isidorus Hispalensis* ellenben egészen „más utat” követtek, ők ugyanis a Gihon folyóval a Gangeszt azonosították, *Peter Heyleyn* viszont az Eufrátesz nyugati ágát. *Dom Calmet* velük szemben azt gyanította, hogy a Paradicsom négy folyója a Tigris, az Eufrátesz, a Phasis és az Araxes; *St. Aurelius Tagastensis* és *Pierre d’Ailly* pedig azt sejtette, hogy a Tigris és az Eufrátesz, továbbá a Pison, azaz a Gangesz, valamint a Gihon, amely nem más, mint a Nílus; *Reginald Arthur Walker* és *David Rohl* meglátása szerint a Tigris, az Eufrátesz, az Uizhun (Kizil-Uzun) és az Araxes; ámde *Antonio de León Pinelo* vélelme szerint a paradicsomi folyók bibliai neve mögött teljesen más folyók neve rejtett, nevezetesen a Rio de Plata, az Amasonas, az Orinoco, valamint a Magdalena.

Elteltekintve a legbizarrabb elképzelésektől, a műveltebb európai körökben idővel egyre határozottabban jutott érvényre az a bibliai szöveghelyekre támaszkodó felfogás, mely a hajdani Édenkert és négy folyója valós helyszínéként Mezopotámiát jelölte meg. „*Kézenfekvő kiindulásként szolgált Mezopotámia, hiszen a Teremtés Könyve határozottan említi a Tigris és az Eufrátesz folyókat.*”⁵ E meggyőződésének adott hangot már a 8. században a görög *St. Iohannes Damascenus*, valamint a 13. században az olasz *St. Thomas Aquinas* is. Időközben aztán mind többen ismerték fel, hogy a hajdanvolt Édent, illetve annak nyomait a Folyamközben kell keresni. A krétai olasz *Augustinus Steuchus Eugubinus* 1531-ben szintén rájött arra, hogy az egykori Édenkert nem mástutt, mint Mezopotámiában terült el. Vélekedését megerősítette 1593-ban az angol *John Hopkinson*, illetve az ő nagy csodálója, *Sir Walter Raleigh*, továbbá 1636-ban az ugyancsak angol *Peter Heyleyn*, valamint 1691-ben a francia *Pierre-Daniel Huet*. Az ő nyomdokaikon haladó európai és amerikai tudósok (a francia *Jules Oppert* és *Ernest de Sarzec*; a német *Heinrich J. Lenzen* és *Robert Koldewey*; az angol *George Smith*, *Sir Austen Henry Layard* és *Sir Charles Leonard Woolley*; az amerikai *John P. Peters*, *Leo Oppenheim* és *William Kenneth Lotfus* etc.) véleményét lakonikus tömörséggel foglalta össze a neves angol ókortörténész és régész *David Rohl*, a „*Legendás civilizációk*” [*Legend – The Genesis of Civilisation*] című művében (1998): „*Sumert az Édenen belül*

kell keresnünk”⁶, vagy ahogyan a jeles amerikai ókortörténész és régész *Eric H. Cline*, az „Éden és exodus” [*From Eden to Exile*] című könyve (2007) Utószavában *expressis verbis* megfogalmazta: „az Édenkertet elsősorban Mezopotámiában kell keresnünk”⁷. Megállapításuk immáron nem pusztán szubjektív vélekedésen, hanem archeológiai bizonyítékokon – legkivált a 20. század nagyszabású mezopotámiai régészeti feltárásainak eredményein – alapult, melyek minden kétséget kizáróan igazolták, hogy az ókori Édenkert a Bibliában foglaltaknak megfelelően valóban a Folyamközben terült el.

A múlt századok során ugyanis az angol *Sir Charles Leonard Woolley* jelentős részben kiásta a homok alól ^{ur}URÍ(M)^{ki} [cf. *akkád* Ur] – azaz a bibliai Ur [Úr] –, a mai Tell el-Muqayyar romjait; a német *Heinrich J. Lenzen* és az amerikai *William Kenneth Loftus* ^{ur}UNU(G)^{ki} [cf. *akkád* Uruk] – vagyis a bibliai Erech [Erech] –, a jelenkori Warka maradványait; az amerikai *Herman Volrath Hilprecht* ^{ur}NIBRU^{ki} [cf. *akkád* Nippur], a jelenlegi Nuffar agyagtábláit; továbbá a francia *Ernest de Sarzec* ^{ur}SİR.BUR.LA^{ki} [cf. *akkád* Lagas], a korunkbeli Tell el-Hiba ősi templomait; úgyszintén a német *Robert Koldewey* ^{ur}KA.DINGIR.RA^{ki} [cf. *akkád* Babilu] – másképp a bibliai Babilon [Bâbel] –, a mai Bâbil körmeneti útját; az angol *Sir Austen Henry Layard*, *George Smith* és a káld *Hormuzd Rassam* pedig ^{ur}NINA^{ki} [cf. *akkád* Ninua] – azaz a bibliai Ninive [Nínwéh] –, a jelenlegi Quyunjik / Tell Nabí Yûnus ősi építményeit és híres könyvtárát; az angol *Seton Lloyd* és az iraki *Fuad Safar* ^{ur}ERI₄.DU₁₀^{ki} / ^{ur}ERI₄.DUB^{ki} [cf. *akkád* Eridu; *héber* ʿIr tîb] – a mostani Tell Abû Şahrayn maradványait, a német *Robert Koldewey*, majd később az angol *Harriet Martin* pedig ^{ur}SU.KUR.RU^{ki} [cf. *akkád* Şuruppak], a mai Tell el-Fara megmaradt romjait *etc.* E nagyvárosok és más jelentős folyamközi települések régészeti feltárásának – legkivált a bennük talált cseréptáblatárak írásos dokumentumai megfejtésének – köszönhetően bebizonyosodott, hogy a Bibliában szereplő Édenkert ókori helyszíne kétségtelenül Mezopotámia volt. Az ötezer évvel ezelőtt virágzó mezopotámiai civilizáció felfedezése, illetve a korabeli viszonyokhoz képest kiemelkedően magas színvonalú anyagi-szellemi javainak megismerése, valamint az ebből levonható mindenoldalú következtetések jelentősége vitathatatlanul a 20. század legnagyobb vívmányai közé sorolható, mely a bölcsészettudományok területén alighanem vetekszik a műszaki tudományok területén elért sikerekkel.

Ez volt ugyanis az emberiség történetében az első, teljesen új fejezetet nyitó, a társadalmi élet szinte valamennyi területére kiterjedő magasan fejlett civilizáció (*highly developed civilization*), mely a Folyamköz területén több mint ötezer évvel ezelőtt, viszonylag gyors fejlődési folyamat révén alakult ki. Ismeretes, hogy *Samuel Noah Kramer* jeles amerikai ókortudató lapidáris megfogalmazása szerint: „A történelem Sumerben kezdődik” [*History begins at Sumer*]⁸. Voltaképp e civilizáció alkotta meg az általános komplexizálódás során különös klasztert képező funktorok egységben összevont formájával a tradicionális társadalom (*traditional society*) paradigmáját – diverzifikált templomgazdasággal, teokratikus államszervezettel és kifinomult elitkultúrával egyetemben –, melynek eredményeképpen, a neves magyar politológus és filozófus, *Agh Attila* szavait idézve: „a világtörténelem első civilizációját hozták létre”⁹. Az európai kultúra e középkori civilizáció hatására alakult ki¹⁰ – hangsúlyozta *Teres Ágoston*, nemzetközileg ismert jezsuita asztronómus és geofizikus. *Sir Charles Leonard Woolley* világhírű angol régész minderről beismerőleg nyilatkozta: „úgy véltük, hogy kultúránk a görög-római kultúrán alapul. Be kell vallani azt, hogy a görögök mögött a lydek, a hetiták, a föníciaiak, Kréta, Babilon és Egyiptom áll; gyökereik még távolabb követhetők nyomon: mindezen népek mögött a sumerek állnak.”¹¹ *Woolley* beismerését követően a szakértő tudós körökben általánossá vált az a felfogás, miszerint az európai kultúra legmélyebb gyökereit Mezopotámiában – az egykori földi „Édenkertben” – kell keresnünk.

Ugyanakkor az Édenkert határainak pontos megállapítása, illetve első „lakóinak” beazonosítása – legfőképp a Pison és a Gihon folyók valós földrajzi helyének ismeretlensége, továbbá a *Biblia* erre vonatkozó részeinek szűkszavúsága, valamint az idevágó információk csekély volta miatt – mindmáig függőben maradt. „*A Pison és Gihon ma már számunkra ismeretlen nevek*”¹² – mondta ki ítéletét számos tudós, köztük a neves magyar teológus, *Gál Ferenc*. E megoldatlan probléma vizsgálatához jelenleg csupán a 19. század végén felfedezett, ám igen nehezen elsajátíthatónak bizonyuló „szent nyelv” [EME.KÜ *cf. akkád* lisânu ellu] – azaz a szubir (sumer) nyelv [EME.KU *cf. akkád* lisân šumêri] –, illetve annak helyi dialektusai [EME.GAL, EME.SAL *etc.*] nyújthatnak jelentősebb segítséget, amelyetől az „ismeretlenség falán” való tényleges „áttörést” remélhetjük. Mára már nyilvánvalóvá vált, hogy e „*lingua mortua*” kiemelkedő fontossággal bír az ókor kutatásban. A szubir nyelvnek – vagyis „*a világ legrégebbi klasszikus nyelvének*” {*Stephen Bertram*} – ugyanis kulsszerepe van a kora ókori mezopotámiai történelem és kultúra megismerésében és megértésében. E nyelv ismerete nélkül a korábban folyó tudományos kutatások nem voltak képesek a valóságnak megfelelően értelmezni, illetve valósághűen ábrázolni a *Biblia* világát sem. Ugyanerre utalt az „*Özönvíz előtt*” [*Before the Flood*] című könyvében a tudós amerikai szerzőpáros *William Ryan* és *Walter Pitman* is, akik a múlt század végén hívták fel a figyelmet a nyelvtörténeti kutatások jelentőségére.

Ha ennek szellemében kívánjuk nyelviileg elemezni a *Teremtés* könyvének négy édenkerti folyóra vonatkozó szöveghelyeit, akkor az ezekből összeálló, autentikusságát megőrző forrásdokumentum szakmailag kifogástalan és megbízható szöveghű fordításait kell közelebről szemügyre vennünk, összehasonlítván azok elsődleges, konkrét jelentéstartalmát. Ehhez – az elegendőség vélelmével – négy kompetens tudós személyiség fordításait közöljük, az összehasonlító vizsgálati módszer (komparativizmus) gyakorlati alkalmazásának biztosítása céljából. A fordításokat a következő személyek végezték: *Joseph Herman Hertz*, Nagy-Britannia egykori főbobbja; *Richard Elliott Friedman*, a San Diego-i Kaliforniai Egyetem korábbi oktatója, a hebraisztika és az összehasonlító irodalomtudomány professzora; *Károli (Radicsics) Gáspár*, a hajdani Tiszáninneni Református Egyházkerület tudós esperese, valamint *Gál Ferenc*, a budapesti Hittudományi Akadémia dogmatika professzora. Fordításaikat az alábbiakban közöljük:

Joseph Herman Hertz fordítása (Tôrâh. Berêšît II. 8, 10–14)

„*És az Örökkévaló Isten kertet ültetett napkeleten Édenben és odahelyezte az embert, akit alkotott. [...] Édenből pedig folyó áradt ki, hogy öntözze a kertet; onnan pedig szétvált és négy ágra szakadt. Az egyiknek neve Pison, ez körüljárja Havila egész országát, ahol az arany van. És annak az országnak az aranya jó; ott van bedellium és az ónixkő is. A másik folyó neve Gihon, ez körüljárja Etiópia egész országát. A harmadik folyó neve Hiddekel, ez AsszírIA keleti része felé folyik. A negyedik folyó pedig az Eufrátesz.*” (translat. Hevesi Simon)

Richard Elliott Friedman fordítása (Tôrâh. Berêšît II. 8, 10–14)

„*JHVH kertet telepített Édenben, keleten, és oda helyezte az embert, akit teremtett. [...] Egy Édenben eredő folyó öntözte a kertet, s ott négy ágra szakadt. Az egyiknek a neve Pison: ez átfolyik Havilla egész földjén, ahol arany található. Ennek az országnak aranya kiváló, van ott még bdellium és ónixkő is. A második folyó neve: Gichon, ez öntözi Kus egész földjét. A harmadik folyó neve: Tigris, ez Asszurtól keletre folyik. A negyedik folyó az Eufrátesz.*” (translat. Békési József)

Károli (Radicsics) Gáspár fordítása (Mózes első könyve. A teremtésről 2 : 8, 10–14)
 „És ültete az Úr Isten egy kertet Édenben, napkelet felől, és abba helyezteté az embert, a kit formált vala. [...] Folyóvíz jó vala pedig ki Édenből a kert megöntözésére; és onnét elágazik és négy főágra szakad vala. Az elsőnek neve Pison, ez az, a mely megkerüli Havilah egész földjét, a hol az arany terem. És annak a földnek aránya igen jó; ott van a Bdeliom és az Onixkő. A második folyóvíz neve pedig Gihon; ez az a mely megkerüli az egész Khús földjét. És a harmadik folyóvíz neve Hiddekel: ez az, a mely Assiria hosszában foly. A negyedik folyóvíz pedig az Eufrátesz.”

Gál Ferenc fordítása (Teremtés könyve 2 : 8, 10–14)
 „Az Úristen kertet telepített Édenben, keleten és oda helyezte az embert, akit teremtett. [...] Egy Édenben eredő folyó öntözte a kertet, s ott négy ágra szakadt. Az egyiknek a neve: Pison: ez átfolyik Havilla egész földjén, ahol arany található. Ennek az országnak aránya kiváló, van ott még bdellium és ónixkő is. A második folyó neve: Gihon, ez öntözi Kus egész földjét. A harmadik folyó neve: Tigris, ez Asszurtól keletre folyik. A negyedik folyó az Eufrátesz.”

A szövegelemzés kezdete előtt célszerű a textus keletkezési körülményeiről tudnunk a következőket:

1) Mezopotámia az Anatólia déli részén élő népek szemében az ókortól napjainkig a még délebbi (mocsár)tengerből előbukkanó lapályos „Sziget” [I₁₀ cf. héber I; arab Al-Ġazira; oszmán-török Elcezire], mely ősrégi felfogásuk szerint az ő felföldi lakóhelyüknek egyfajta alföldi „előtere” [^{ki}SAL cf. akkád kisallu; héber gezêrah] avagy „zughelye” [BUR₆ cf. akkád búrtu]. Másképpen kifejezve az „Örök (Állandó) Ég Páros Vize” [A.DAL.AN.DÍŠ cf. szubar A.TAL.AN.TIS; görög Atlantis], vagyis közelebről az „Égtől való (Égadta) Páros (Két) Víz(folyam)” [A.DAL.AN.TA cf. szubar A.TAL.AN.TA; (ó)árkádiai Atalanta; hindu Atalaja] – vagy egyszerűen csak „Páros Víz(folyam)” [A.DAL cf. szubar A.TAL; (ó)egyiptomi Nhrn; héber Nahrayim; bolgár-török Itil; kazár Itil / Etil; (ó)magyar Etel; orosz Dvuretshie] – határolta „Sziget”, ami az idők során „Folyamköz” [MURUB.I.GAL.GAL.E.NE.TA cf. (ó)héber Aram Nahrayim; urartui Miyândoâb; görög, angol Mesopotamia; latin Interamnum; pártus Madyânródân; (ó)magyar Etelkuzu¹³; arab Mâ Bayna 'n-Nahrayn; török Mezopotamya; francia Mesopotamie; német Mesopotamien] néven vonult be a történelembe.

2) Az ókori Mezopotámia sokféle, igen változatos arculattal rendelkezett – földrajzilag egymástól eltérő tájegységeket foglalt magában, amellet történelmileg etnikai és kulturális sokszínűség jellemezte.

3) „Az ókori Kelet művészete” című összefoglaló mű első oldalain Georges Roux neves asszirológus a következőket ajánlotta a figyelmünkbe: „Az ókori keleti országok történetének tanulmányozását azzal kell kezdenünk, hogy megnézzük a térképet.” Ennek megtörténte után arra a felismerésre juthatunk, hogy Mezopotámia markáns különbségeket felmutató legfontosabb tájegységei, melyek az idők folyamán különféle etnikumok számára nyújtottak éleletteret, a következők voltak.

a) Elsőként említendő a Folyamköz középső része [ÍB cf. akkád qablu; magyar kebel] avagy „szíve” [ŠA cf. akkád libbu], mely az ott lakók számára nemcsak Mezopotámia „belsejét” [^{kur}SAG₄^{ki} cf. akkád qerbu], hanem a világ közepét [MURÚB.KUR.KUR.RA cf. akkád qabl matati] is jelentette. Innen határozták meg a szélirányok – még pontosabban a négy szél [TU₁₅.TATTAB.BA cf. akkád tubqât erbetti] iránya – szerint a négy

világtáj [UB.DA.TATTAB *cf. akkád* kibrât erbeti] földrajzi helyzetét is. Ezen az ikerfolyók [ID.DA.DIDLI *cf. akkád* nâru talîmu] – azaz a Tigris [IDIGNA *cf. akkád* Idiglat; *arab* ad-Diğla; *török* Dicle] és az Eufrátesz [BURANUN *cf. akkád* Purattu; *arab* al-Furât; *török* Firat] – által határolt síkságon [A.GÂR *cf. akkád* ugaru; *magyar* ugar] terült el az a közép- és dél- mezopotámiai hatalmas, több tízezer négyzetkilométer kiterjedésű gabonatermő szántóföld [^{kur}SU.BIR^{ki} *cf. akkád* Eršet űmêri], azaz a fejlett csatornarendszer-hálózat segítségével öntözött s így évente kétszer-háromszor is biztos gabonatermést adó *per excellentiam* „Éden” [GÁN.EDIN.NA *cf. akkád* Edinu; *héber* Gan ʿÉden; *arab* Ġannatu ʿl-ʿAdn; *osztét* Dzanat; *oszmán-török* Cennet], mely a „körüllakók” és utódaik szemében is maga volt a földi „Paradicsom” [KI.^{gis}SI.GAR *cf. akkád* Pardisu; *arám* Paradaesa / Pardaisa; *héber* Pardês; *méd* Paridaeza; *perzsa* Pairidaeza; *görög* Paradíseos; *arab* Dâru ʿs-Salâm; *latin* Paradisus]. Az *a.Chrn.* 3. évezredben ez lett a világ leggazdagabb, legfejlettebb és legműveltebb tája, mondhatnók Ázsia „éléskamrája”.

- b) A Folyamköz északi, „Haragos Szél” [^mMER.(RA) *cf. akkád* iltânu] övezetébe sorolt peremterülete [^{kur}SU.BAR^{ki} *cf. akkád* Subartu], melyet gyakran az „Éden” pusztájának [EDIN.EDIN.NA *cf. akkád* űiru bamâti] is neveztek, a mezőgazdasági művelésre kevésbé használható, s inkább a legelőváltó (nagy)állattartásra alkalmas füves steppeföld volt. Időnként sűrű, sötét kőd borította táját sokáig démonok lakta vidéknek vélték. E térség Hábúr és Felső-Záb folyók közötti szakasza [^{kur}ĤA.BI.LIM^{ki} *cf. szubar* ^{kur} ĤA.PÌ.LIM^{ki}; *akkád* Hawilu; *héber* Ĥawilâh; (ó)magyar Evilat(h)], ami az északról történő ellenséges behatolás megakadályozása érdekében rendkívül erős védelmet igényelt. (Az I. „uruki dinasztia” uralkodásának idején e korántsem könnyű feladatot – bármiféle beszolgáltatás [MAŠ.DA.RI.A], adó [GUN], közmunka [ZUB. SÌG] vagy egyéb munkakötelezettség [IM.DUL] alóli mentesség [ŠU.BARÁ *cf. akkád* űubarû] fejében – a peremvidéki szabad (nép)család [SU.BAR *cf. akkád* subarû; *héber* sibrayîm / űebarîm; (ó)magyar szavár(d)] látta el.)
- c) A Folyamköz déli, olykor „Viharos Szél” [^mGÂLLU *cf. akkád* űtûtu] sújtotta területe [DAGGAN] volt az „Éden” széle [GÚ.EDIN.NA *cf. akkád* kišâd Edini] s egyszersmind a Perzsa (Arab)-öböl partja [GÚ.ABBA *cf. akkád* kišâd tâmti], a „Mindenség Urának” [EN.GI *cf. akkád* Bêl Šalâmi] vagy másképp a „Föld Urának” [EN.KI *cf. akkád* Ea] nevezett „Bölcs” [JA *cf. akkád* Ea; *iblai* Ia; *héber* Yâh; *jao* Ia] szárazulatokkal és vizenyős területekkel tarkított, pálmaligetekkel és nádasokkal teli földje [^{kur}EN.GI^{ki} *cf. akkád* mât Bêl Qanî].
- d) Ugyancsak a Folyamköz részének tekintendő a tengerpart mellett föllelhető, apró szigeteket és szigetsoportokat is magában foglaló, kákás, szittyós, mocsaras tengerföld [^{kur}AB.BA^{ki} *cf. akkád*, *asszír* mât tâmti; *héber* ĥôr; *arab* aĥwâr].
- e) Végül, de nem utolsósorban a Folyamközhez sorolandó a tőle jóval délebbre, az Indiai-óceán [ENGUR *cf. akkád* apsû] melléktengerét alkotó Arab-tenger [TI.AMAT *cf. akkád* tâmtu; *oszmán-török* Umman denizi] részeként létrejött Perzsa (Arab)-öbölben – korabeli szóhasználattal élve az „Alsó Tenger”-ben [A.AB.BA SIG.GA *cf. akkád* tâmtu űaplû; *görög* Erythra thalassa; *latin* Erythraeum] – rejlő Bahrein-sziget homokos, datolyatermő földje [^{kur}TILMUN^{ki} *cf. akkád* eršet Dilmun; *görög* Tylos], ami Mezopotámia egykori lakóinak ősi hite szerint a „Lét(ezés) földje” avagy a „(halál utáni) Javadalom (*translat.* „Öröklét”) elnyerésének földje” [^{kur}NI.TUG^{ki} *cf. szubar* ^{kur}NI.TUK^{ki}; *akkád* eršet iűi], vagyis a több mint 150 ezer sírhalom által befogadott „üdvözültek lakhelye” volt.

E földrajzi helyeken kívül a kora ókori Folyamköz lakói számára minden más terület idegen vagy ellenséges földnek [GUDIBÎR *cf. akkád* nukurtu] számított. Ezek közé az alábbiak sorolhatók:

- f) A Folyamköz nyugati [^{im}MAR.TU *cf. akkád* amurru], szélfútta vidéke [^{kur}MAR.TU^{ki} *cf. akkád* Amurru] a Szír-sivatag sziklakkal tarkított területével volt határos, melynek természetes határát [A.DÀR *cf. héber* ‘âtar; *ivrit* ‘it̄ter; *arab* ḥadd; *magyar* határ] az Eufrátesz folyó képezte.
- g) Mezopotámia északnyugati része a Hábúr folyótól nyugati irányban a Balih [^{id}KAS.KUR.A] folyón is túl, egészen az Eufráteszig tartó, a Biszri-hegységtől keletre eső, sátoros nép lakta térségen [^{kur}SU.TU^{ki} *cf. akkád* šutû], valamint az Eufráteszen túli [BURANUN.BI *cf. arám* ‘êbar-Naharâh; *héber* ‘êber; *perzsa* tarâpara], egészen az Orontes folyóig nyúló területtel – vagyis egy igen kedvező természeti adottságokkal rendelkező „bőséges «égi víz (*propr.* eső)»” [DUḤ.A.AN *cf. héber* Dâgôn; *föníciai* Dagan; *arab* Dağn] öntözte, nagyon termékeny vidékkel [^{kur}A.DUḤ.A.AN^{ki} *cf. arab* arđ abî Dağn] – volt határos.
- h) Mezopotámia északkeleti része viszont túlvan, a Felső-és Alsó Záb folyók között elterülő ^{kur}HAMAZI^{ki} nevű territórium mellett foglalt helyet, amely mezőgazdasági tevékenységre kevésbé volt alkalmas, így inkább a távolsági kereskedelemben (lánc) kereskedőként [DAM.GÂR *cf. akkád* tamkâru] kapcsolódott, illetve tagolódott be. Az I. „uruki dinasztia” uralkodásának időszakában pedig az itt lakó hegyvidéki (nép)család [SU.ḤUR.DA *cf. héber* hôrîm] zsold [ḤUN *cf. héber* sâbâr] – leggyakrabban árpapszold [ŠE.BA *cf. héber* šeber] – fejében katonai szolgálatot [KASKAL *cf. akkád* ḥarrânu] is vállalt, a Folyamköz védelmét ellátva.
- i) A Folyamköz keleti [^{im}KUR.RA *cf. akkád* šadû], „Hegyvidéki Szél” övezetébe tartozó része összefoglaló néven a „Sátorország” [^{kur}ZA.LAM.GAR^{ki} *cf. akkád* kuštâru] területével volt határos, melybe a Zagrosz-hegység nyugati, illetve délnyugati tájegységei tartoztak, nevezetesen a kurdisztáni helyvidék környékén élő rablók földje, a ^{kur}MAD.GÂ^{ki}; továbbá a Dijála folyótól északra, az Alsó-Záb-ig terjedő ^{kur}URI^{ki}, mely később, az akkád behatolást és elhatalmasodást követően már Mezopotámia teljes északi részét jelentette; azután a Dijála folyótól délre elterülő ^{kur}GU.TI^{ki}; úgyszintén alatta a ^{kur}LULLUBI^{ki}; illetve a lurisztáni ^{kur}MAR.ḤA.ŠI^{ki}; valamint a hegyvidék legdélebbi irányában, a délnyugat-iráni ^{kur}ELAM.MA^{ki}. Ez utóbbi a Folyamköz állandóan fenyegető harcias népséggel rendelkezett, ugyanis a dél-mezopotámiai „Oldalsó Határ” [^{id}BAR.GÚ.GAR] – úgymint a „Széles Folyó” [^{id}DAGAL], azaz a Tigris, illetve a „Kis Választóvonal” [TUR.NÁT], vagyis a Dijála folyó – valójában nem nyújtott kellő védelmet a keletről történő édenkerti behatolás ellen.

Mindebből egyértelműen megállapítható, hogy a bibliai „Édenkert” elnevezés alatt a Szír-sivatag, a Hábúr folyó, a Szindzsár-hegység, továbbá a Felső-és Alsó-Záb folyók, úgyszintén a Hamrin-hegység, valamint a Dijála folyó és a Zagrosz-hegység által övezett, illetve a Tigris és az Eufrátesz folyók által behatárolt hosszában elnyúló folyamközi területet [KI^{sis}SI.GAR *cf. perzsa* pairidaeza] értjük, mely az ókorban számos népcsoportnak nyújtott otthont. A bibliai „Édenkertet” öntöző négy folyó közül a „Széles Folyó” [^{id}DAGAL *cf. akkád* Idiglat; *asszír* Idiglât; *héber* Hidaeqel; *arab* ad-Diğla] néven is ismert, gyorsabb folyású Tigris, valamint a „Heregkút” [^{id}BÜR.A.NUN *cf. akkád, asszír* Purattu; *héber* Perât; *arab* Al-Furât] nevű, lassú hömpölygésű Eufrátesz tudvalevően nem képezi szakértői körökben a vita tárgyát, csupán a „Pison” és a „Gihon” folyók azonosítása kérdéses.

Minden téves azonosítást kerülve, a vizsgálódásunk folyamán feltárára került bizonyító tények hatására beigazolódtott, hogy a Pison folyó rejtélyét a „szent nyelv” [EME.KŪ *cf. akkád* lišânu ellu] felfedezésének, illetve különösen nagy kihívást jelentő megfejtésének köszönhetően, annak elmélyült ismeretében – a sémi nyelvek (akkád, arámi, héber, asszír, arab) értelmezést megkönnyítő segítségével – oldhatjuk meg. Ugyanis a „Pišôn” bibliai folyónév

végző soron a ⁽⁶⁰⁾PISÁN [cf. *akkád* Pisannu / Hábûru; *héber* Pišôn / Hâbôr / Kebâr ‘Abârâh; *arab* Hâbûr / ‘Ubûr / Ğubûr; *görög* Porthmîon; *latin* Pison / Chabora] szóból eredeztethető, aminek a jelentése: átkelő, rév. Ez azt jelenti, hogy az Édenkert bibliai fordításokban elsőként említett folyója, a Pison [Pišôn], egyértelműen a mezopotámiai Hábûr (Khábûr) folyónak [*arab* nahru ‘l-Hâbûr] feleltethető meg, amelyet a mezopotámiai feliratok oly gyakorta emlegetnek. Az Eufrátesz legnagyobb mellékfolyója azért viselte a „rév” nevet, mert a szubir szállásterület közvetlenül a mezopotámiai honfoglalást követően még nem terjedt a Tigris és a Hábûr folyókon túlra, így a Hábûr folyót akkortájt – „Emberrel Szembe(fordulv)an Áramló Folyó” [I₄.LÚ.RU₄.GŪ cf. *akkád* Hûbûru] néven – voltaképp a „halálos folyó” (*flumen letale*) jelképét megtestesítő határfolyóvá, afféle „szubir Akherón”-nak tekintették, melyen létesült révén túl „halálos mező(k)” [kiGAL cf. *görög* asphodelos lîmôn; *latin* lugentium campi] húzódnak, ahol minden fordítva történik. Ez a szubirok szemében veszélyekkel teli „Ellenséges föld” [kurKUR cf. *akkád* nukurtu] volt, a „Vissza Nem Térés Országá” [kurNU.GI₄.A cf. *asszír* irsit lâ târi]. E felfogás később jelentősen módosult, amikor a szubir szállásterület már a Hábûr folyón túl, az Eufráteszig terjedt, sőt végül egészen a Földközi-tenger – korabeli szóhasználatnál élve – a „Felső-tenger” [A.AB.BA.IGI.NIM.MA] partjáig. Ez egyben igazolja a *Bibliának* azon sorait is, miszerint a Pison „megkerüli” (határolja) Havilah (aranyban gazdag) földjét.

A másik folyó, a Gihon megnevezéséhez is legfőképpen a „szent nyelv” ismerete adja meg a legfőbb kulcsot. Merthogy a szubir nyelv és irodalom elsajátítása ma már előfeltétele a héber bibliai hagyomány és a görög mitológia vizsgálatának, valamint a mezopotámiai „Édenkert” kutatásának. E „szent nyelv” szavainak, illetve más nyelvekben fellelhető nyelvi párhuzamaik segítségével ugyanis azonosítható az Édenkert bibliai fordításokban másodikként említett folyója is. Ez voltaképpen nem más, mint az alvilág mélyén csendesen szunnyadó, de a (földgázban-olajban gazdag) föld alól időnként hangos robajjal és lobogó lánggal előtörő tűz istenét [Sugab / Sugub cf. *akkád* Nusku] – azaz egyfelől az alvilág szubir istenéhez [NIR. GÁL cf. *akkád* Irkallu] hasonló, másfelől pedig a láng szubir istenére [EN. ŠADA cf. *akkád* Nusku] emlékeztető kasszita istent [v. ennek Kâš cf. *akkád* Kaššû, más néven Dur cf. *akkád* Turru infernális alakját, avagy másik, amíg egészen ki nem aludt, parázsló tüzet megsemmélyesítő Zah cf. *akkád* Nâhu; *pehlevi* Zahhâk; *görög* Zaos khthonikus sárkány alakváltozatát] – mindenek felett imádó Folyamköz-melléki törzsek „nyugalmas” szállásterületét [kurKŪŠ^{ki} cf. *akkád* Nâhu; *héber* Kûš] határoló „csendes” folyó [⁽⁶⁰⁾HUN cf. *akkád* Nâhu; *héber* Gîhôn; *arab* Hawn; *latin* Gichon], mai nevén a Dijála [*arab* nahru ‘d-Diyâla]. A Tigris és az Alsó-Záb folyók, továbbá a Hamrin-hegység, valamint e lassú hömpölygésű folyó által határolt területet az utóbbi „(köldök)zsinórként” kapcsolta az Édenkerthez, azon belül is az „Istenek Kapuja” [kurKÁ.DINGIR.RA^{ki} cf. *akkád* Babilu] – vagyis a bibliai Babilon (*Bâbel*) – városához. E folyó határsávja volt a későbbi elamita támadások előtt akadályt képező s velük szemben bizonyos védelmet nyújtó „kis választóvonal” [TUR.NÁT].

Vizsgálódásunk tehát igazolta a *Biblia*, ezen belül is a *Teremtés könyve* témánkba vágó részének valóság tartalmát, illetve történelmi hűségét. Mindebből az Olvasó számára bizonyára nyilvánvalóvá vált, hogy az Édenkertet öntöző négy folyó nem más, mint – mai elnevezéssel élve – az Eufrátesz [Perât], a Tigris [Hiddeqel], a Hábûr [Pišôn], valamint a Dijála [Gîhôn], és *vice versa*, e négy folyó ezüstszalagja, illetve árterülete valójában egyértelműen megadja az Édenkert ókori földrajzi helyét, illetve kijelöli a külső határait.

Végül megemlíthető, hogy a ránk hagyományozódott mezopotámiai „*litterae et memoriae*” sejtetni engedi: már a kora ókorban kizárólagos igényt tartott a Folyamköz – „kozmosz négyesség” istenei (AN & EN.LÍL & EN.KI & IN.NIN.) által uralt – négy tájegységre az Édenkert („földi Paradicsom” értelmű) elnevezésére.

EN.LIL (= „Steppe ura” / „Szél ura” / „Levegő ura” / „Lélek ura”) más néven az „Úristen” [^{dingir}BE cf. *szubar* ^{dimmer}UMUN; *akkád* ¹Bêl; *héber* Bâ^cal; (ó)magyar Bêl] vagyis a Folyamköz „Haragos Szél” övezetét uráló steppei „Szélisten” [^{dingir}(EN.)LÍL cf. *szubar* ^{dimmer}MUL.LÍL; *akkád* ¹Ellil; *héber* Rûah; (ó)magyar Lél] földjének [^{kur}SU.BAR^{ki}] népe – melynek hitvilága az animizmus emléknymait őrizte –, erre azon az alapon formált jogot, hogy az „Éden” [EDIN] szó eredetileg (hegyek lábánál elterülő) füves pusztát, lapos mezőségi földterületet jelent, ami éppen az almát és más gyümölcsöket bőven termő Észak-Mezopotámia földrajzi adottságaira jellemző. (*argumentum etymologicum*)¹⁴

AN (= „Ég”) más szóval az „Atyaisten” [^{dingir}AB; cf. *szubar* ^{dimmer}AT(A); *akkád* ¹Abu; *héber* Ab; (ó)magyar Aba / Ata] avagy (az égi) „Nagyisten” [^{dingir}NAD cf. *szubar* ^{dimmer}NAT; *akkád* ¹Sadû; *héber* ¹Šadday; (ó)magyar Nad (ég)¹⁵] földjének [^{kur}SU.BIR^{ki}] népe – melynek hitvilágára legfőképp a tengrizmus volt jellemző – viszont annak okán tartott erre igényt, hogy Közép-Mezopotámiában jött létre a Közel-Kelet kora ókori világának legnagyobb „gabonakamrája” {Mahler Ede}, továbbá egyedülállóan békés és humánus közállapotokat tükröző „földi Paradicsoma”, valamint a térség leggazdagabb és legfejlettebb kultúrája. (*argumentum sociologicum*)¹⁶

EN.KI (= „Föld ura”) azaz a „Jóisten” [^{dingir}DÛB cf. *szubar* ^{dimmer}ŠĪB; *akkád* ¹Ṭûbu; *héber* Ṭôb(iyyâh); *magyar* Tóbiás] másképp a „Bölcsességisten” [^{dingir}JA cf. *szubar* ^{dimmer}TÁL(.TUS); *akkád* ¹Ea; *héber* Yâh; (ó)magyar Táltos / Jav] földjének [^{kur}EN.GÍ^{ki}] népe – melynek a hitvilága jahvizmuson alapult –, ezzel szemben arra hivatkozott, hogy Dél-Mezopotámiában jött létre a legősibb folyamközi város(ias jellegű település), Eridu, és itt épült fel az első – vallási szertartások helyéül szolgáló – szakrális („templom”) építmény. (*argumentum theologicum*)¹⁷

IN.NIN₇ (= „Nádköteg”) más néven a fehér fényű, szüzi voltában imádott „Szentisten” („Szüzi(es) istennő”) [^{dingir}NIN.SIKIL.LA cf. *akkád* ¹Elêlu / ¹Ellu; *héber* Hêlêl; *magyar* Ella] avagy „Égi istennő” [^{dingir}NIN.AN.NA cf. *szubar* ^{dimmer}GASAN.AN.NA / ^{dimmer}IN.AN.NA; *akkád* ¹Ištar; *héber* ^cAštârôt], más módon az „Élet istennője” [^{dingir}NIN.TI cf. *akkád* ¹Huwawa / ¹Humbaba; *héber* Ḥawwâh; (ó)magyar Bab(b)a] földjének [^{kur}TILMUN^{ki}] népe – melynek hitvilágára jelentős hatást gyakorolt az asztrológia, illetve a csillagokba írott sors képzete – pedig azszal érvelt, hogy az ő öröklétet biztosító szigetükön, az ő életet adó istennőjük által ment végbe az ősidőkre jellemző „paradicsomi állapotok” közepette az ember teremtése. (*argumentum genealogicum*)¹⁸

Quis litem recte iudicavit...?¹⁹

JEGYZETEK

1 *Delitzsch* interrogatív könyvcíme.

2 *Eco* 175.

3 *Thomas* 45.

4 e.g. Honnan tudta halála előtt Mózes, hogy népe valamikor is királyokat fog maga fölé emelni? (*Ter* 36:31 / *1Móz* 36:31) Vagy honnan tudta halála után Mózes, hogy „siraták Izrael fiai” őt? (*MTörv* 34:8 / *5Móz* 34:8) A *Pentateuchus* szerint az Úr csak Mózesnek mondta meg a nevét (*Kív* 3:6–16 / *2Móz* 3:6–16 skk.), másutt viszont azt állítja, hogy az emberek már az ősidőkben YHWH-hoz kiáltottak (*Ter* 4:26 / *1Móz* 4:26). v. (*Ohler*

31) Ezzel kapcsolatban jegyezte meg *Francis S. Collins* biokémikus és genetikus, az emberi génállomány feltérképezését végző Human Genom Project vezetője, hogy a *Teremtés* könyvében szereplő második teremtésleírás nem mindenben egyezik az elsővel. „A *Teremtés* könyvének első fejezete szerint ugyanis a növényzet három nappal azelőtt jelent meg, hogy az Úr megteremtette volna az embert. Ugyanakkor a *Genesis* második fejezetéből úgy tűnik, hogy az Úr azelőtt teremtette Adámot a föld porából, mielőtt bármiféle vegetáció megjelent volna. (*Collins* 170) *Cristopher*

- Knight* pszichológus és *Robert Lomas*, a Bradford Egyetem oktatója – más tudományos gondolkodókkal egyetemben – szintén észrevételezte, hogy a változati könyvekben az özönvíz történetének két mőzetsi szerepel. Az egyik hagyomány „az esőzéseket nevezi az özönvíz okaként”, míg a másik szerint „a »mélység kútjai« nyíltak meg és öntötték el a szárazföldet, még az esőzések kezdete előtt.” (*Knight & Lomas* 78) Minderre reflektálva hangsúlyozta a *Teremtés* könyvének exegézisével kapcsolatban *Collins*: *A Teremtés* könyve első és második fejezete szó szerinti értelmezőinek szűk látókörű szemlélete „intellektuálisan csodót mondott, mind tudományos, mind teológiai alapjait tekintve.” Saját „betű szerinti” értelmezésüket erőltetve egyszersmind komoly „károkat okoznak a hitnek”. (*Collins* 191, 195, 197) Ugyanis a hit hiteltelenítését kockáztatják. „Így hát – fogalmazta meg *Benjamin Warfield* konzervatív protestáns teológus – keresztényeként nem szabad ellenségnek tekintenünk az észérvek igazságát vagy a filozófia igazságát vagy a tudomány igazságait...” (*per. cit. Collins* 199) Ugyanezt vallotta számos neoskolasztikus gondolkodó (*Joseph Maréchal*, *Emmerich Coreth*, *Teilhard de Chardin* etc.) és erre intett több nyilatkozatában *S. S. XII. Pius* és *S. S. II. János Pál* pápa is. (v. a Pápai Tudományos Akadémiának 1996-ban küldött üzenetét) Vagyis, fogalmazta meg a nemzetközileg ismert és elismert katolikus filozófiatörténész, *Nyíri Tamás*: „*A teológiai »fides querens intellectum« továbbra sem veszített aktualitásából.*” (*Nyíri* 487)
- 5 *Harpur & Westwood* 14.
- 6 *Rohl* 58.
- 7 *Cline* 183. Voltaképpen csak az 1877-es lagasi ásatások után kezdett körvonalazódni a szubir civilizáció. Mindezt részletesen tárgyalja *Oates* 26–61; *Postgate* 33–66; illetve *Roaf* 152–153. *Rákos Sándor* 1960-ban rezignáltnan utalt rá, hogy hiába telt el annyi évezred, „*nálunk a szakemberek egymásnak dolgozó kis körén kívül alig ismeri valaki európai műveltségünk bölcsőjének történelmi és irodalmi emlékeit.*” (*Rákos* 5–6)
- 8 *Kramer* blikkfangos könyvcíme.
- 9 *Ágh* 193.
- 10 *Teres* 279. Érdemes utalunk arra, hogy *William A. Wigram* tiszteendő már 1914-ben úgy emlékezett meg Mezopotámiáról, mint az emberiség bölcsőjéről. A mezopotámiai szubir civilizáció komplex bemutatására elsőként *David* és *Joan Oates* vállalkoztak összefüggő tárgyalási móddal, a „*The Rise of Civilization*” című munkájukban (1976), hangsúlyozván, hogy Mezopotámiában jött létre „*a világ első igazi városi társadalma.*” (*Oates* 98, 120)
- 11 *per. cit. Marton* 82. *Kósa László* az európai kultúra forrásai közé az alábbiakat sorolta: „*Az... európai kultúrának négy fontos, egymással szorosan összefonódó történelmi forrása van. Az egyik... a kereszténység. [...] A másik az ószövetségi zsidó tradíció... A harmadik fontos alkotóelem az antiktívítás, az ókori görög-római kultúra... Végül a negyedik... az őseurópai pogány műveltség.*” (*Kósa* 913) *Giovanni Semerano* olasz filológus emellett kihangsúlyozta: „*A Közel-Kelet nagy civilizációinak (sumer, akkád, eblai) megismerésével megnyílik számunkra egy nagy történelmi kép... mely elvezet nyugati társadalmaink eredetéhez.*” (*per. cit. Russo* 161)
- 12 *Gál* 60. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg *Balázs Géza*, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára: „... a nyelvtudomány talán az a tudományág, amely a legtávolabb és legmélyebben tud visszanyúlni a történelemben...” (*Balázs* 111) „*A gond az – hangsúlyozta Ian Wilson* angol ókortudató –, hogy manapság mindinkább a specializált ismeretek kerülnek előtérbe és nagyon nehéz lenne olyasvalakit találni, aki kezelni tudna nyolcezer évnyi nyelvi fejlődést.” (*Wilson* 238) Pedig a régészeten, valamint a napjainkban kibontakozó arheoaszttronómián, arheogenetikán, illetve bioarheológián kívül továbbra is a nyelvészet a történettudomány egyik legfőbb segítője.
- 13 Megjegyzendő, hogy az *Etelkuzu* kifejezés a régi magyar nyelvben bár valóban „Folyamköz” értelemmel rendelkezett, de a lejegyzésének idején nem Mezopotámiára vonatkozott. Ugyanis a régi magyar nyelvben az „*Etelkuzu*” / „*Etilkuzu*” / „*Atelkuzu*” szó általánosabb jelentéssel bírt, s voltaképp különféle nagy folyók (Volga / Káma, Don / Dnyeper, Dnyeper / Nyeszter, Dnyeper / Al-Duna, Nyeszter / Prut etc.) közt is jelölhették vele. *Etelközi* tartózkodásunk lokalizálása még ma is tudományos viták tárgya. (*Erdélyi* 22–25; *Font & Sudár* 18–21; *Romsics* 14–17, 25–27)
- 14 *Labat* 37, 143; *Deimel* 86, 242, 327, 395, 539, 565; *Komoróczy* 120–142, 150–158 *et passim*.
- 15 A magyar honfoglalást követően számos ómagyar szó esetében nyelvünket erős szláv nyelvi hatás érte. Ennek eredményeképpen bizonyos szavakban egyneműly kemény mássalhangzó ellágyult *e. g. ana* (*cf. török ana*) > *anya*; *ata* (*cf. török ata*) > *atya*; *boszorkán* (*cf. török basiryan*) > *boszorkány*; *gesztene* (*cf. török kestane*) > *gesztenye*; *kaplon* (*cf. török kaplon*) > *kaplony*; *kátrán* (*cf. török katran*) > *kátrány*; *kenér* (*cf. vojják kenir*) > *kenyér*; *kömén* (*cf. akkád kamúnu*) > *kömény*; *nad* (*cf. szubir NAD*) > *nagy*; *tömén* (*cf. mongol tümen*) > *tömény* etc. Természetesen nem minden kemény mássalhangzó esetében jutott érvényre ez a nyelvi fejlemény *e. g. balabán* (*cf. török balaban*) = *karvaly*; *csobán* (*cf. török çoban*) = *pásztor*; *kalmán* (*cf. török kalma*) = *maradék*; *néne* (*cf. török nine*) = *néni*; *szappan* (*cf. török sabun*) = *szappan* etc.

- 16 *Teres* 126; *Labat* 95, 169, 263; *Deimel* 327, 1052.
 17 *Deimel* 565, 817, 1011; *Labat* 177, 211, 252, 259; *Mahler* 267; *Komoróczy* 117–120; *Komoróczy*^{****} 65–66. Enki tituláris neveinek felsorolásakor nem feledkezhetünk meg arról, hogy ő volt az „Óceánmély királya” [LUGAL AB.ZU] s egyszersmind az „Óceánfelszín királya” [LUGAL ENGUR.RA]. (*Labat* 215) Arról is tudnunk kell, hogy a dél-mezopotámiai Eridu lakossága Enkit a hajdankor egyetlen istenének [AŠA.NI] tekintette. A többi istenek „Enki mellé rendelt szerepben jelennek meg, tehát nem többek, mint alkalmi megszemélyesítések, Enki lényének kiteljesítői.” (*Komoróczy*^{****} 213)
 18 *Deimel* 253, 916, 1020, 1027; *Labat* 103, 117, 177, 229, 233, 255; *Komoróczy* 117, 137–139; *Komoróczy*^{****} 25–35; *Rosso* 144. Innin különböző neveinek felsorolásakor nem hagyható figyelmen kívül NIN.TU elnevezése sem, mely az „Életadó úrnő” fogalomkör alatt voltaképpen „*Teremtő isten*” voltára utal.
 19 Joggal e pert ki döntené el... ? (*Tis an dicên crinien... ?*)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágh Attila: *A történelem kérdőjelei. Tanulmányok.* Budapest, 1974, Magvető Kiadó.
Biblia. Őszövetségi és Újszövetségi Szentírás. Translat. Gál Ferenc, Gál József et al. Budapest, 1976, Szent István Társulat.
Cline, Erich H.: Éden és exodus. Bibliai rejtélyek nyomában. [From Eden to Exile.] *Translat.* Benke László. Budapest, 2010, Graphia Kiadó.
Collins, Francis S.: Isten ábécéje. Egy tudós érvei a hit mellett. [The Language of God. A Scientist Presents Evidence.] *Translat.* Molnár Csaba. Budapest, 2018, Akadémiai Kiadó.
Deimel, Anton: Šumerisches Lexikon. II. Teil, Band 1–4. Roma, 1928–1933, Verlag des Päpstlichen Bibelinstituts.
Deimel, Anton: Pantheon Babylonicum. In: *Deimel, Anton: Šumerisches Lexikon.* IV. Teil, Band 1. Roma, 1950, Päpstlichen Bibelinstituts.
Deimel, Anton: Planetarium Babylonicum. In: *Deimel, Anton: Šumerisches Lexikon.* IV. Teil, Band 2. Roma, 1950, Päpstlichen Bibelinstituts.
Delitzsch, Friedrich: Wo lag das Paradies? Eine biblisch-assyriologisch Studie. Mit zahlreichen assyriologischen Beiträgen zur biblischen Länder- und Völkerkunde und einer Karte Babyloniens. Leipzig, 1881, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
Delumeau, Jean: A Paradicsom története. A gyönyörök kertje. [Une histoire du paradis.] *Translat.* Sajó Tamás. Budapest, 2004, Európa Könyvkiadó.
Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története. [Histoire des croyances et des idées religieuses.] *Translat.* Saly Noémi. Budapest, 2006, Osiris Kiadó.
Eco, Umberto: A legendás földek és helyek története. [Storia delle terre e dei luoghi leggendari.] *Translat.* Sajó Tamás. Budapest, 2013, Európa Könyvkiadó.
Erdélyi István: A magyar honfoglalás előzményei. Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó.
Feyerabend, Karl: Langenscheidt's Pocket Hebrew Dictionary to the Old Testament. s.l.a., Hodler & Stoughton Ltd.
Font Mária & Sudár Balázs: Honfoglalás és államalapítás. A törzsszövetségtől a keresztény királyságig. 9–10. század. Budapest, 2019, Kossuth Kiadó. /Magyar História./
Friedman, Richard Elliott: A Biblia rejtett könyve. Az első prózai mestermű felfedezése. [The Hidden Book in the Bible.] *Translat.* Békési József. Debrecen, s.a. [2003], Gold Book.
Gál Ferenc: Jegyzetek. In: Biblia. Őszövetségi és Újszövetségi Szentírás. Translat. Gál Ferenc, Gál József et al. Budapest, 1976, Szent István Társulat.
Graves, Robert & Patai, Raphael: Héber mítoszok. A genezis könyve. [Hebrew Myths. The Book of Genesis.] *Translat.* Terényi István. Szeged, s.a. [1963], Szukits Könyvkiadó.
Harpur, James & Westwood, Jennifer: Legendák földjén. [The Atlas of Legendary Places.] *Translat.* B. Szűcs Margit. Budapest, 1994, Magyar Könyvklub.
Hertz, Joseph Herman (ed.): Zsidó Biblia. Mózes Öt Könyve és a Haftárak. [Hamišah Ĥummāšî Tôrāh we h' -Haftārôt.] I–V. *Translat.* Hevesi Simon et al. Budapest, 1996, Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület.
Holy Bible. New International Version. New York & London, s.a., The Gideons International in the British Isles.
Kásler Miklós (ed.): Nemzeti nagyvizit. Budapest, 2014, Kairosz Kiadó.

- Klíma, Josef: *Mezopotámia. Ősi civilizáció és kultúra a Tigris és az Eufrátesz mentén.* [Lidé Mezopotámie.] *Translat.* Ágh András. Budapest, 1983, Gondolat Kiadó.
- Knight, Christopher & Lomas, Robert: *A múlt üzenete. Az özönvizet átvészelő őskori technológia.* [Uriel's Machine.] *Translat.* Békési József. Debrecen, s. a., Gold Book Kft.
- Komoróczy Géza: Elő-Ázsia. A sumerek. Az akkádok. Kánaán-Fönícia. A héberek. *In:* Bodrogi Tibor & Dobossy László *et al.* (eds.): *Mitológiai ábécé.* Budapest, 1973, Gondolat Kiadó.
- Komoróczy* Géza (ed.): *Gilgames. Az agyagtáblák üzenete.* *Translat.* Rákos Sándor. Budapest, 1974, Európa Könyvkiadó.
- Komoróczy** Géza: *A sumer irodalmi hagyomány.* Budapest, 1979, Magvető Könyvkiadó.
- Komoróczy*** Géza: *Meddig él egy nemzet. A nemzet történeti látószövege.* Pozsony, 2011, Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft.
- Komoróczy**** Géza (ed.): „Fénylő ölednek édes örömeiben...” *A sumer irodalom kistükré.* *Translat.* Komoróczy Géza. Budapest, 1983, Európa Könyvkiadó.
- Kósa László: Kereszténység és magyar népi kultúra. *In:* Jankovics József & Monok István & Nyerges Judit (eds.): *A magyar művelődés és a kereszténység.* A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14. II. Budapest & Szeged, 1998, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság & Scriptum Rt.
- Kramer, Samuel Noah: *History Begins at Sumer.* London, 1958, Thames & Hudson.
- Kuhr, Amélie: *Az ókori Közel-Kelet.* [The Ancient Near East.] *Translat.* Mohay Gergely. Piliscsaba, 2008, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Latat, René: *Manuel d'Épigraphie Akkadienne. Signes, Syllabaire, Idéogrammes.* Paris, 1948, Imprimeire Nationale.
- Magnusson, Magnus: *Ásóval a Biblia nyomában. Ami Krisztus születése előtt történt.* [BC the Archeology of the Bible Lands.] *Translat.* Makkay János. Budapest, 1985, Gondolat Kiadó.
- Mahler Ede: *Babylonia és Assyria.* Debrecen, 2003 [1906], Zikkurat-Média Kft.
- Marton Veronika: *A sumir kultúra története.* Miskolc, 1998, Miskolci Bölcsész Egyesület.
- Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése.* Budapest, 1991, Szent István Társulat.
- Oates, David & Oates, Joan: *A civilizáció hajnala.* [The Rise of Civilization.] *Translat.* Puskás Ildikó. Budapest, 1983, Helikon Kiadó.
- Ohler, Annemarie: *Atlasz. Biblia.* [dtv-Atlas Bibel.] *Translat.* Körber Ágnes. Budapest, 2005, Atheneum 2000 Kiadó.
- Postgate, Nicholas: *Az első birodalmak.* [The First Empires.] *Translat.* Háklár Noémi. Budapest, 1985, Helikon Kiadó.
- Rákos Sándor: *Gilgames. (A fordító előszava.) In: Komoróczy Géza (ed.): Gilgames. Agyagtáblák üzenete.* *Translat.* Rákos Sándor. Budapest, 1974, Gondolat Kiadó.
- Romsics Ignác: *Magyarország története.* Budapest, 2017, Kossuth Kiadó.
- Roaf, Michael: *A mezopotámiai világ atlasza. Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria.* [The Cultural Atlas of the World Mesopotamia and the Ancient Near East.] *Translat.* Dezső Tamás. Budapest, 1998, Helikon Kiadó & Magyar Könyvklub.
- Rohl, David M.: *Legendás civilizációk.* [Legend – The Genesis of Civilisation.] *Translat.* Vágó Tímea. Debrecen, s. a., Gold Book Kft.
- Russo, Biagio: *Istenek rabszolgái. Az emberiség hajnala.* [Schiavi degli Dei.] *Translat.* Faragó Rita. Budapest, 2012, Kossuth Kiadó.
- Széky András: *Az ókori Kelet művészete.* Budapest, 1983, Képzőművészeti Kiadó.
- Szent Biblia azaz Istennek Ő és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. *Translat.* Károli (Radicsics) Gáspár. s.l.n.a., Bibliatársulat.
- Teres (Terescsényi) Ágoston: *Biblia és asztronómia. Mágusok és a csillag Máté evangéliumában.* Budapest & Berlin & Heidelberg *et al.*, 1998, Springer.
- Thomas, Ian: *A megtalált Édenkert. Mi az igazság az Édenkertről? Az emberiség történetének legfontosabb rejtélye.* [Und das Paradies gab es doch!] *Translat.* V. Pánczél Éva. Budapest, 2004, Magyar Könyvklub.
- Tóth Kálmán: *A régészet és a Biblia.* Budapest, 1997, Kálvin Kiadó.
- Wilson, Ian: *A megtalált Édenkert. A bibliai vízözön megtörténtének új, minden kétséget kizáró bizonyítéka.* [Before the Flood.] *Translat.* Tamás Gábor. Debrecen, s. a., Gold Book Kft.
- Záhonyi András (ed.): *Mezopotámiai kisszótár. Jelkereső táblázatok.* Budapest, 2019, Vélemény Kiadó.

A bizalom megrendülése A bibliakritika indulása

A Biblia *szövegkritikája* kezdetben azzal a nemes céllal indult, hogy minél hitelesebbé tegye az üdvtörténetet. Először Erasmus gondolta azt, hogy a latin nyelvű Vulgata szövegeit a görög nyelvű iratokkal váltsa fel, mert a görög szöveget tartotta elsődlegesnek. A XVIII. századi német filológusok már egyre több szövegvariánst halmoztak fel, a folyamat mind a mai napig tart. Erasmus nyomdokain a protestáns egyházak haladtak, majd a XX. század közepén a katolikus egyház is a szövegkritika művelője lett. Az „új filológiai” álláspont – amit jól tükröz Bernard Cerquiglini francia nyelvész meghatározása – vált dominánssá a XX. században, ami szerint „a nyomtatás előtti irodalom csak variánsokból áll, nincs helyes archetipikus szöveg, ezért a cél a variánsok megőrzése, és közlése”.¹ Mindezek és más körülmények okán, melyre még a későbbiekben kitérünk, megrendült a Szentírás tekintélye, holott a közel ötezer kézirat csekély eltérést mutat. Akár katolikus, akár protestáns, akár új nemzetközi angol nyelvű Biblia-verziót olvassunk, minimális változtatással, más kifejezésekkel és mondatokkal írják le ugyanazt.

A történeti-kritikai módszer a Biblia „mitológiátlanításának” programját hirdette meg. A XX. században, Rudolf Karl Bultmann (1884–1976) német lutheránus teológus munkájában érte el csúcspontját. Hatása elterjedt Európában, és mind a mai napig befolyásolja a Bibliáról való felfogást. Világnézete főként a XIX. századi filozófián alapult, ami a Szentírás értelmezésére rányomta bélyegét. Már a buddhizmus hatása alatt álló Schopenhauer, sőt Hegel, később Heidegger munkájában is megjelenik az Ó- és az Újszövetség különválasztása, a Szentírás első könyvének zsidó mitológiaként való értelmezése.

Bultmann a nyomukban járva figyelmen kívül hagyja, hogy az újszövetségi apostolok folyamatosan visszautalnak az Oszövetségre, a prófétai előrejelzésekre. Ignorálja, hogy a történet ma is élő helyszínen és népcsoporttal zajlik, hogy a régészet egyre több bizonyítékot tár fel az események valóságára vonatkozóan. Másrészt lényegétől fosztja meg a Szentírást, amikor tagadja a csodákat, Jézus feltámadását, mert racionálisan, történetileg nem talál rá bizonyítékot. Nyomában mind elterjedtebbé vált az allegorizáló felfogás, mind a mai napig háttérbe szorítva a történetiséget, ami pedig egyre nyilvánvalóbb a bibliai régészet előre haladásával. A szövegkritika, csakúgy a történeti kritika hatásaként, aki ma a Mózes-könyveket Mózes-től valónak, az egész Szentírást, Isten ihletett igéjének tartja, az fundamentalista jelzöt kap e posztmodern érában.

Bultmann nézete összhangban van a posztmodern kultúrával a „töredezetséggel”, a szövegelemzés apró részleteket vizsgáló módszerében is. Kritikusai szerint, egyre apróbb szövegrészleteket kezdett vizsgálni, végül teljesen figyelmen kívül hagyta a nagyobb kontextust. Szavaiból kiderül, hogy nem ez volt az eredeti szándéka. Jacob Burchard (1818–1897) hivatkozva azt írja: „A tudományokban csak egy körülhatárolt területen lehet mester valaki, tehát specialista, s valahol muszáj is specialistának lennünk. Ám ha nem akarjuk elveszíteni az általános áttekintés képességét, akkor nem árt minél több területen dilettánsnak lennünk”.² Később a „részspezialista” gondolkodás kivetült az akadémikus kutatásokra is, mert együtt haladt a posztmodern árral. Ma, ha valaki nem egy picit részterületet vizsgál, hanem a szélesebb kontextust és az összefüggéseket keresi, a tudománytalanság vádját kapja. A posztmodern töredezettség a tudományosság kritériumává lett.

A szakirodalom tükrében teszünk egy kitekintést arra, hogyan alakult ki a *vallástörténet, a vallástudomány*, mint tudományág, ami együtt haladt a *történeti bibliakritika* és *szövegkritika* fejlődésével. Max Müllert (1823–1900) tekintik a vallástudomány atyjának. Rajta kívül leggyakrabban Rudolf Otto (1869–1937) és Mircea Eliade (1907–1986) neve merül fel, bár nagy hatást gyakorolt Karl Löwith (1897–1973) német filozófus és Kerényi Károly (1897–1973) magyar klasszika-filológus, vallástörténész is. Kerényi – felfogását Eliadehoz hasonlítják – egyidőben C. G. Jung svájci pszichológus zürichi intézetét vezette, vele közös könyvet adott ki. Megjegyezzük, Jung pszichológiája az ókori távol-keleti tanokon alapul, főként a tao, a buddhizmus gyakorolt elméleteire nagy hatást, de műveire a gnoszticizmus is ráveti árnyékát.

A *bibliakritikának* – mely megelőzte a *vallástudomány* kialakulását – már a felvilágosodástól vannak előzményei. Együtt haladt *Kelet vallásainak felfedezésével és e három szálon futó folyamat* a XIX. században gyorsult fel. A felvilágosodásban *Voltaire* neve merül fel elsőként, aki az *ázsiai és indiai vallások* nagy rajongójaként kritikusan szemlélte a Bibliát. Később a XIX. században nem hagyható figyelmen kívül az olyan filozófusok hatása, mint *Hegel*, aki nagyra értékelte a *hinduizmust*, és *Schopenhauer*, aki beépítette műveibe a *buddhizmust*. *Max Müller* kortárs lévén, az *indiai és kínai* vallási szövegeket kezdte eredetiben olvasni és elemezni, amit az *első összehasonlító vallástörténetnek* neveznek.

A *keleti vallások nyugati terjedésében* nagy szerepet játszott a XIX. századi gyarmatosító politika, az ázsiai területeken. Ahogy Farkas Attila valláskutató írja, a hódítók a meghódítottak hatása alá kerültek és „*Kelet kulturálisan behatol hódítója testébe*”.³ P. L. Berger amerikai vallásszociológus így fogalmaz: „A gyarmati kontinensek ősi kultúráira hivatkozó guruk kikezdek, sőt legyőzik a gyarmatosítók tudásközpontjait, *harc nélkül orozzák el tőlük a tudásra, igazságra és megváltásra várókat*”.⁴ A „hódítókra” nagy befolyást gyakorolt az indiai, ázsiai vallások mágikus kultúrája, külön iparágak alakultak „isteneik” szobrainak és szimbólumainak gyártására, amit a „hódítók” szuvenírként vittek haza, a vallási könyvekkel együtt.

Max Müllernél már „*Kelet Szent Könyveiként*” szerepelnek az indiai és ázsiai vallási szövegek. Itt még az *Egyház élesen tiltakozik* amiatt, hogy a Bibliát egy könyvben szerepeltesse az ázsiai vallási iratokkal, felhívja a figyelmet a relativizálás veszélyére. Érdeemes ezt az időpontot megjegyezni, mert innentől kezdve fokozatosan szűnik meg az Egyház ellenállása és a vallástörténészek fenntartása. „Ettől kezdve úgy jelennek meg a pogány istenek és tanaik, mint Isten által támogatott *előkészület*, mint szükség-szerűség az emberi nem nevelésében. Nem, mint Istentől független, nem, mint gonosz szellem műve, nem, mint bálvány és ördögimádás, hanem *előkészület*” – írja Simon Róbert.⁵

Azt mondhatjuk, a történet hasonlítható az ószövetségi zsidó területfoglaláshoz, a Kánaán-beli eseményekhez. Amikor a „választott nép” behatol Kánaán földjére, az Ószövetség szerint Isten figyelmezteti őket, hogy az ott élő népek vallási szokásai veszélyt jelentenek számukra. Azt mondja: „*csapda lesz számotokra*”. Máshol: „*lesznek tinektek törre, és hurokká*” (Józs 23,13). Ennek egyetlen védőeszköze és ellenszere az Isten szeretete. („*Azért igen vigyázzatok magatokra, hogy szeressétek az Urat, a ti Isteneteket!*” [Józs 23,11])

Az apostolok azt mondják, hogy az Ószövetség „*előkép*” számunkra, melyet „*okulásunkra írtak meg*”. Ám a bibliakritika és a vallástudomány *fejlődését az Ó- és az Újszövetség egymástól való eltávolítása kísérte*. Ez a folyamat már megkezdődött Hegelnél (legkorábban persze Voltaire-nél), folytatódott Schopenhauernél. Voltaire a

zsidók történelmét becsmerli, elérmisztőnek mondja, és más nemzetek gyűlöletéről beszél, amit szinte szó szerint megismétel jóval később Hegel és Schopenhauer, a XX. század elején pedig C. G. Jung, hogy csak a legnagyobb hatású neveket említsük.

A mai pszichológia a két „szövetség” elszakítási törekvésének okát kognitív disszonanciának nevezné. Az említett gondolkodók ugyanis még *antagonisztikus ellentétet és két egymással szembenálló paradigmát láttak az antik-keleti vallások és a zsidó-kereszténység között*, ahogyan majdnem 2000 évig az egész világ. Hogyan lehetne az antik és keleti „isteneket”, tanaikat nagy bölcsességnek mondani, ha nem ítélik el az Ószövetséget, mely egészében az „Egyiptom” jelenség, azaz az ókori pogány vallások és istenek megítélése, az ember üdvössége érdekében? Az Ószövetség „idegen istenek” kultuszának elítéléséről beszél. Jöhetne ellenvetés hogy itt „keleti” istenekről nincs szó, csakhogy *az egész ókor közös vallási paradigmában van, melynek alapjai letagadhatatlanul azonosak*. Ezek legfontosabb részei: a politeizmus, ahol az istenek jók és rosszak, értékelativizmus, a reinkarnáció, a csillaghit, mágia, spirituális önmegváltó gyakorlatok, ciklikus időszemlélet. Persze a Biblia, mint erre adott nemleges válasz és ellentétes paradigma látása éppen a filológia, a biblikritika és a vallástörténeti elméletek fejlődésével megváltozott.

Joseph Ernest Renan (1823–1892) a német biblikritika képviselője figyelmeztet, hogy *„a keresztények úgy tesznek, mintha teljesen új vallás lenne a kereszténység, a zsidó valláshoz semmi köze.”* Az Ó- és az Újszövetség elválasztása mégis tovább folytatódott. Már Karl Löwith – aki Heidegger, Husserl, Bultmann kortársa volt – látta, hogy a nyugati szellemtörténet az antik-keleti „hagyomány” és a kereszténység megbékítésére törekszik. Ám azt írja *„ez a kísérlet nem sikerülhet, mert elvileg összeegyeztethetetlen dolgok kompromisszuma volna”*. Szent Ágostonnál *„Isten a történelem ura”*. Számára a zsidók sorsa árulkodik róla, hogy a világ történelme értelmesen irányított, és Isten ítélőszéke alá rendelt történelem. Löwith szerint Hegel, Nietzsche és nemzedéke óta *„Isten magára hagyta a világot”* szemlélet uralkodik.⁶ – Láthatóan ennek hátterében *a zsidó vallástörténeti szerep ártértékelése van, ami Kelet felfedezésével párhuzamban haladt és alakította ki a modern történelmi gondolkodást*.

Löwith azt írja, *a modern történelemszemlélet* messze elkanyarodott zsidó-keresztény eredetétől és szembe került kiindulópontjával, pedig a világtörténelem eszméje bibliai eredetű. E történelemszemlélet számára Krisztus fellépése, halála és feltámadása a kiindulópont, minden ennek előzménye és következménye. A modern történelmi gondolkodás és a bibliai hagyomány összeegyeztethetetlen⁷ – mondja mindezt 1941-ben. *Szembeállítja az ókori vallási és a zsidó-keresztény szemléletet, egymás alternatívájaként mutatja be őket*, ami mind a mai napig választható és össze nem egyeztethető. Egyetlen közös pontjuk van, hogy mind a kettő az örökkévalóságról beszél, ami a modern gondolkodásból eltűnt.

Jól látja – pedig a folyamat később szélesedik ki – a modern haladás hit eltávolított a Isten és beteljesedés keresztény elvét, és *átvette az ókori világnézet végtelen és folyamatos mozgásfelfogását*. Ebből egy zavaros egyveleg jött létre, a szinkretizmus. Megjegyezzük, később Farkas Attila modern szinkretizmusról, az újpogányság feléledéséről beszél, ami az ókorban a vallások összeomlását hozta.⁸ Löwith, aki maga is a keleti gondolkodás, a zen-buddhizmus hatása alatt állt kezdetben, kortársaihoz hasonlóan jónak látta az ókori szemlélethez való visszatérést. Kozmikus, ahisztorikus nézőpontból kritizálja még ekkor a nyugati, keresztény alapú történelemszemléletet. Elemzi Kelet és Nyugat különbözőségét, és helyesen állapítja meg, hogy *az ókori vallási szemlélet közös*. Ezt később a vallástörténész Eliade is hangsúlyozza, akinek munkásságából talán ez az egyetlen dolog, amit fenntartás nélkül fogadhatunk. Ezt a kritikusok sem kifogásolják, jöllehet ma már ellentmondásosnak mondják kutatásait.

Löwith, aki kezdetben az ókori vallások rehabilitációja mellett tette le a voksát, jelentős gondolkodásbeli fejlődésen ment keresztül. Miután látta, hogy kortársai mind Kelet felé indultak el, kezdett gyanússá válni számára a dolog, és visszatért a keresztény szemlélethez. Elutasította viszont a modern kereszténységet, és figyelmeztetett a *történeti bibliakritika következményeire*.

A történeti bibliakritika kiindulópontja egyébként a Bibliában csaknem ötvenszer előforduló hettita népcsoport valóságos létezésének cáfolata volt. A hettiták létezését azonban még a XIX. század végén (1887) előkerült asszír régészeti leletek igazolták, amit a XX. század eleji ásatások megerősítettek. Ennek ellenére, a történeti bibliakritika tovább folytatta tevékenységét. Löwith jól látta, hogy bomlasztó hatást gyakorol és ennek kivédésére erőtlén az a kereszténység, mely nem botrány többé. Azt írja: „A morálra korlátozott, természetfölötti és dogmatikus alapjától megfosztott kereszténység nem vallás többé”. Ezzel egyetértve mégis azt mondjuk, hogy „az általános emberbarátsággá felvizezett kereszténység”⁹ vallás ugyan, de *egy vallás a többi között, elveszítette egyetemes megváltói mivoltát, tehát lényegét*.

Werner Keller (1909–1980), a The Bible of History szerzője ír arról, hogy a Biblia szövegeit értékes meséknek, mítoszoknak tulajdonították, és ez a folyamat oda vezetett, hogy *ma az ezoterikus gondolkodás uralkodik*. Döbbenetesnek mondja, hogy *az isteni tekintély helyébe távol-keleti tanítók léptek*. Így igaz tudásnak a természet és civilizáció előtti kultúra hagyományait, a keleti „beavatottnak” mondott tanítók tanait tartják.¹⁰

(*Bibliai hermeneutikai kutatások*) Fabiny Tibor három ugrásról beszél a bibliai hermeneutika történetében. Az ismertető arról szól, hogyan látták a bibliai szövegeket koronként és miként változott a látásmód. Nyugati valláskutatók nyomán, elsőnek mondja a „*Tipológiától a teológiai dogmatikáig*” tartó időszakot. Itt a „tipológia” a lelki-spirituális látásmódot jelenti, az életszemléletet. Ekkor még az ember életét kitöltötte az Írás olvasása, megélése és beteljesítése. Ezen belül is első korszak, Paul Ricoeur meghatározása szerint, az „*ártatlanság*”, „*az első naivitás*”, a *prekritikus, a predogmatikus fázis*. Ezt nevezik tipológiának, amikor még az Ószövetség népe és maga Jézus számára, az Írás magától értetődő volt, nem kérdőjelezték meg.

A „*váltás*”, amikor az olvasás tapasztalása helyett az *egyház tekintélyére terelődött* a hangsúly. A betű mögötti tanítást az Egyház értelmezi, ebből lesz a dogma. A középkorban a Szentírásen kívül, a görög, elsősorban az arisztotelészi filozófia lesz az egyházi dogma alapja. A reformáció ez ellen lázadt fel és szorgalmazta a visszatérést a Bibliához – Fabinyi olvasatában. A Sola Scriptura elve az első paradigmához való visszatérést jelenti, de hozzátehetjük, hogy ma ezek képviselőit szektásnak, és pejoratív értelemben vett fundamentalistának nevezik. Még ma is a második paradigmában vagyunk – írja a szerző.

Második paradigmaváltásnak a *teológiai dogmatikától a történetkritikáig* terjedő időszakot mondják. A kritika indokának azt tartják, hogy az eredeti igazságra ráakodtak az értelmezési rétegek, így ebben az optikában a bibliakritika pozitív jelentésű. Az ezegéták tevékenységének nyomán azonban, kialakult egy olyan helyzet, már a történetkritikai paradigmában, hogy „*az Egyháztól függetlenedő, tudományos alapokon álló szakteológusok formálnak jogot arra, hogy ők mondják meg, mi a helyes teológiai értelmezés.*”¹¹ Erre a veszélyre Ricoeur hívja fel a figyelmet, hozzátéve, hogy ma nem az Egyházé a tekintély, hanem a „szakteológusoké”. Megjegyezzük, ez a cseppet sem pozitív jelenség mind a mai napig tart. A bizalom megrendülése a Szentírás tekintélye iránt a hit meggyengülése a „szakteológusok” körében van jelen, egy posztmodern keresztény szemlélettel együtt, ami beszívárog az Egyházba is.

Harmadik paradigmaváltásnak a *történetkritikától az irodalmi, nyelvi megközelítésre* való áttérést tartják. A „szinkron” megközelítések a szöveg öntörvényűségét, autonómiáját vallják. A történeti valóságtól, a múltbeli történelmi személyektől elvonatkoztatva, csak a „narratívára” kezdtek figyelni, hogy mit mond a ma emberének. Zárásként Fabiny, Ricoeurrel vallja, hogy a prekritika, illetve kritikai paradigma után, az irodalmi, nyelvi paradigmára a posztkritikus szemlélet a jellemző, mely szeretne visszatérni a „*második naivitáshoz*”.¹²

Vannak átmenetek a történeti és az irodalmi kritika között. Ilyen a kánonkritika, mely a 70-es, 80-as években jelent meg a XX. században. Bernard S. Childs amerikai egyetemi teológiai professzor nevéhez kötődik, aki azt mondta, hogy az egyes részek egymásmellettsége nem esetleges, nem véletlenszerű. Feltette azt a kérdést, hogy miként alakult ki a zsidó és a keresztény kánon?

Childs 1979-es írása a „Bevezetés az Ószövetség, mint Szentírás könyvbe” óriási visszhangot váltott ki. Ekkoriban ugyanis az Ó- és az Újszövetség elszakítási folyamata már oda vezetett, hogy sok ószövetségi bevezető a „szövetség” első részét nem tartotta Szentírásnak. Ezzel Childs nem értett egyet és arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyes bibliai részeket a teljes Írás fényében kell olvasnunk. Felismerte azt, hogy a Szentírás önmagát magyarázza. Az Ószövetség nélkül nem érthető meg teljességében a jézusi eljövétel célja és szükségessége.

Véleményünk szerint, *a keleti tanok beáramlása mellett, a két „szövetség” egységben látásának hiánya volt a kiindulópontja, a mai posztmodern kereszténység kialakulásának. Ez az optika, nem látja összefüggésében az üdvtörténeti eseményeket, így az ókori vallásokról is téves következtetéseket von le. Ez az oka annak is, hogy a zsidó vallást egy külön vallásnak tekinti a kereszténységtől és e gondolkodás megalkotja a „három ábrahामी vallás” tévképzetét.*

A Szentírás csak egyetlen az Úr által teremtett vallásról beszél, azzal a céllal, hogy az ókori hiedelem világból az embert kimentse. Ha nem jöttek volna létre, egyéni misztikus megtapasztaláson alapuló, egy-egy, „láthatatlan földi hatalmasság” („akik a levegőgömbben laknak”) inspirálta vallási hiedelmek, Jézusnak nem kellett volna magát feláldoznia. Nem beszél arról sem, hogy jönne János után még egy próféta, „a próféták pecsétje”, aki teremt még egy vallást. A Szentírás szerint, az Úr csak egyetlen vallást teremtett és Jézus azzal a reménnyel távozott a földi világból, hogy eljön az idő, amikor a zsidóság maradéka is felismeri őt Megváltójának. A XXI. században, újra fel kellene ismerni, az egyéni misztikus megtapasztalások és az egymást igazoló próféták sorának, a 12 apostolnak, régészeti leletekkel is igazolt bizonyítási eljárásának különbségét.

Gerhard Maier teológus, hasonló problémát feszeget, amikor azt mondja, ha komolyan vesszük a Szentírás tekintélyét, akkor nem helyezhetjük más vallások és tanítások mellé. Amikor besorolják más vallások mellé, sokan eltévesztik a Szentírás célját. Azt mondja, a „Test szerinti Izraelt nem sorolhatjuk a más vallások közé, hiszen még mindig övék a »szövetség és az ígéreték« (Róm 9,4). Az ószövetség Atyái, nekünk is Atyáink...” Az egzegétáknak a Szentírással kell megelégedniük, rajta kívül nincs bizonyosság.¹³ Azt gondolja, ha a kanonikus Szentírás, az isteni kijelentésnek írásba foglalása, akkor a kritikai módszerek kezdettől fogva ellentmondásosak, az egyház számára hasznavehetetlenek. „Mindenfajta kritika elhibázott egy lehetséges isteni kinyilatkoztatással szemben, csak az emberi önfejűséget állítja szembe a kijelentés igényével, így el kell vetnünk.”¹⁴

A bibliakritika mégis a mai napig tovább él. *A bibliakutatás történeti-kritikai módja után az irodalmi módszer vette kezdetét, az úgynevezett „narratív” kritika. A Bibliát nem történeti forrásként kutatja, ami mögött teológiai mondanivaló van, hanem az eseményfüzés*

mikéntje érdekl. A történetkritika részekre bont, a narratív kritika a részek egymáshoz való viszonyát kutatja az egészben. Azt mondja, hogy a részeket nem lehet büntetlenül kiragadni, az egészben kell értelmezni. Fabiny kommentje szerint, ebből azt tanulhatjuk meg, hogy a rész helyét mindig lássuk az egészben.

A különböző filozófiai áramlatok hatást gyakoroltak a bibliakritikára. A 60-as években az egzisztencializmus a 70-es években a strukturalizmus, a 80-as években pedig a dekonstrukció jelentette az új megközelítést. Az ismertető szerint, a „dekonstrukció a szöveggel való kreatív játék. Az alapokat kérdőjelezi meg, a szépnek tűnő felépítmények és gondolati struktúrák alól kihúzza a talajt, és a kártyavár összeomlása után újra játszani kezd a kártyákkal.”

Derrida (67) nevéhez köthető ez a filozófiai irányzat, aki Platónról kezdve az egész metafizikát megkérdőjelezte.¹⁵ – Hozzátehetjük, hogy Nietzscheől eredezteti magát, aki a Szentírás lebontásán dolgozott és megírta a Zarathustrában az Evangélium pamfletjét. A dekonstrukció irányzata szoros kapcsolatban van a posztmodernnel. A posztmodern filozófusok, mint Foucault és Lyotard, a Biblia mint „narratíva” lebontásán dolgoztak és végül máig ható világtrenddé tették a „sok igazság van, mely egyformán érvényes” gondolkodást. Azt kérdezték: „Ki mondja meg, mi az igaz?” Erre azt a választ adták, hogy egy vallás sem mondhatja meg, minden vallás egyenlő, sok igazság van, így minden út ugyanoda visz.

(A két vallási paradigma egymáshoz való viszonyának átértékelése) A vallási fejlődésmélelet Hegellel kezdődött, a vallástudományban pedig Max Müllerral, akinél *előkészület az ókori vallásosság*. Végso állomás Eliade, aki már kifejezetten az antik és keleti, valamint a történeti zsidó-kereszténység folytonosságáról beszél, és egybemossa a két paradigmát. Ezzel megszüntették az antagonisztikus ellentét fogalmát. A zsidók szerepe átértékelődött, sok esetben hamis magyarázatokkal. Van, amikor „*nemzetgyűlölet*”-ként értékelték az ószövetségi zsidók bálványimádat elleni harcát. Van, amikor az újszövetségi Pál görög kultúrára vonatkozó nézeteit magyarázzák egyéni szájiz szerint. Például Max Müller Pál apostol athéni beszédét, valójában Pál cselvetését, az antik vallási kultúrával való egyetértésének bizonyítékaként hozza. Müller tudja, hogy Szent Ágoston és az első teológusok ellenséges szellemek cselekményének tulajdonítják a zsidó-kereszténység előtti vallásokat, de Pálról tévesen azt gondolja, hogy nem. Egyes teológiai körökben ez a nézet a mai napig tartja magát.

Ágoston jól elkülöníti a két tanítást, *a kör és a kereszt különbségében* mutatva meg az ellentétes jelleget. Korunkban Popper Péter pszichológus fogalmazta meg ugyanezt legfrappánsabban, az „*egyiptomi*” és a „*zsidó*” különbségében foglalva össze a Szentírás lényegét. A Biblia tiltja az „istenek” imádatát, amit a „gonosz szellemeknek” való áldozatnak nevez. Tiltja és az „ég seregeihez” tartozó hamis tanításnak mondja a csillagokba vetett hitet, a mágiát, varázslást, kijelenti az egyetlen életet. Az Újszövetségben a beteljesedés, a végső győzelem a bálványok legyőzéséhez fűződik (lásd Egyiptom/Babilon bukása), ami elhozza az embernek az üdvösséget. Mégis a XX. századi gondolkodás jellemzője a belesimulás a posztmodern toleranciába, békekötés a pogány tanokkal. Ma a kereszt botrányának vállalása a posztmodern világethosszal¹⁶ szembeni állásfoglalást jelenti.

Jakob Burckhardt történelemfilozófus azt mondja, a kereszténység akkor volt a legbefolyásosabb, amikor tulajdon másságát hangsúlyozta. A kereszténység ugyanis majdnem 2000 évig a különbségét hirdette, míg ma a közöset keresi az ókori vallásokkal. Leghangsúlyosabbá vált a béke és az emberbarátság, míg a megváltás tanítása sok esetben háttérbe szorul. Jézus azt mondta, nem békét hoz, hanem háborúságot. Ám legyen

béke a keresztények között. Minden házba úgy lépjetek be, hogy „Békesség e házra”, de verjétek le a lábatokról a port is, ahol nem fogadnak szívesen, azaz nem hiszik, hogy Jézus az Isten fia, a Megváltó.

Burckhardt azt gondolja, hogy „ellentétben a klasszikus pogány politeista kultúrával, a keresztény vallást nem egy nemzeti kultúra szentesítette, hanem az egyetemes megváltás transzcendentális hite”.¹⁷ A XX. században a leghatásosabban Mircea Eliade csinált belőle nemzeti vallást, legalábbis az Ószövetségből, az Újszövetséget pedig szimbólumokra bontotta, kétes párhuzamokkal, egyenértékűvé tette a pogány hitekkel. Ezen az alapon, már virágzásnak indulhatott a vallástudomány.

Simon Róbert¹⁸ azt írja, a XIX. század második felében indult az *összehasonlító vallástudomány*. Alapnézőpontja az *evolúció elmélete* volt, így a történeti kutatások óhatatlanul és szükségszerűen a *kereszténység relativizálása felé vezettek*. A kereszténységet a vallások között egynek vette a többivel, és nem is a legfejlettebbnek. A vallástudomány, mint egyetemi tárgy, a XVIII. század végétől van jelen Európában. A holland, német, francia egyetemeken a vallástudomány az oktatás szabadságának igényével, az *antiklerikalizmus jegyében jött létre* – írja Máté-Tóth András.¹⁹

Max Müller a vallástudomány két ágának a historicizmust és a vallás-fenomenológiai irányultságot mondja. Az előbbi a forrásfeltárást tartja a vallástudomány legfőbb feladatának. A fenomenológiai irány a vallási jelenséget ragadja meg. Ennek legelső nagyhatású képviselője Rudolf Otto, kinek nyomdokain Mircea Eliade haladt.

Rudolf Ottónál a „numinózus” érzés, mint vallásos érzés jelenik meg. Ő még *különbséget tesz a „démoni respektus” és az Ószövetségben megjelenő „abszolút Szent” között*. Mégis, életműve Pandora szelencéjéhez hasonlóan nyitott utat az egyenértékűségi képzet megjelenéséhez, a mágus és a próféta, az önmegváltásán dolgozó aszkéta és a mások üdvözüléséért magát feláldozó keresztény szent, a bálványkultuszok helyei, tárgyai és Isten szent helyei között.

A vallás megjelenését a történelemben a *megkülönböztetés* jegyében teszi, „A szent” című könyvében. Első fokozatnak a varázslást, másodikként az „elővallást” mondja, ahol a vallásos érzés konkrét formát ölt, például „szellem”, „démon”, Baál” képében. Azt írja: „A démonival szembeni respektus primitív és nyers kezdeti rezdülései, a vallástörténeti fejlődés kezdeti lépcsőjén állnak”.²⁰ Ezzel a fejlődésemélet mellett teszi le a voksát, mint Hegel, de anélkül, hogy mindezt az „abszolút Szent” fejlődési lépcsőjének tartaná, mint a filozófus vagy C. G. Jung.

Joseph Ernest Renan német filozófus-teológus jól látja, hogy a „*Az antik isten se nem jó, se nem rossz: az antik isten valami erő*”.²¹ Ezt minden valláskutató tudja, azzal együtt, hogy a Bibliában megmutatkozó Isten abszolút Szent. Nyilvánvaló ellentmondás, hogy a pogány „istenek” a jó és a rossz spirituális erő képviselői, mégis szent helyek, szent tárgyak, szent vallási iratok, szent aszkéták nevet kapták több jelentős valláskutató elemzéseiben.

(*Mircea Eliade és hatása*) Ebben különösen élen járt Mircea Eliade. Azt írja: „Egy-egy vallás a szent megnyilatkozásai mentén írható le.” Miután a pogányok istene valami erő, vagy újabb nevén valami energia, ami jó is és rossz is lehet, a logikus az lenne, hogy e vallások egy-egy spirituális erő és az „erre adott emberi válasz”, főként az imádat megnyilvánulásai. Nem hívja fel a figyelmet arra, hogy ezt nevezi a Biblia bálványimádatnak, azt állítva: „rajtam kívül nincs más Isten”, „istenek nincsenek”, ám az akkori ember ezt hiszi! A Biblia válasza a pogány hitre: „gonosz szellemeknek áldoztatok, nem Istennek”, és bemutatja a történelemben megjelenő Teremtőt, aki Szent. Máshol

azt mondja „idegen istenekkel ingereltek”, amin az „ég seregei”/„gonosz szellemek” istenekként való tiszteletét érti és „paráználkodásnak” nevezi. Erről a „valami erőről” beszél Pál, amikor azt mondja: „*a mi harcunk nem test és vér ellen folyik, hanem láthatatlan földi hatalmasságok ellen, akik a levegőégben vannak*”. Ő kifejezetten Isten ellenségeinek nevezi őket. Ez mérőföldnyi távolságra van az eliadei felfogástól, ahol nem Istentől független és nem ellenséges erő megnyilvánulásairól, hanem *előkészületről és folytonosságról, magas szintű vallási kultúráról* folyik a szó.

A haladáselmélet két iránya szerint egyrészt az alacsonyabb szintűtől halad a vallás fejlődése a magasabb szintű, a keresztény kiteljesedés felé. A magas szintű antik és keleti vallási kultúra hívei pedig a kereszténységet inkább alacsonyabbnak tekintik. Kulcskérdés ebben az *Ószövetség elkülönítése az Újszövetségtől, a zsidó vallástörténeti szerep átértékelése*. Mindez annak ellenére, hogy az apostolok folyamatosan visszautalnak és hangsúlyozzák az Ószövetség Istentől eredő voltát. Csakhogy a történeti-bibliakritika, szövegkritika nyomán *megrendült a Bizalom abban, hogy a Szentírás Isten ihletett ígéje*.

Az, hogy a meghódítottak kultúrája „behatolt hódítója testébe”, nemcsak az „előképnek” szánt ószövetségi zsidó történetre igaz. „*Ezek pedig a pogányok, a kiket meghagyott az Úr, hogy azok által kísértse Izraelt*” (Bir 3,1) – olvashatjuk az Ószövetségben. Ahogy korábban szoltunk róla, a nyugati hódítók éppen ilyen „kísértésnek” voltak kitéve az ószövetségi „előkép” és a pogány kultúráról szóló figyelmeztetések értelmében. A Nyugatra került keleti vallási iratok fordítói a filológusok, a valláskutatók, akik megtanulnak szanszkrit és más keleti nyelveken, ugyanilyen „kísértés” alatt állnak, biblikus értelemben. Máté-Tóth azt írja, hogy a nyelvészet mezsgyéjén történt a Kelet felé fordulás. Szinte minden esetben jelen van az eredeti keleti vallási iratokkal foglalkozók munkáiban az a mély mágikus hatás, ami meghatározza alapállásukat a vallásokhoz. Minden esetben megváltozik a keresztény vallás megítélése és megváltozik a nézőpont, ami szétsugárzik minden területre. E folyamat végkifejlete ma, a posztmodern kereszténység kialakulása, ahol a jézusi megváltás csak egy út a hegy oldalán. Fel kell tennünk a kérdést, e felfogás vajon összeegyeztethető-e, az eredeti biblikus mondanivalóval?

Így volt ez Eliade esetében is. Megtanulja a szanszkrit nyelvet, hogy értse a vallási iratok, a jóga és a tantrikus szövegek lényegét. Három évet tölt Indiában, előbb a vallási szövegekkel ismerkedik egy „guru” vezetésével, igaz csak ő nevezi így tanítóját. Később beköltözik egy asramba, és valódi guruja lesz.²² Ettől kezdve nézőpontját meghatározza a keleti vallás, még ha kereszténységről beszél, akkor is az ő fogalmaikat használja, jóllehet itt nem értelmezhetők, pl. a „megvilágosodás”, „teljesség”, „beavatás” kifejezései. A legfőbb probléma munkáival, hogy a kereszténységben is csak ezek érdeklík, és hamis párhuzamokat teremt a két paradigma között. Hiába éri ma már sok kritika, ennek ellenére hatása a mai napig érezhető még a mindennapi közbeszédben is, pl. a „szent” és a „profán” értelmezésében. Látásmódja egyenértékűséget von a Bibliában megismert Szent és szentség, valamint a pogány istenek és kultuszhelyeik közé. Befolyása érezhető a vallástudományi tankönyvekben, kiadványokban, a keresztény felsőoktatásban pedig Eliade a mai napig kötelező tananyag.

Bevallása szerint nemzedékét az Upanisadok, Milarepa, Tagore, Ghandi vonzotta, de ugyanúgy a Corpus Hermeticum és az újplatonizmus miszticizmusa is érdekli. Érdeklődésének középpontjában áll a sámánizmus, a szimbolizmus,²³ mely utóbbi az egyiptomi mágikus kultúrkör sajátja volt. A Biblia az egyiptomi vallási kultúra minden elemét a „bálványok nevében adott, hiábavaló tanításnak”, máshol „balgaságnak”, „hamisnak” mondja. Egyiptom/Babilon az ókori vallási paradigma jelképe, a „kísértés”

helye, a „csapda és hurok”, az Istenhez való hűség próbája. Mára a szimbolizmus is átjött a napi közbeszédbe, sőt felsőoktatási tananyagként, sőt tanszékként, az előkelő szemiotika nevet kapta. Ebben kiindulópont C. G. Jung volt, és a nyomdokain haladó pszichológia ma már teljesen keleti orientációjú, erősen ezoterikus.

Eliade igazi érdeklődési területe az antik és keleti vallási kor, ebben felfedezi a mitikus gondolkodást, amit átvisz a történeti zsidó-kereszténységre. Ott keres mítoszt, ahol nem található, hiszen a mítosz istenek, félistenek csodás tetteiről és élettörténeteiről szól. A bibliai próféciaik pedig éppen a pogány mitológikus istenkép legyőzésére, tehát a mitológiátlanításra születnek. Abban a meghatározásban viszont, hogy „a mitikus kezdetek mindenhol ugyanúgy kezdődnek és alapjaikban közösek”, nem téved az antik és keleti vallások vonatkozásában.

A Chicago egyetemen kezdett tanítani (1956) meghívásra, és elődje Rudolf Otto volt. Az előadások tárgya Simon leírása szerint: „beavatás a primitív vallásoktól a kereszténységig”.²⁴ A kereszténységben is az ősi okkult gyakorlatot, a „beavatást” keresi, és hamis párhuzamokkal találja meg. A források nem megfelelő kezelése, a módszer kettőssége, a hasonló forgatókönyv szerint zajló antik és keleti szimbólumkeresés a történeti vallásokban is, a nem tudományos vallástörténet jelzőit kapja a mai értékelésben.²⁵ Vannak ettől még élesebb kritikák, például Jakab Attila áltudománynak nevezi és így jellemzi: „személyes meggyőződés, önkényes és leegyszerűsítő mazsolázás... pl. a beavatási és tevékenységi rítusok, az aszkézis, az idő ciklikus fogalma, az indokolatlan általánosítások, megkérdőjelezhető értelmezések”. Megemlíti a gnosztikus és ezoterikus gondolkodókhoz való vonzódását, mint René Guénon és Július Evola iránti csodálatát. Sokol nyomán tevékenységét az „intellektuális impostorokhoz” hasonlítja, aki *megelőlegezte a posztmodern gondolkodást*.

Jakab jogosan kifogásolja a jézusi kereszténységről tett kijelentéseit és Buddhához való egyenértékűségének beállítását. Nehezményezi, hogy Eliadenál az „Evangéliumok egybegyűjtött mesés hagyományok tárháza” és a kereszténység mítosz. Érzékeli a kereszténységet a zsidóságtól leválasztó törekvését, és jogosan helyteleníti azt az állítást, hogy a „kereszténység magába olvasztotta a kereszténység előtti vallási örökséget”. Véleménye szerint Eliade összesen, holisztikus előfeltevésekre épített konstrukciót hoz létre. Azt írja: „Sikeresen modernizálja az ókori gnoszticizmust és kapcsolja össze a modern előtti gondolkodást a posztmodernnel.”²⁶

A mai értékelések jól látják tehát Eliade ellentmondásos munkásságát, mi több, a kárt, amit a posztmodern egyenértékűségi képzet hoz létre, hatása mégis tovább él. A manapság Amerikában megjelenő kritikák egy része posztmodern szerzőnek tartja. Mégis a Chicago egyetemen az ő tanítványai és a tanítványok, tanítványai tanítanak nagyon valószínűen a mai napig. Nálunk sem jobb a helyzet, hiszen Eliade hatására posztmodern, ezoterikus szemléletű vallástudományi tankönyvek születtek. Legfőbb jellemzőjük a relativizálás. A következőkben egy pedagógusoknak és tanulóknak szánt vallásismereti tankönyvből sorakoztatunk fel példákat, melyek tipikusnak mondhatóak, tükrözik a jelenlegi felfogást.

A mágia eszerint „amulettben, ereklyében lakozó erő, ami az emberben, mint karizma, szentség mutatkozik meg”. Itt *a mágia, ami az okkultizmus területére tartozik, van egyenlővé téve a szenttel, ami Istenhez tartozik*. A fétisek, szakrális, azaz szent tárgyakhoz sorolja az „istenek” szobrait, a fákat, köveket, amiben az ókori ember a bálványokat tiszteli. Azt írja: „ami Szent, az áldott és átkozott is.”²⁷ Ebben a biblikus utalás van félreértve és félreértelmezve. A Biblia értelmében a Szent az sohasem lehet átkozott, mert Istentől van. Ám a pogány „istenekhez” tartozó tárgyak átokká válnak,

jóllehet az ókori ember szentnek gondolja őket! A bibliai figyelmeztetés szerint e tárgyakból semmit sem lehetett megtartania „Isten népének”, még akkor sem, ha aranyból voltak. Éppen azért nem, mert szimbolikusan benne volt a „valami erő”, méghozzá az isteneként tisztelt „gonosz szellemek” ereje, ami a hozzájuk való tartozás kötelékét hozta létre. A jó és rossz pogány „istenek” valami ereje, modern szóval energiája, az ami „átok” – biblikus szemszögből.

Mi a „szakrális tér”, a „szent tér”? Eliade nyomán – a tankönyv szerint – „az istenek lakásának tekintett építmény, az istenihez való felemelkedés mágikus színterei és harmadik típusa a katolikus és ortodox hagyomány szerinti templom”. Ebben együtt van jelen és egy szinten vannak az „istenek”, a mágia, és Isten temploma. *Amit a Biblia különválaszt, azt itt sikerült egybemosni.*

Ugyanez az egyenértékűség jelenik meg a „szent kellékeinek” felsorolásakor. E szerint a „szent kellékei”: „a sámán botja, a pap által forgatott áldozókés vagy a kehely”. A kehely nyilvánvalóan a Jézus vérére szimbolizáló keresztény szertartás része, együtt szerepel az „ég seregeivel” szövetségre lépő sámán botjával. Amiről a Biblia azt mondja, hogy az „alvilággal kötött szövetség”, az egy szintre kerül az „Istennel kötött szövetséggel”, mely létre sem jött volna, ha éppen ez a bűn nem terhelte volna a világot. A könyv kijelenti, hogy „a Szent tárgyakba költözik”. Itt egyenértékűvé teszi a „megölt ember skalpját, Buddha fogát és Jézus keresztjének szilánkját”. *Nincs különválasztva a Szent világa és a „valami erő”, amit a Biblia a „gonosz szellemvilág” mágikus cselekményeiként elítél, az ember üdvössége érdekében.*

A mágikus és a Szent van egybemosva a „szent tárgyak” felsorolásában is, pl. a kereszt és az amulettek. Ugyanígy tesz a „szent cselekedetek” esetén, amikor „az áldozat az isteneknek”, a „ráolvasók”, a „mágikus mondandó” és az Istenhez intézett ima és szent beszéd kerül egy szintre. Itt a fehér, a fekete mágia és az Istennek tett szolgálat azonos és egyenértékű. A posztmodern szellemi imposztorság kiváló példája a következő mondat: „A Szent embereinek alighanem legősibb típusa a varázsló”. A szent emberek között sorolja fel a varázslón kívül a sámánt és a táltost, aki a szellemvilággal tart kapcsolatot.²⁸ De milyen szellemvilággal? A Biblia különválaszt, két szellemvilágot különböztet meg. A posztmodern gondolkodás viszont az egybemosás nagymestere.

A korrekt közlési mód az lenne, hogy ezeket a cselekményeket és ezeket az embereket az ókori világ szentségeknél és szentnek nevezte. De létezik egy másik nézőpont, a zsidó-kereszténység, mely teljesen mást mond minderről, ezeket éppen az istentelenség példáinak mondja. Nézzük csak meg, ahol az „istenek” jók és rosszak, olyan bűnöket követnek el, mint az emberek, lehet e valójában szentségről beszélni? Nézzük csak meg, az egész ókori világban azokat nevezik szentnek, akik mágikus eszközökkel saját önmegváltásukon dolgoznak, de létezik egy ezzel ellentétes nézőpont. A kereszténység éppen ellenkezőleg azt nevezi Szentnek, aki mások üdvén dolgozik, ezért akár életét is adja. Hogy is van ez? Az antik és keleti világképi ember a reinkarnáció láncából akar szabadulni. Am van egy másik nézőpont, mely azt mondja, ilyet Isten nem mondott, csak egyetlen életről beszélt.

Ágoston azt írja: „Az igaz tanítás egy jövőbeli cél felé terel, míg a gonoszok körben forognak”. Nem azt mondja, hogy nincs körbeforgás, hanem arra figyelmeztet, hogy nem Istentől ered. A kör egyenlő az önmagába zárt mozgással, ám a kereszt az élet jelképe. Azaz az örökös körbeforgásból csak a kereszt tud kiváltani. A kör az ellenséges erő paradigmája, Jézus jött legyőzni azt. Az Istenre hallgató embernek csupán egy élete van, de aki nem hallgat az Úrra, az körbe-körbe forog. A Biblia szerint azonban ennek az ideje egyszer lejár. Jelenleg haladékot kaptunk a felismerésre, az Istenhez való visszatérésre, ám egyszer eljön az idő,

amikor „Nincs több haladék!” – ez a végszó az üdvösség történetében. (Lásd János apokaliptizistát.) – Megjegyezzük, a modern kereszténység elkanyarodott az ágostoni értelmezéstől, posztmodern hatásra már nem tekinti antagonisztikus ellentétnek a két paradigmát.

A tankönyv azt írja: „Az a szent ember, aki erre a feladatra hivatott, a jós: a tevékenység, melyet végez, a jóslás, az szent foglalkozás.” Csakúgy szent foglalkozásnak mondja a „csillagjósok”, a „révülő látók” munkáját. Majd kijelenti: „A szent emberek csoportjának legmaradandóbb típusa a papság”, és mindezt a varázslókkal, sámánokkal, táltosokkal egy szinten emlegetve. Egyenértékű számára „Jahve szentje, akár buddhista bonc, akár keresztény szerzetes”. Már a Jahve név folyamatos emlegetése a zsidó történet kapcsán, Eliade-átvétel. Azt hivatott jelezni, amit meg is fogalmaz a valláskutató, hogy ez a zsidók istene, egy isten a többi között, jóllehet erősebb, mint a többi pogány isten. Ez az Ó- és az Újszövetség elválasztását szolgálja, és azt a hatást váltja ki, mintha a kereszténység egy új vallás lenne, a zsidókhoz semmi köze.

Az Ószövetség a tankönyv szerint „ősi mitológiai hagyomány”. Eliade nyomán a perzsa hatásra hivatkozik, mintha a zsidók átvettek volna mindent a perzsa és más ókori népektől, az egyiptomiaktól is, és csak úgy alakult, fejlődött e vallás, mely mindent magába épített. Mintha nem lett volna botrány már az ókorban is a zsidók harca a bálványimádó népekkel, mintha nem álltak volna a tanítások gyökeres ellentétben az ókori vallási paradigmával. Ráadásul a tankönyvben a „zsidók istene”, a „zsidó vallás”, az angyalok kultuszaként jelenik meg. A Szentírás, „évezredes vallástörténeti fejlődés terméke”, mely felfogás ma tipikus és nagyon alkalmas a Bizalom megrendítésére abban, hogy itt Isten ihletett igéjéről volna szó.

Mózes könyveit csak, mint „mitológiai anyagot” említi, mint a „zsidó nép legendás őstörténeti hagyományát”. Az egyiptomi kivonulás és a pusztai vándorlás csupán egy história a régi korban. Azt írja: ezt a „mitológiai anyagot”, „papi szerzők monoteista szellemben átdolgozták”. Itt minden a „közös emlékezet sokszázados fejlődésének szülötte” és nem Isten igéje. Hogy ki a próféta, arra azt mondja: „az istenek üzeneteit közvetíti”, Jahvének, (mint egy pogány istennek) is vannak prófétái, mely üzenetek vagy hamisak, vagy nem, egyesek fennmaradnak, „mások feje fölött eljár az idő”. A „prófétai iratok” korhú alkotások és ekként hitelesek, melyen „próféták nemzedéke dolgozott”. Fel sem merül, hogy nemcsak a kor problémáiról van szó, hanem általános érvénnyel bír és egyetemes „előkép” számunkra, amit „okulásunkra írtak meg” – ahogyan ezt a Biblia hangsúlyozza. Arról sem olvasni, hogy Isten sugalmazásairól van szó, hanem csak úgy alakult és alakították, megcsinálták. Egy újabb relativizálás kapcsán mégis felmerül a „kinyilatkoztatás” szó, mint az Ószövetség, az Újszövetség és a Korán valódi tárgya. Ezt még megteheti „Buddha a megvilágosodott”, és az Ószövetség hasonló keletkezésének hamis képzetével.²⁹

Mindezek után a *vallásfejlődés* irányzatait foglalja össze a tankönyv, különös tekintettel a korszerűnek nevezett mai vallástörténeti szemléletre. Elsőként szól az *evolúcionizmusról*. Ez fejlődést jelent „a primitív mágia, totemizmus, animizmus felől, a mitológikus politeizmuson át az egyistenhit irányába”. Másik irány az „*ősmonoteizmus*”, ami az ősi politeizmus, primitív egyistenhit deformációja után az ősi egyistenhíthez való visszatérés magasabb foka. Korszerű vallástörténeti szemléletnek mondja a politeizmus fejlődését a monoteizmus felé, ahol a régi és a mai vallások egy ilyen út egyes állomásait képviselik. Ebben nincs figyelembe véve, hogy az ambivalens „ősi egy isten”, a „valami erő” az nem ugyanaz, mint a zsidó-kereszténység Istene, aki Szent.

A Biblia leírja a vallástörténeti korszakokat a Teremtéstől kezdve, csak hogy a jelenlegi vallástörténeti szemlélet nem biblikus alapú. *A vallástörténeti felfogás, a vallásokhoz való alapállás ma antik és keleti irányultságú.* A Biblia más felfogást mutat a vallások

kialakulásáról. E szerint van vízözön előtti korszak és vízözön utáni két korszak. A kutatások egyáltalán nem foglalkoznak a vízözön előtti időszakkal, a bűnbeeséssel, ami szellemi bűn volt és nem testi. Ebben adja meg a Biblia az összes többi vallási korszak: a pogány vallások és a zsidó-kereszténység kialakulásának kulcsát.

(*A Világethosz és a posztmodern*) A keleti vallási kultúra hatása nyomán elinduló történeti bibliakritika és szövegkritika a gondolkodás olyan megrendüléséhez vezetett, mely utat nyitott a posztmodern relativizálás felé. Egyben létrehozta a „világvallások” fogalmát és a vallástudományt. Mindez világtrenddé szélesedve elvetette a biblikus jórossz, igaz-hamis megkülönböztetését, létrehozta a posztmodern tolerancia kultúráját. A posztmodern tolerancia magában foglalja az egyenértékűséget az „antik és keleti”, valamint az erre adott válasz a „történeti paradigma” között. Jól tükrözik ezt a tendenciát a „világethosz” Chicagóban megfogalmazott tézisei. Létrejött az ókori vallási tanokat pszichológiájába építő C.G. Jung álma, Kelet-Nyugat integrációja, egy *keleti alapokon nyugvó vallástörténeti szemlélet és kereszténység*. Itt Jézus egy út a sok közül, és nem egyetlen világmegváltó. A legfőbb támogatott gondolat volt a Világvallások Parlamentjén (1993) – amit keresztények is aláírtak –, hogy „a kereszténység egy vallás a többi között, aki eddig fondorlatos és agresszív módon uralkodni akart a többi fölött, de ennek vége, mert minden vallás egyenlő értékű”. A legfőbb parancsolat: „Mindenki respektálja az egy Abszolútumhoz vezető különböző ösvényeket.” A parlamenti ülésen a dalai láma volt a legnépszerűbb – a kommentek szerint.³⁰

Az ülésen elhangzó egyik hozzászólás a buddhisták kivételével megértésre talált: „Isten Maga minden egyszerre: Nirvána, a Shunyata (üresség), a Dharmakayra (test és tan), Adi Buddha (ős-Buddha).” A buddhisták tiltakoztak azzal az ellenvetéssel élve, hogy a buddhizmusban nincs Isten. Ezért került be később az Abszolútum fogalma. Az idézett hozzászólás, és amit még hozzátett, „az üdvhöz vezető utak eltérő voltáról”,³¹ leképezi a vallásokról való mai gondolkodást. Az a meggyőződés uralkodik, hogy mindenki ugyanoda igyekszik, csak más módon és más kifejezésekkel fogalmazza meg ugyanazt. Ugyanoda jut a reinkarnációban hívő önmegváltásán dolgozó buddhista (lásd: hosszú út) és a jézusi megváltás híve (lásd: legrövidebb út). E szerint a Nirvana ugyanaz, mint a jézusi szeretet mennyországa.

Igen különös gondolat, miután a buddhisták sem Istent, sem szeretetet nem hirdetnek. A kereszténységen kívül egyetlen vallás sem hirdet szeretetet és megváltást. A mai szinkretikus gondolkodás azonban azt sugallja – amiben legfőbb partner a média –, hogy minden vallás a szeretetről beszél, tehát ugyanarról. Mondják, Jézus nagyszerű tanítója a szeretetnek. De hová tűnt a Megváltó? Eközben ugyanis szó sem esik a Megváltásról. E posztmodern árammal szemben, Jézus csupán egyetlen útról beszélt, csak megváltásával, „általa” juthatunk az Atyához. Vajon mivel lehet igazolni „a sok út van, ami mind ugyanoda visz” posztmodern állítást?

A Chicagóban megfogalmazott keleti alapú világethosz képezi alapját a mai vallástudomány világnézetének. Van azonban egy keresztény nézőpont, mely ennek éppen az ellenkezőjét állítja. Kérdés, *lehet-e létjogosultsága korunkban, keresztény alapokon nyugvó vallástudománynak a keresztény Európában és azon túl? A posztmodern azt mondja, „anything goes”, azaz minden megy! Így joggal táplálhatjuk e reményt.*

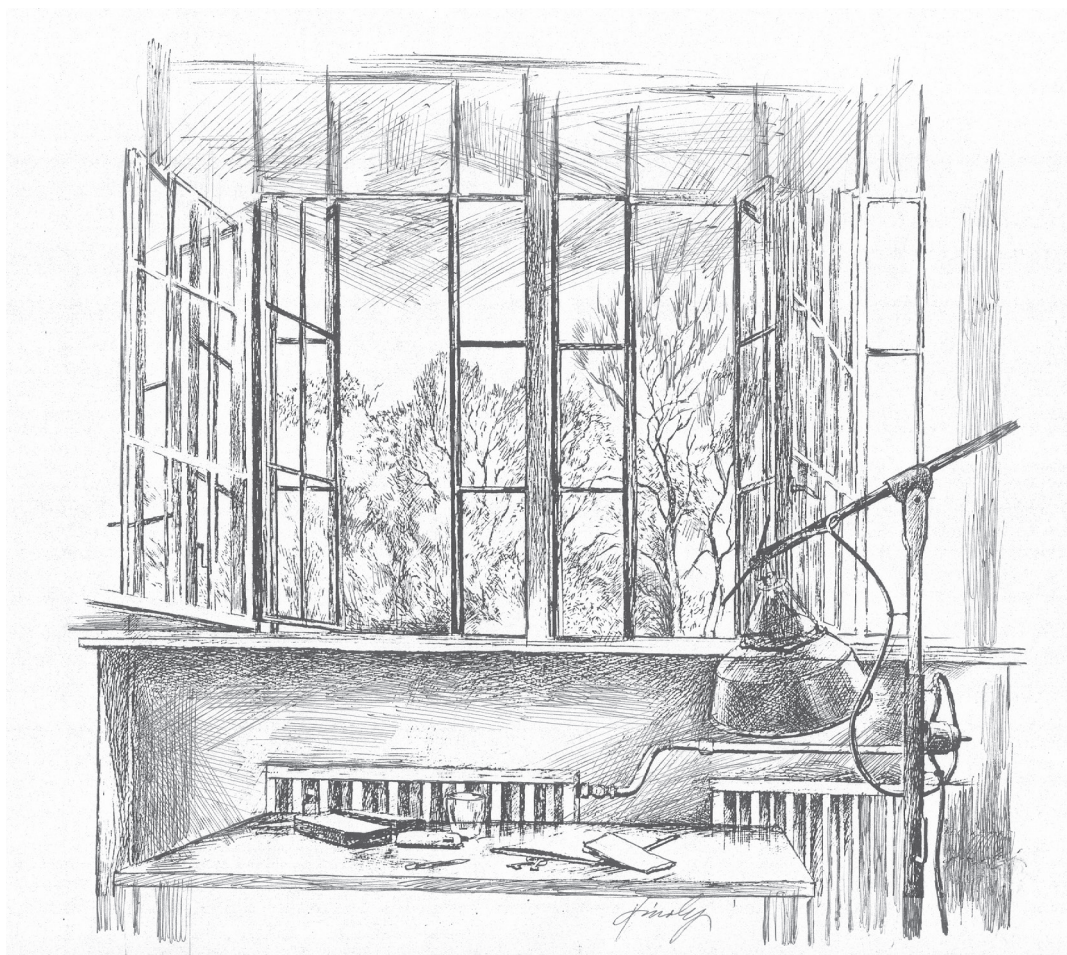
IRODALOM

- Adam, A.K.: *Faithful Interpretation: Reading the Bible in a Postmodern World*. Minneapolis, MN: Fortress Press, 2006.
- Bultmann, Rudolf: *Történelem és eszkatológia*. Bp., Atlasz, 1994.
- Déri Balázs (főszerk.): *Ókori és keleti vallások (szöveggyűjtemény)*. Bp., Antiqua et orientalia, 2006.
- Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története I*. Bp., Osiris, 1994.
- Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története II*. Bp., Osiris, 1995.
- Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története, III*. 1996.
- Eliade, Mircea: *A szent és a profán*. Bp., Európa Kiadó, 1999.
- Fabiny Tibor (szerk.): *Szóra birmi az Írást. Irodalomkritikai irányok lehetőségei a Biblia értelmezésében*. Hermeneutikai füzetek 3. Hat tanulmány. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp., 1994.
- Farkas Attila Márton: *Buddhizmus Magyarországon, avagy az alternatív valláosság egy típusának anatómiája*. Bp., MTA Politikai Tudományok Intézete, 1998.
- Horváth Pál: *Kutatástörténet és szövegkritika*, in: www.fil.hu
- Horváth Pál: *Vallásismeret. Tankönyv pedagógusoknak, tanulóknak*. Bp., Calibra Kiadó, 1996.
- Kákósy László: *Fény és káosz. A kopt gnosztikus kódexek*. Bp., Gondolat, 1984.
- Kerényi Károly: *Mi a mitológia?* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988.
- Kerényi Károly: *A magyar irodalom filológiája*. In: Kis Farkas Gábor: *A filológia és szövegkritika története*. Bp., Gépkönyv Kft., 2005.
- Löwith, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Bp., Atlantisz Kiadó, 1996.
- Máté-Tóth András (szerk. bev.): *Világethosz: A világvallások Parlamentjének nyilatkozata*, Bp., Egyházforum: Református Zsinati Iroda, 1997.
- Máté-Tóth András: *Vallástudomány és felsőoktatás. Magyar Tudomány*, 5/99, (569–579).
- Máté-Tóth András (szerk.): *Eliade egykor és ma: centenáriumi tisztelegés*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2008.
- Maier, Gerhard: *A történet-kritikai módszer vége. Hogyan magyarázzuk az Írásokat?* Harmat Kiadó, Bp., 1997 (ed. 1974)
- Melaerts, Henri: *Le culture du souverain dans L’Egypte ptolémaïque au IIIe siècle avant notre ère: mactes du colleque international*. Bruxelles, Peeters, 1998.
- Otto, Rudolf: *A szent*. Bp., Osiris Kiadó, 2001.
- Simon Róbert Eliaderól in: Eliade, M.: *Vallási hiedelmek és eszmék III*. 1996. (301–324).
- Simon Róbert (szerk.): *A vallástörténet klasszikusai szöveggyűjtemény*. Bp., Osiris, 2003.
- Havea, Jione: *Is there a Home for the Bible in the Postmodern World*, *Journal of the Educational Studies*, Vol. 42., 547–559, 2007.
- Rennie, Bryen S.: *A response of Carl Olson’s Mircea Eliade, postmodernism, and the problematic nature of representational think*. Westminster College, 2000.
- Smith, Huston: *Postmodernism’s Impact on the Study of Religion*, *Journal of the American Academy of Religion*, 2006.
- Smith, James, K.: *Who’s Afraid of Postmodernism? Taking Derrida, Lyotard, and Foucault to Church*, *Grand Rapids*. MI: Baker Academic, 2006, pp. 15–30.
- Tóth Kálmán: (teológus) *A régészet és a Biblia*. Bp., Kálvin János Kiadó, 1997.
- Tully, Caroline, Jane: *Researching the Past is a Foreign Country: Cognitive Dissonance as a Response by Practitioner Pagans to Academic Research on the History of Pagan Religions*, *The pomegranate*, 2011. www.barankovics.hu

JEGYZETEK

1	Cerquiglini, hiv.: Kerényi, 2005.	7	Löwith, 1996, 14–18.
2	Burckhardt, hiv.: Bultmann, 1994, 8.	8	Farkas, 1998.
3	Farkas, 1998, 128.	9	Löwith, 1996, 68.
4	Berger, in: Máté-Tóth András: Mitikus mátrix (P. L. Berger) draft, www.academia.edu	10	Keller, in: Máté-Tóth, www.barankovics.hu
5	Simon, 2003, 202.	11	Fabiny, 1994, 10.
6	Löwith, 1996, 211–221.	12	Fabiny, 1994, 12.
		13	Gerhard Maier, 1997 (ed. 1974), 78–79.

- 14 Gerhard Maier, 1997, 79.
 15 Fabiny, 1994, 53.
 16 A posztmodern filozófusok szerint (főként M. Foucault, F. Lyotard) nincs egyetlen igazság, sok igazság van. Ez a gondolatiság jelenik meg a vallásokról való gondolkodásban, miszerint minden vallás egyenlő, a kereszténység egy vallás a többi között. Ezt hivatalosan is megfogalmazták: Világethosz (szerk. Máté-Tóth) címmel, 1997-ben.
 17 Burchardt, hiv.: Löwith, 1996, 70.
 18 Simon, 2003, 8.
 19 Máté-Tóth, 1999, 571.
 20 Otto, 2001, 141–156.
 21 Renan, hiv.: Simon, 2003, 238.
 22 Simon, in: Eliade III., 1996, 304–306.
 23 Simon, in: Eliade, III. 1996, 305.
 24 Simon, 2003, 306–311.
 25 Simon, 2003, 323–324.
 26 Jakab in: Máté-Tóth A., 2008, 79–99.
 27 Horváth, 1996, 18.
 28 Horváth, 1996, 22–26.
 29 Horváth, 1996, 62–68.
 30 Máté-Tóth, 1997, 73.
 31 Máté-Tóth, 1997, 26–46.

Az elsüllyedt sziget-kontinensek mint a magyarság „őshazái”?

(Az *elsüllyedt szigetekről általában*) A ma divatos őstörténeti ábrándok közt előkelő helyen állnak a mitikus, elsüllyedt sziget-kontinensek, az *Atlantisz*, *Lemuria* és *Mu* vélt ősmagyarjai. Előljáróban csak annyit, hogy az elsüllyedt földdarabokról már számos külföldi szerző írt, s ezeket az emberiség bölcsőjének tekintették, beleértve a fantázia-teremtette (néhol UFO eredetű) magas kultúrájú ősnépeinek szerepét is. A különlegeséget áhító ősmagyar-mánia rövidesen ezt (is) kisajátította. Ez önmagában is érdekes. Már csak azért is, mert talányos, hogy az egymástól földrajzilag távoli, térképeken is ábrázolt hatalmas szigetek hajdani lakossága miként lehetett egyaránt ősmagyar?

Az összszigetek lakosságát a szerzők változóan írják le: néhol, mint különféle bolygókról Földre települteket, köztük különös teremtményeket, óriásokat, négykarú, vagy éppen háromszemű emberszerű lényeket és embereket említenek, s ezek keverékeiről szólnak. Lemuriát és Mut eltérően értelmezik: némelyek azonosnak tekintik, mások különválasztják egymástól. Abban azonban megegyeznek, hogy mindkettő a Csendes-óceánban süllyedt el.

Pontos helyüket a különféle feltételezésekből kideríteni nem lehet, általában Kelet-Ázsia, Amerika, Ausztrália és Új-Zéland közé helyezik ezeket, de van olyan elképzelés, mely Lemuriát Afrikával és Dél-Ázsiával tekinti határosnak. Ami a sziget-kontinensek hajdani létét illeti, biztosat nem tudhatunk. Elsüllyedésüket többnyire természeti katasztrófákkal hozzák kapcsolatba (a Földnek meteorral vagy kisbolygóval történt ütközésével és ezzel összefüggő szökőár-vízözönnel, vulkánkitörésekkel). Mások Atlantisz és Lemuria viszályából vezetik le a katasztrófákat, mondván, hogy ez kozmikus erőket szabadított a Földre. Ami biztos tény, hogy számos nép mítosza megemlékezik a vízözönről. Emellett némelyek az óceániai népek legendáinak elsüllyedt szigetére, vagy éppen az indiai eposzokra hivatkoznak (természetesen csak általánosságban, vagy az adat pontos feltalálhatóságának mellőzésével).

Lemuriától és Mutól némileg eltérően kell kezelnünk Atlantiszt, melynek egykori léte Platón görög filozófus (Kr. e. 427–347) írásából *Timaiosz* és *Kritiász* párbeszédeiből valóban ismert.¹ Ez tehát forrásértékű, de Platón ismerete áttételes, s leírása a görög mitológia homályába torkollik, így tökéletes bizonyosságot nem ad. Platón kútfüje Kritiász ükapja (szépapja?) *Szolón* (Kr. e. kb. 638–558), aki egyiptomi utazása alkalmával Héliopolisz és Szaisz papjaitól (*Pzenóphisz* és *Szónkhisz*)² hallott a sok ezer éve elsüllyedt Atlantiszról. A legenda szerint a sziget *Poszeidón* tengeristen birodalma volt és *Héraklész* oszlopaitól (a Gibraltári-szorostól) nyugatra terült el az Atlanti-óceánban. Nagyobb volt, mint Kis-Ázsia és Líbia együttes területe. Végül – lakóinak életvitele miatt és *Zeusz* büntetéseként – elnyelte a tenger. Különös, hogy Platón előtt senki nem említi, még Hérodotosz sem. Platón után már többen írtak róla.

Atlantiszt utóbb Írországgal azonosították, de helyezték a Földközi-tengerbe, s a Bahamák közelébe is. *Móczár István* (orvos) szerint a mai Égei-tengerben a Szantorini-szigetek helyén állott. Újabban a világhálón megjelent (kérdéses) hír szerint Kínában a Fuxian (Fuhsien) tóban romvárost találtak (állítólag piramissal), s mi sem természetesebb, hogy azonnal Atlantiszra gyanakodnak. Alább elsősorban Atlantisz és Mu állítólagos „ősmagyar” lakosságára térek ki, Lemuriát csak az említés szintjén kezelem.

(Az atlantiszi „ősmagyarokról” röviden) Az egyáltalán nem meglepő, hogy a szigeteket a (magyar) dilettánsok képzelete ősmagyar lakossággal telepítette be. Az lenne a csoda, ha nem így lenne. Hogyan is maradhatna ez ki a fantasztikus „ősök” sorából? Az elsüllyedt szigetek magyarjaival csak az a fő gond, hogy a tényszerű közléseket semmi bizonyíték nem támasztja alá. A többnyire névtelen, mindent összeolvasztó „csodabogár” írások (gyakran fogalomzavaros és helyesírási hibákat sem nélkülöző) tömkelege olvasható az interneten, továbbterjedve a szenzációra éhes befogadók között. Kivételesen előfordul, hogy magasan képzett személyek is foglalkoztak a témával, de eredményeik értéke nem sokban különbözik a dilettánsokétól (alább erre is látunk majd példát).

Előbb azonban álljon itt néhány kiragadott sor egy ismeretlen szerző félelmetes szöveftő megoldásokkal tarkított közléséből, melynek már a címe is sokat sejtet: „*Mi történt a Vízözön után? Atlantisz magyar lakosságát rokonaik fogadták be.*” Ezt követően megállíthatatlanul jön a szokásos egybemosás, ahol Atlantisz és Mu, azután a föníciai, egyiptomi és maya papok, valamint széles e világ népei kuszálódnak össze egy látszólag magyarrá sikerített, szép nagy egységben az őstörténeti globalizmus jegyében. „*Kr: e. 500 évvel Karthágó (=Kertheyg) magyar hajósi ismét elhajóztak a ma amerikaiak nevezett kontinensre. Erről Chicenben álló vár oszlopaira vésett föníciai viseletben lévő ember-ábrázolások is bizonyítékot szolgáltatnak. A maja ruhája az egyiptomi papokéval mutat azonosságot. Azonosítónak a nyelvet vesszük, aki a kultúrát vitte, a magyar nyelvet beszélte [...]* Atlantisz-Mu kontinenséről elmenekültek hajókkal, helikopterekkel. [...] Rokonaiknál tepedtek le, Egyiptomban (Égi-ta Égi talaj, [...] Sumérben (Szemúr), Mezopotámiában (Mezőföld), Kárpát-Medencében Amerika földjén (maják Tikal-[...]=Tikól= Tyúkól?) Indus völgyében, Itza (Ica=Ilona? város a mai Mexikóban [...], Indokínában (pl. Laosz=Ló-ős.).”³

E képtelenségek önmagukért beszélnek. A szerző „bizonyítékai” közt ékszerek (?), sumér repülőgépek vélt képei (!) és különféle nyelvekből leszűrt-magyarított hihetetlen szöveftések szerepelnek. Valószínűleg ugyanennek a szerzőnek egy másik internetes cikkéből megtudjuk azt is, hogy az Atlantiszon a *Melkizedek* rendje szerinti vallás volt érvényben.⁴ (Vajh, honnan lehet ezt tudni?!). A szerző később megjegyzi még, hogy „*Krétát harci repülő védte a levegőben*” (az utolsó szó nélkül azt hittük volna, hogy a tenger mélyén). Közli azt is, hogy *Tartarosz* (a görög mitológia pokla, és az alvilági szakadék ős-istenségének neve) magyarul *tartályos* lenne. Az egyiptomi hieroglifák magyarságát bizonygatván (beleértve *Tutanhamon* [*Tutankhamon*] koporsójának feliratait is), az egyes szótagok mássalhangzóit előre, vagy hátra helyeztetve és a magánhangzókat cserélgetve jut el a többnyire egyszótagú, magyar értelmű szavak létrehozásáig. Egyébként mindenben válogatás nélkül magyar rovást lát, lett legyen sumer, vagy más ékírás, netán a görög őstörténet bármely lelete, továbbá kelta, etruszk és föníciai írásjel és minden más, ami egyáltalán létezik a földkerekségen. Az eredményben ismét csak a „mindenki magyar” újabbán már rögeszmévé váló felfogás látszik megtestesülni. Az ismeretlen szerző a mindent felülíró magyar „nagyságot” kívánta megjeleníteni. Ennek az ellenkezője sikerült, mert a „mindenki mi vagyunk, tehát senkivé válunk” módszerrel – számos más mindenfélét összevissza író és előadó társával együtt – sokakban sikerült megingatni az önazonosság- és magyarságtudatot, s az őstörténet iránt érdeklődőket pedig megosztani.

(*Mu (és Atlantisz) ősmagyarjai Cserép József meglátásában*) A Mu-elmélettel már László Gyula is foglalkozott *Őstörténetünk* című könyvének utolsó, „*Más megoldás is elképzelhető?*” fejezetében. Ott, a különféle elméletek közt *James Churchward* (angol

katonatiszt, mérnök 1851–1936), *Cserép József* (a magyar, latin, görög nyelvek és irodalmak professzora 1858–1948), valamint *Csicsáky Jenő* (lásd alább) munkáinak lényegét ismertette, s egyben érezte az elgondolás elfogadhatatlanságát.⁵

Az elmélet – bizonyos korábbi előzményekből táplálkozó – alapos kidolgozása és elterjedése *Churchward* ezredes nevéhez fűződik. Az ezredes elgondolásának nincs magyar vonatkozása. Így, az említés szintjén érdemes foglalkoznunk vele, mert munkája csak a kiindulópontot szolgáltatta a hazai szerzők számára, akik ezt továbbgondolva „megmagyarították.” *Churchward* esetében számosan írnak arról, hogy az ezredes indiai tartózkodása alatt egy buddhista szerzetes (másutt hindu pap [komoly különbség!]) révén ismert meg valamely titkos, táblára írt-rajzolt dokumentumokat, melyek az elsüllyedt Mu-ra utaltak.⁶ *Kósa Barna* szerint „50 évig tanulmányozta Indiában a Mu és Atlantis-ról szóló régi írásokat és megtanulta a régi maya nyelvet egy hindu paptól. Így el tudott olvasni 25.000 éves iratokat Tibetben egy kolostorban.”⁷ További méltatói szerint, másutt is járt Keleten, többek közt Szibériában, Közép-Ázsiában és Egyiptomban, de elutazott Ausztráliába és Új-Zélandra is. Mindezek erősen befolyásolták a későbbi ténykedését, továbbá egyre inkább sarkallták őt a Mu-kutatásra.

Ismét más szerző – *Zegernyei* álnéven – viszont helyesen mutatott rá arra, hogy a Mu tekintetében *Churchward*nak már voltak szellemi elődei. „*Valamennyire Umberto Eco is utánajárt a dolgoknak, de a magyar vonalig már nem jutott el. [...] Eco meseje szerint Charles Étienne Brasseur, 19. századi kutató a mexikói indiánokat térítő Diego da Landa püspök (1524–1579) elképzelései szerint próbált megfejteni egy maja szöveget. Arra következtetett, hogy a szöveg egy természeti katasztrófában elpusztult világrészről szól. Egyes maja jeleket Muként olvasott, így lett a titokzatos föld neve Mu. Brasseur megfejtését Augustus le Plongeon fejlesztette tovább, míglen a kellően misztikus elmélet (a »majanizmus«) elérkezett James Churchwardhoz, aki azt továbbfejlesztette.*”⁸

A *Churchward*ról szóló írások adataival is óvatosan kell bánnunk, mert roppant elmentmondásosak. Mint láttuk, *Kósa* azt írja, hogy az 1890-es években került Indiába, valamint (*Churchward* nyomán) állítja, hogy ott 50 évig tanulmányozta a Mu-ról és Atlantiszról szóló írásokat. *Zegernyei*nél viszont azt olvashatjuk, hogy az 1890-es években Amerikába érkezett és ott telepedett le. *Kósa* adatai nem biztos, hogy teljesen helytállóak, már csak azért sem, mert ha az angol ezredes valamikor 1890 után került Indiába, akkor az említett források 50 éven keresztül tartó tanulmányozása is némileg túlzó megfogalmazás, ugyanis *Churchward* 1936-ban meghalt Amerikában. Amerikai letelepedése után *Churchward* sorra publikálta a Mu tárgy körben írt könyveit. Közülük az elsőt 1926-ban (mások szerint 1930-ban) írta, *The Lost Continent of Mu* (Mu elveszett kontinense) címmel. Ezt aztán több más kötet követte.

*Churchward*dal egyidőben *Cserép József* professzort is érdekelte az elsüllyedt szigetek rejtélye, de eleinte az ezredestől függetlenül (ugyancsak *Plongeon* munkájától ihletetten) kereste a dolgok nyitját, s emellett a magyarok őseit, őshazáját. Ő az, akinek nevéhez fűződik a „Mu” (és Atlantisz) elmélet magyarrá öszmetikázása. Utóbb felvette *Churchward*dal a kapcsolatot, ám ez a lépés – a várt együttműködés helyett – *Cserép* számára kellemetlen és bántó tapasztalattal zárult, mint azt a szerzőtől (több helyütt is) olvashatjuk: „[...] *J. Churchward* a [...] közzétett s övele közölt megállapításaimat magáévé tette s fel is használta őket az 1931. év folyamán megjelent *The Children of Mu* c. művében. Ugyancsak az én vele közölt adataim értelmében igazította ki e második művében a Mu-föld fekvését ábrázoló térképét is. Ámde mindezen kölcsönvételeiről hallgat: nevemet s művemem meg sem említi sehol.”⁹

Cserép, az ókori Médek és Média, de megannyi más nép és ország nevének a magyar népnévvel, valamint Magyarországgal való összevetésével kezdi a könyvét (szerinte a magyar médül médiait jelent). A teljes és hosszas felsorolását mellőzöm, de jellemző, hogy a földrajzi vonatkozások hatalmas távolsági akadályait félretéve és lehetetlenség korlátait nem ismerve (a népek említésével), mesébe illő dolgokat összeírva csapong, ami felettébb meglepő egy kiválóan pallérozott elmétől. A (már másokat is elgondolkodtató) méd népnévvel kapcsolatos vonatkozást megingatja azzal, hogy a magyarral párhuzamba vonva szerepel itt a berberék *mazig*, a líbiai arabok *marbig* neve, de felbukkan Marokkó (Marocco) is, melyek szerinte így, együttesen, „*szerény emlékei az egykori éjszakafrikai nagy Magyarországnak, amelyről lat. Mauretania, gör. Maurusia néven tanultunk diákkorunkban. [...] ugyanakkor Mexico nevével egybevetésre önkénytelenül kínálkoznak majd a [...] Maxarthes és Maxyes (lat. Mauri) alakok.*”¹⁰ Eközben hamarosan eljut Média (Madya) *magya* őshazáig, mely (hatalmas nyelvi-hasonlító bravúrokkal és történeti bakugrásaival) már előrevetíti a közép-amerikai mayák nevét is. Ezt kapcsolatba hozza elsüllyedt Mu („Mü-föld”) lakosaival, olyképpen, hogy szerinte e „[...] földrésznek [...] Churchward [...] nézetétől eltérőleg, Peru és California táján meg kellett közelítenie Amerikát.”¹¹ Ezt követően (mások nyomán) értekezett a maya nyelvről majd ennek szavai-iban felismerve a rokonságot, ezeket magyar szavakkal hozta összefüggésbe, miközben a mayákban felfedezte a magyarok őseit.¹² Íme, mutatóba néhány (egyáltalán nem meggyőző) maya-magyar szópárhuzam. „[...] *pol feji; ppol fuj; sis, siis hűs; zuhny és ziz új, szűz, friss; zúan szülés; nay ágy; [...] xir sír; zokog, [...] xak zsák; yek szék; [...] ppuc pofa; cooc kuka, néma; [...] tzelek csülök; jok csuk, végez [...].*” stb.¹³

A nyelvészettel való foglalatossága – lévén az antik és a magyar nyelvek, illetve irodalmak tudósa – természetes is lenne, ha kiváló tudományát nem váltotta volna a dilettánsokkal vetekedő fejtegetés aprópérezére. Nyelvi ténykedése másutt is erőteljes, sőt, egy egész fejezetet szánt ennek, miközben (zárójelben) érezte nemtetszését, mások nyelvészkedése miatt. A már akkor is jelentkező problémát, imígyen fogalmazta meg: „[...] *ma, amikor mindenki úgyszólván historikus, nyelvész és etymológus!*”¹⁴ Cserép professzornak ebben alighanem igazsá lehetett, azonban maga is ugyanebbe a hibába esett, mert a saját historizálása – melynek segítségével teljesen újraszabta a történelem köpönyegét – már cseppet sem zavarta.

Nyelvi meglátásai kapcsán egyes mai helységneveinket és szavainkat *magya* (ősi *madja*) eredetűnek fogta fel. Áttételesen bonyolult, tücsköt-bogarat összeszedő fejtegetések (és néha nem világos fogalmazás) közepett a Mada (Nyírmada), Mád és mások is szerepelnek, így a magyar név is, melyet a „Madjához tartozó”-ként határozott meg. E körbe vonta be a szarmata népnevet is, melyben a *magya* (*madja*)-sarj (származék) értelmet fedezte fel. E megállapításra könyvében több helyütt visszatér. „*Médul vagy sumérul sar-mata azt teszi, »Magya-sarj« [...].*” „*A sumér és méd nyelv segítségével kitudult, hogy a Gaea csupán görög mása ama nyugati nagy szárazföld honi madja (magya) nevének, melyhez Amerika is tartozik: ebből mintegy 11¹² ezer esztendővel előlt csak az a nagy darab maradt épen, amelyet Atlantisz néven tartott fenn számunkra az ókori írásbeli hagyomány. Ennek a földnek volt egy Atlas nevű hegye [...] Atlas sem valami óriáshős tehát, hanem hegység. Az a madja „föld” volt a mi népünk őshona, amelynek görög-latin írónál Media volt a neve – már akkor Ázsiában; de a honi neve ott is mindig Magya volt. Annak a hazának a fia magyar, vagy sármata »Madja-sarj« néven járta. Megvan-e a mi szavaink között e régi szavunk nyoma? Ha Mád és Mada (Nyírmada) községeket hozom fel, úgyszólván mit sem nyerek vele; ámde ezek is vesztek homályos voltukat, mihelyt először is Aranyos-Marót város régi Maurod, utána pedig Kecskemét*

„kecskeföld”, „kecskemező” nevére hivatkozom: ez ugyanis nagyon valószínűvé teszi, hogy a „mét,” mely talán a mező (metj-ő?) szavunknak is alapja, az egykori madjamatja utóda. [...] A -ra vagy -r suffixum ethnicum a méd nyelvben, tehát saját szavunk (a [Cs. Gy.] magyar is és Madjához tartozót jelent; meg a matjó. A Maros folyó neve éppúgy összefüggésben lehet a mi maur, mar, mór, merón, marót névalakjainkkal, mint az illető ősnépek nevével a Szajna (Sequana), Ebro (Ibéria), Madrid (Madeira), Amazon, Sindus (=Indus), Morva.”¹⁵

A szerző utóbb még számos nyakatekert nyelvészeti mutatóval rukkol elő, majd eredeti magyar ósszavainkból is felsorol néhányat (különös tekintettel a taliga szavunkra, mely a berbortól az orosz, német, latin, görög, ibéri, pelazg, sumérien ível át). „Eredeti ósszavaink tehát az eddigi fejtegetés szerint: a Mada, Mád, mét (mező), kecske, [...] sarj, [...] magyar. De a taliga sem késik tovább lerázni magáról az orosz telega apaságának gyanúját, sőt éppen erre süti ki, hogy sármata maradék. A berber tojuga ugyanis nemcsak azt bizonyítja, hogy a juga-iga eredeti iber szó (toló-juga, toló-iga: v.ö. jochtat=igtat), hanem azt is, hogy a lat. jug- és a gör. züg- e két kl. nyelvnek ibér-pelazg öröksége, a ném. Joche pedig kölcsön-vétele. A sum. gir-ig (gar-ig) »járóm« is erősíti ezt.”¹⁶

A sokat emlegetett (szkíta-utód) szarmata–magyar összefüggésekkel nincs is semmi baj, csupán az ezzel összefüggő nyelvi hasonlításban Cserép elfeledkezett a török nyelvekben és a magyarban is meglévő párhuzamokról. A szarmata-sarj értelmezés biztosan téves megállapítás. A szarmata (sarmatae stb.) népnév etimológiájához közelebb állhat a türk/török nyelvekben lévő 'sarı', 'şarı,' 'şarig' és az ezzel azonos jelentésű magyar 'sárga' szó (egyek székely balladákban „sárig hasú kígyó”). Keleten a sárga és a fehér szín értelme sűrűn keveredik (ahogy a kék- és zöldet egyesítő türkiz). Ez a népek esetében nem a bőrszínre utal, hanem szakralitást és előkelőséget jelez. Itt talán érdemes eltekinteni a szarmaták nyelvtudomány által kizárólagos „indoeurópai” és „iráni” (etnikumokat is érintő) besorolásától. Jóval inkább az idők mélyén megbúvó, szkíta és hun részben lehetséges (nem csupán a nyelvészetre alapozott) közös ázsiai gyökereket kellene előtérbe helyezni, nem hagyva figyelmen kívül a későbbi türk és iráni nyelvű népek közti számtalan érintkezést, etnikai és nyelvi kapcsolatokat, többszöri keveredéseket. Ezáltal sokkal világosabb összefüggésekre derülhet fény (még nyelvi tekintetben is).¹⁷

Megjegyzem, a halmazott zűrzavarból már korábban az is körvonalazódni látszott, hogy a germánok eredetileg „sárga” (mongolid) népek lettek volna (?!), egyébként pedig rokonai a szkítáknak és getáknak, dákoknak (?!). Olvashatunk az ibér-pelazgok turániságáról stb. is, továbbá arról, hogy a paionokkal (másutt paeonokkal) kapcsolatba hozott pannonok (a punokon keresztül) föníciaiak, de egyben maya-sarjak is (?!).¹⁸ Cserép professzor hatalmas képzelőereje, valamint az ókori szerzőket sűrűn átértelmező-átigazításai előtt leesett állal képedhetünk el. Az sem lényegtelen, hogy eddig úgy tudtuk; a föníciaiak és a punok sémi népek voltak (ahogy [a keveredések ellenére] meghatározóan és minden valószínűség szerint azok is maradtak).

Térjünk azonban vissza a médekhez (és a Cserép által különös módon értelmezett magyar Média (Madya)-, „öshazához”. Már csak azért is, mert ez nem a közismert ókori Média, márpedig a szerző a médeket (mint ősmagyarokat) másokkal együtt végül is a Mu-ról eredeztette, s ezt megfejelte még az Atlantisszal is. Közben pedig az egész történetsszöveget különféle, szinte követhetetlen és kibogozhatatlanul bonyodalmas, összevissza vándorlásokkal tarkította. A Cserép által leírt jövés-menések gordiuszi csomójaként összebogozódott halmaznak egyik közbülső fontos állomása ugyanis Afrika és Közép-Amerika. Természetesen a médek és pannonok mindenhol ott vannak, csak

Amerikában még mayának hívták őket. „Hogy a médok mikor települtek be Előázsiaiba, erre nézve csak hozzátéveleges adataim vannak. Sallustius (lug. 17 sk.) régi pún könyvek nyomán írja, hogy egykor Hispániából keltek át Afrikába médok, arménok és perzsák. [...] Eddig Ázsiát vélték az emberi kultúra ősfészekének; ezért hitték, hogy az egyiptomiak »valószínűleg« ázsiai eredetűek (FR. Hommel). Ma azonban már bizonyos, hogy a kultúrát a Nyugati félteke iber és pelaszg ősnépei (a médok, pannónok, ősthrákok, főniciek és etruszkok) hozták mind Ázsiába, mind Egyiptomba, mind pedig Európába.”¹⁹

A szerző a mayákról vallott nézetét már korábban is világossá tette: „[...] Ámde a mayák nem indiánok, nyelvük is más, mint az indiánoké [...]. Ők, a mayák, az igazi őslakosság ivadécai, a paionok=pannónok, akiket ma is peonoknak neveznek még Mexicóban is, [...] de ezenkívül Amerikában a csikóst is peonnak hívják, amely szó azonos a pannónok görög nevével.”²⁰ Cserép a továbbiakban rokonítja-egyesíti Mu és Atlantisz népességét, akik az utóbbi elsüllyedése után Egyiptomban találnak hazára, de rokonai a mayáknak is. „Egyiptomban tehát a pelaszg vándorlaskor Athene és Poseidon [...] népeiből történt település; ez utóbbiak közé tartoznak az achaiok (achauasa), kiket Strabo aeoloknak vesz. Aeolok a paionok is, [...] vagyis első telepesei, sőt talán bennszülött őslakói az Ős-Magya (Gaea) azon részének, mely Mű elmerülése után Uran v. Atlantis néven szerepel tovább. Ezen paionok ivadécai a Közép-amerikában (Mexico, Yukatan, Guatemala) ma is peonoknak nevezett mayák.”²¹

Rövid vázlatossággal összefoglalva: a magyarság őshazáinak láncolata Cserép szerint eredetileg a Mu-„Madya-Amerika”-Atlantisz összefüggésből indul. Onnan „Ibéria (Hispánia)”, ezt követte Egyiptom, Líbia, Marokkó, ahonnan végül ismét Keletre vándoroltak Elő-Ázsiába, Kis-Ázsiába, illetve a Kaukázusba és Európa más területeire, így Trákiába. Mivel a vándorlás több hullámban zajlott, így Közél-Keleten találkoztak a már ott lévő rokonokkal.²²

Cserép könyvének az elemzését hosszasan lehetne folytatni, de felesleges. Akit ez bővebben (és főleg komolyan) érdekel, az már valószínűleg elolvasta, vagy el fogja olvasni. Így, jelen írásomban a szerző által létrehozott zűrös népegyveleghez nem is kívánkozok különösebb hozzászólás. Hiszen csak egy valami látható világosan: ez pedig az egyébként nagy tudású és igen művelt szerző által tudományos alapokról létrehozott káosz. A káosz, mely végül az egész ismert ókori történelmet felölelő munkában lépésről lépésre kiteljesedik, miközben a szerző a csaknem az összes, valaha élt eurázsiai és a Régi Keleten (Ókori Kelet) előfordult népet tömöríti erőltetett „egységbe” – közülük sokakat ősmagyar-rokonként sejtetve.

Talán két dolgot mégsem haszontalan megjegyezni. Az egyik, hogy a szerző az általa teremtett nagy ókori „egységből” és a magyar atyafiságból a hunokat és a finnugorokat, de velük együtt még az onogur és hungár népneveket is egyaránt kirekeszti (a szkítákat viszont rokonnak tartja). „[...] a székelyeket nem illette a hungarok elnevezés, mint amely az onogurokról csupán az Árpád-féle magyarsághoz tapadt. [...] Egyáltalán nincs tehát okunk örülni »hungar«, »ungar« [...] idegenes névváltozatainknak; de még kevésbé annak, ha a mi eredeti magyar nemzetnevünk idegen kotyvaszték voltáról kiröpített ötlet tovább is nyeregben maradna.”²³ Cserép, az ujgurokkal azonosított hunokat felettébb nem kedvelvén, elfogadott több, elsősorban az ókori szerzők által rájuk aggott igaztalan megállapítást. Szerinte „A hunok se nem magyarok, se nem székelyek.”²⁴ Azt ugyan lehetségesnek tartja, hogy ők is a Mu-ról származnak, ám a magyarokkal való rokonságukat végképp nem pártfogolván, ki is ebrudalja őket. „Nem lehetetlen tehát, hogy a hun-tatár-mongol népek szintén a Mu, vagyis az Ős-Magya [Madya-Média, Cs. Gy.] egykori tartozékai; ebből azonban nem következik, sőt éppen valószínűtlen,

hogy ujugurok és magyák közt, mint, bár, ugyanazon földrészbeli, de egymástól óriási távolsággal elválasztott népek között, faji rokonság volna; nyelvi is legföljebb annyi, amennyi a polysynthesys természetes fejlődése mellett föltehető."²⁵

Kifejezetten türk népekről nem ír, viszont teljesen egy kalap alá vette a hunokat és a tatárokat a mongolokkal. Pedig ez így, egy teljesen leegyszerűsített és rossz megközelítés. Meglepő, hogy felettébb művelt ember léte nem tudott arról, hogy a tatárok mongol eredete csak a mongolok egy hajdani törzsének nevével hozható összefüggésbe. Mongol érintettségük nem meghatározó és nagy részük türk (kipcsak) nyelvet beszél. Cserép egy helyütt említi (Pliniusra hivatkozva [„I., III., és VII. §”]) „Turcae” és „a Kr. u. I. században turcha, turucha” neveket, melyek eredete még „megoldásra vár”.²⁶ De már az ujjur–hun azonosítás is egyszerűsítés, mert csak az valószínű, hogy az ujugurok (saját ismeretük szerint is) a hunok egyik *leszármazott* utódnépe.

A másik megjegyzés az, hogy Cserép vélt amerikai „paion (paeon)-pannonjainak” végképp nincs köze a peon (és magyar) csikóshoz. A derék professzor vélhetően összeköttetést kívánt sejtetni a (magyar) csikós foglalkozás és az általa egyesített ősmaya paion-pannonok és peon utódaik között. Ez persze nem áll fenn, mert megfelekedezett arról, hogy bár a (cca. két és félmillió évvel ezelőtt kezdődött) pleisztocén korban éltek őslovak Amerikában, de azok különféle típusainak java része kihalt. Kihalt, mégpedig többé-kevésbé a Mu elsüllyedésének Cserép által leírt 11 500 évvel ezelőtti ideje előtt. Teljesen mindegy egyébként, hogy mikor. Azt ugyanis még senki sem állította (mégkevésbé bizonyította), hogy az idő tájt már háziasították volna a lovat. Ennek idejét Kr. e. 4000-3500 tájára teszik. Ez azonban nem Amerikára vonatkozik, mert ott az őslovak kihalását követően 1492-ig nincs nyoma ilyen állatoknak. Azokat ugyanis újólaj a kora-újkorban (először) a spanyol hódítók (conquistador) vitték oda.

(A Mu-elmélet ősmagyarjai Csicsáky Jenő szerint) Cserép után yakubai és hekubai Csicsáky Jenő (hosszú járatú tengerészkapitány, 1885–1960) „tökéletesítette” a Mu-elméletet. Két könyvet is írt erről, melyekben (bár többekre hivatkozott) alapvetően és mindvégig Churchward és Cserép nyomdokain haladt. Írja is, hogy szeretett volna Churchwarddal kapcsolatba lépni, de ez nem sikerült (figyelembe véve Cserép kellemetlen tapasztalatait és a gyakran tetten érhető brit-angol göggel elegy önteltséget, ez nem is csoda). A Mu-elmélet első magyarítása elvitathatatlanul Cserép „érdeme”. Talán éppen ezért (?) Csicsáky, csak munkájának végén említi őt, majd hogy mellékesen, de becsületére váljék, hogy mégis megtette. Érdekes, hogy állítása szerint nem ismerte Cserép könyvét (amit nehéz elhinni, mert mindössze néhány évvel jelent meg az övé előtt), s csupán 1929-ből való kéziratára hivatkozik. Erről mindkét könyvében szól, de a másodikban már a Cseréppel való személyes ismeretséget is említi. Csicsáky első könyve²⁷ Churchward művének kibővítése, szerepe pedig lényegében az, hogy az ezredes hóbortos elméletét a magyar közönséggel is megismertette. Mindenesetre sokat gondolkodhatott, de volt is ideje erre a kapitányi szolgálat hosszújaratú hajózása közepett. Ami vitathatatlanul sajátja, hogy később főképp ebből bontakoztatta, ki majd ötvözte más szerzők munkáival a különös magyar őstörténet elméletét, mégpedig jórészt a második könyvében.

Csicsáky hajósemerber lévén, (tények hiányában is) megadta Mu földrajzi helyét: Hawaaitól északabbra, s a déli határát a Fidzsi- és Húsvét-szigetek vonalában írta le. Méreteit kelet-nyugati irányban 8000, az észak-déli tengelyt pedig 5000 kilométernyire becsülte. Mu létezését illetően elsősorban ő is indiai és maya forrásokra hivatkozik. A két óriási terjedelmű indiai eposz közül a (*Válmiki* írásának tulajdonított) *Rāmāyanat*,

valamint a maya *Troano*-kéziratot említi, mely vélhetően a *Hernán Cortés* spanyol conquistador nevével jelzett (madridi) „Corteziánus Codex” része. Ezeket csak általánosságban, pontos megjelölés nélkül használja.

Az indiai eposzok több ezer oldalt számlálnak. Nos, a Rámájana kb. 24 000 verse (és több száz éneke) közül melyikben lelte meg Csicsáky a Mu-ra vonatkozó adatot? Ezt titkolta, vagy soha nem olvasta azokat. Ez vonatkozik a fent említett iratokra is. Ha nem így lenne, nyilván megjelölte volna a fellelhetőség pontos helyét. Ezt bizonyítja, hogy más indiai források (*Manava Dharma Sastra*, *Aitareya-Aram-ya*) esetében már alkalmaz megjelöléseket, de ezek nem kapcsolódnak közvetlenül a Mu-hoz. Idéz a *Puránákból* (Purāna) is. Állítólag a *Visnu* (Vhisnu) Purána említi egy Csicsáky által Mu-nak vélt „szent szigetet”, mégpedig Atlantisszal vívott háborúja kapcsán (!), ám ott ismét hiányzik az adat pontos fellelhetőségének jelölése.²⁸

A Mu „bizonyítékaként” említi még (szintén felületesen) valamiféle „lhassai” (Lhasa [Lha-sa, Lāsà]) „emlékkövet”, továbbá óegyiptomi, ógörög „feljegyzések százait” (a tökéletes azonosítatlanság homályában). A „bizonyítékait” dústítja az USA nyugati részén található (?) sziklafeliratokkal is. Hivatkozik még (valahol, valakik által vásárolt, ellenőrizhetetlen elmondások alapján terjedő legendákból ismert) mexikói kőtáblákon látható, Mu létét igazoló jelekre is, melyeket nyilván ő sem látott. De vannak itt „Húsvét-szigeti táblák” s egyebek, de ugyancsak az általánosság kódébe rejtetten. Ahol pedig a Bibliára hivatkozva pontosabban jelöli az egyes „verseket”, ott is csak a saját következtetéseit és feltételezéseit olvashatjuk, de ezeknek nincs forrásértéke. Megállapította, hogy az Édenkert, Mu-val azonos. Ezt azzal indokolja, hogy bár a Biblia keletkezése területileg az ókori Kelethez kötődik, ám az etiópiai, asszírjai és az Eufrátesz mentén lévő területeket (vajon miért pont ezeket?) nem találta alkalmasnak arra, hogy az Édennel lehessen azonosítani.²⁹ Mivel Éden napkeleten volt, így szerinte az csak Mu lehetett.

Az, hogy léteztek-e ma már eltűnt kisebb-nagyobb, vagy óriási földdarabok, nem feladatomban eldönteni. Mindenesetre kizárni nem lehet. Az esetben, ha léteztek, úgy akkor sincs semmiféle elfogadható bizonyíték arra nézve, hogy azok lakosságának embertani arculata, genetikai és kulturális jellegzetességei milyenek voltak.

Csicsáky – Churchward nyomán – már az első könyvében számos elképesztő dolgot írt. Merész állításait tucatszám lehetne sorolni, de elég ezekből néhány. Egyik ilyen szellemi bakugrassorozat az állítólag Mu-beli, hétfejű kígyó jelképből ered, melyet *nagának* nevezett egy hajdan ott élt hasonló nevű nép. Ha hinnénk a Mu-ból történt szétvándorlásban, akkor azt gondolhatnánk, hogy ezek Indiában köthettek ki, mert manapság onnan ismeretes a naga népnév. A hétfejű (kobra) kígyó jelkép a szerző szerint a teremtés hét állomását és a Teremtő hét parancsát jelképezi. Ezt továbbgondolván, a kígyó hét fejét könnyed metamorfózissal átlényegítette a mindenfelé megtalálható stilizált, hétbordás (karéjos, szeletes) kagylódísszé, mely némileg hasonló az ismert barokk díszítő motívumhoz. Végül ezt felfedezte a Lánchíd oszlopfőinek korlátjain is, nyilván azon szándékkal, hogy láttassa e motívumnak – s egyben ennek függvényében a magyarak – Mu-beli őseredetét. Egy másik jelkép az ugyancsak Mu-ból jött madár tollas kígyója, a *Quetzalcoatl*. A tollas kígyóról Csicsáky azt állította, hogy ritka, de Yukatán és Guatemala mocsaras erdeiben *létező állat*, mely kacsa (liba) testű és nyakú, kígyó fejű, lábatlan szárnyas lény, melynek kígyófarka helyett hátul tollpamacsa van, s szerinte a „*legmérgeesebb kígyó, mely valaha létezett*”. Azt már Cserép megállapításából ismerjük, hogy a maya népnév miképpen lényegült át *magyává*, s abból pedig *magyarrá*. De Csicsáky káprázatos meséje a tollas kígyóról mégiscsak újdonság. Csak az a kár, az állattan eleddig még nem igazolta a létezését. A tollas kígyót a közép-amerikai

hagyományokban többféle alakban ábrázolták (emberként is), de lábatlan, szárnyas kacsá-liba testüként nem sikerült rábukkanni.³⁰ Csicsáky egy másik meghökkentő állítása, miszerint Mózes egyiptomi papként a „*tiszta oszirisi hitvallás*” hirdetője volt. S ez még nem minden. Kiderül az is, hogy maga *Ozirisz* szinte mellékesen fontos egyiptomi istenség, mert valójában Atlantisz főpapja lett volna.³¹ Továbbá azt a képtelenséget közli, hogy az ujjur (Csicsákynál uighur) birodalom Mu legnagyobb gyarmata volt, s területe a Jeges-tengertől Perzsiáig, Indiáig és egészen Délkelet-Ázsiáig, illetve Moszkvától a Csendes-óceánig terjedt. Az ujjurok pedig a szlávok, az előgermán teutonok, kelták, bretonok, baszkok, s egyáltalán minden árják ősei lennének (az sem elhanyagolható kérdés, hogy ki mit ért az árják fogalmán).³² Az pedig a Csicsáky-féle „habostorta” tetején a cseresznye, hogy a japánok a Mu legelső népei közül valók, s „[...] *oly távol állnak a mongoloktól* (illetve nyilván a mongolid arculatú népektől), *mint [...] a fehér a feketétől.*” A leírásból kismártatva megtudjuk, hogy a japánok a *quiché-mayáktól* (!) erednek és a „fehér fajhoz” tartoznak. Az kétségtelen, hogy a japánok eltérnek más mongolidoktól – már csak az ainukkal (ajnu, ainó) való keveredés okán is –, de a fehér, europid eredetük erős túlzás. Maguk az ainuk a szerző szerint az eredeti quiché-mayák és azok északi ágát képviselik.

Csicsáky az első könyvében a magyar őstörténettel szinte *mellékesen*, függelék gyanánt foglalkozott. Csupán „*A magyarság eredete*” című röpké fejezetben tért ki erre. Ennek lényege, hogy a Churchward-féle Mu-elméletbe beleötvözte *Aczél József* (Cseréphez hasonlóan képzett klasszika-filológus) „szittyá-görög” eredetről vallott nézetének néhány lényeges elemét (fel is tüntette Aczél könyvének címét, de évszám nélkül). Emellett Cserép művéből is merített, mint azt jelezte is. Történeti, régészeti, nyelvtudományi ismeretei – még az 1930-as évekhez képest is komoly hiányosságokat mutatnak. Az nem meglepő, hogy elutasítja a finnugor rokonságot, de egy kalap alatt ugyanezt teszi a türk/török népekkel is. Tájékozatlanságát jellemzi az a nézete, hogy az altáji népekhez fűződő kapcsolatokat is a német nyelvészek által terjesztettnek tekinti. „*A történelemelőtti időkre vonatkozó tanulmányaim során az az érzésem támadt, hogy fellázadjak az ellen a tudományunk nevezett téves állítás ellen, amely állítás rokonságba helyez bennünket a finnugorokkal, osztjakkal, vogulokkal, törökökkel, tatárokkal stb. amely elméletet egyetemienken még ma is ifjúságunkra kényszerítik, s amelyet a múlt század ötvenes éveiben a német Schlötzer nyomán csempésztek be hozzánk a beimportált német és cseh professzorok. Ma már abban a helyzetben vagyok, hogy ezt a bennem életre kelt érzést alá is támaszthatom. Tanuim hitelesek és megbízhatók, s számuk nem egynehány, hanem 3000-nél is több.*”³³

Nem tudni, hogy a szerző mely „történelemelőtti” „tanulmányokat” folytatott. Vélhető, hogy ez aligha valamely egyetemi tanszék ös- és ókortörténeti kurzusain zajlott. Ami a nyelvészeket illeti, úgy látszik, hogy csak Schlötzer nevét ismerte (azt sem az általánosan használt formában írta le), legfeljebb csak hallott róla. Az őt igazoló 3000 tanúból azonban – legalábbis a magyar őstörténetre vonatkozóan – csak egy *Jókai Mórtól* vett idézetre, (a magyarokról semmit nem író) Churchward említésére és Aczél „szittyá-görög”-magyar elméletére való hivatkozásra tellett.³⁴

A szkíta-görög kérdésre nem térek ki. Erről csak annyit, hogy *kölcsönhatások* biztosan léteztek. A „hivatalos” vélemények azonban csak a szkítákra gyakorolt hellén hatásról szólnak. Az egyoldalúság aligha helytálló és sejthető, hogy a hatás kölcsönös vagy áttételes is lehetett.³⁵

Ami a magyarok és a magyar nyelv állítólagos „ógörög vonatkozásait” illeti; ez napjainkban is több műkedvelő újrafogalmazásban bukkan fel. A magyar nyelvet „indogermának” és a népet „szittyá-görög eredetűnek” (valamint a kun nyelvet is szittyá-görög

dialektusnak) tartó Aczél munkája³⁶ sem volt meggyőző (a nyelvészek számára végképp nem), de mindez Csicsáknál már tökéletesen a hiteltelen dilettantizmusba sülyedt. A fő baj pedig az, hogy mindennek a hozadéka a tájékozatlan, ám érdekfeszítő dolgokra éhes mai közönség fejében – a mai műkedvelők által szintén szakszerűtlenül újra „felmelegített” ógörög–magyar témájú változatokkal tetézve – végképp elferdítve csapódik le.

Az Csicsáky javára írható, hogy a szkítákat és – Cseréppel ellentétben – hunokat is rokon-elődnépek látta. „*Kronikáink is a szittyák leszármazottainak tartanak bennünket. Ezt őseink valószínűleg jobban tudták [...]. [...] Legújabbán megértük már azt is, hogy tagadásba veszik a hun-magyar testvériséget, mert azt akarják elérni, hogy ne mi legyünk büszkék Atillára (idegenesen Attilára) [...].*”³⁷ Helyes felismerés, hogy (a magyar mellett a számos keleti, nyugati irott forrás és az Ázsiában máig élő általános tudat) az (elő)magyarokat a szkítákkal és hunokkal azonosítja, vagy tőlük származtatja. Mivel azonban Csicsáky a magyar–türk rokonságot elvetette, ezzel lényegében a szkítáktól és hunoktól elvittatta a köztük élő előtörök jelenlétét is (Cserép is így tett a szkíták esetében, s mint láttuk, a hunokat nem is tartotta magyar-elődné). A törökök őseinek a szkítáktól és hunoktól való leválasztása képtelenség. Részint azért, mert a törökök ősei sem a fán termettek. Elődeiknek ott kellett lennie a korábbi nagy lovasnépek közt, s miután jóval később önállósulnak, csak attól kezdve vált egyre ismertebbé a ’türk’ nevük. Érdemes erről megkérdezni a türk/török népek őstörténézeit, akiket kevésbé érdekel a hajdani Cserép és Csicsáky véleménye, sem a Magyar Tudományos Akadémia magyar őstörténettel foglalkozó munkatársainak (köztük a turkológusok) álláspontja. Ők azt vallják, hogy *népeiknek köze van a szkítákhoz és hunokhoz, s a magyarokról is ezt tartják.*³⁸ A törökök – Csicsáky szavaival élve – talán mégiscsak *jobban tudják* magukról, hogy kicsodák, s joguk van ahhoz, hogy annak tartsák magukat, amiről meg vannak győződve (beleértve a magyar atyafiságot is).

Csicsáky a „törököket” – leegyszerűsített egységesítéssel – a szkíták szomszédaiként említi, félretéve azt a kis zavaró tény, hogy a szkíták idején a törököknek csak az őseik léteztek. „*A szittyák birodalma a Fekete-tengertől északra, az Ural folyótól a Lajtaig terjedt. Szomszédaik kelet felől a törökök [...].*” Nos, ez nem ilyen egyszerű. A szerző nem ismerte az altájai és dél-szibériai szkítákat, illetve előszkítákat. A Fekete-tenger környékén települt szkíták idején (kb. Kr. e. VIII/VII–III. század) a „törökök” azért sem lehettek a szomszédaik, mert a töröknek tekinthető, *önálló nép* belső-ázsiai (Közép-Ázsia peremét érintő, majd nyugati irányban is tovább terjeszkedő első) birodalma nagyjából a Kr. u. VI. század közepe táján jött létre. Az viszont valószínű, hogy a törökök neve már korábról ismert. A türk elődök egy része jóval a VI. század előtt feltehetően a szkíták, majd hunok kötelékében élt Dél-Szibéria, Közép- és Belső-Ázsia határvidékein. Ezt mutatja a türk név korai szkíta) változata: *trukā* de ismertek a kínai dugüe (tuküe) a tibeti *dru-gu* (truku?), a szanszkrit *turuka* stb. variánsok is.³⁹ Götz László⁴⁰ Alfred von Gutschmidre hivatkozva közölte, hogy már Nagy Sándor idejéből van egy adat, mi szerint a Iaxartésztől (Szir-Darja) északra élő szakák (szkíták) fejedelmének testvére a „*Carthasis*” nevet viselte, melyet utóbb a türk nyelveken érthető Kara Taş (fekete kő, Cs. Gy.) elnevezéssel azonosítottak. Götz, Otto Franke nyomán⁴¹ írta, hogy a Kr. e. I. században Indiába érkező szakákat a hindu források „*turuska*” néven említik. Nem véletlen, hogy a jóval későbbi törököket szakáknak is nevezték.⁴²

Csicsáky sok mindent nem látott tisztán. Az egyik (az altájai nyelvrokonságból kiinduló) téves értelmezése, mi szerint a mongolok és a törökök egy töről fakadnak. Pontosabban, hogy a mongolok török eredetűek. Erre utal az idézett félmondat: „*[...] amikor a mongolok még nem váltak ki a törökség törzséből.*”⁴³ A türk és mongol műveltségben azonban helyesen fedezte fel a szkíta elemeket. Egyszerűsítve, de alapjában jól

látta a szkíta-ugor kérdést is. „Az ugor népekre is nagy hatással volt a művelt szomszéd, s különösen a vogul déli ágára, a vogul-osztjákra terjedt ki a szittyabefolyás.”⁴⁴ Arról viszont már nem ejtett szót, hogy e bonyolult folyamat mikortól és hogyan zajlott a *szkíta-elődök* és az *obi ugorok elődei* közt. A *mai obi-ugorok* tagozódását is sajátosan értelmezte, s az osztjákat a vogulok „déli ágaként” fogta fel. Nem tudta, hogy az osztják (hanti) és vogul (manyi) egymással rokon népek együtt képezik az obi ugorokat. Ezen belül az osztjások önálló kispép és nem pedig déli vogul.

Csicsáky első könyvének rövid magyar őstörténeti függelékben a nyelvi szócséplések közepett hamar eljutunk a lényeghez. Kiviláglik, hogy Churchward elméletének magyarázásában kulcsszerepet kapott Aczél ógörög-„szittyá” elmélete, melyet a szerző nagy igyekezettel ötvözött bele saját őstörténeti elgondolásába. Mindez – Cserép magyarmaya teóriájával együtt – lényegében megismétlődik a későbbi második könyvében.⁴⁵ Nem is tagadta, hogy munkájának megállapításai kevés kivétellel nem tőle származnak. Ő csak összerakta a készen kapott, néha egymással ellentétes, jórészt Churchward, Cserép és Aczél által leírtakat. A mű létrejöttének körülményei közt sejthető, hogy a szerző talán maga is kevesellte az első könyv magyar vonatkozásait. Másfelől a Hazától való elszakadás készítette az újabb könyv megírására. Az ausztráliai emigrációban – érthetően – bántotta, hogy a távoli külhonban nem sokat tudtak a magyarokról. S ha mégis, úgy afféle műveletlen, rebellióra hajlamos természetű népként könyvelték el. Egy sorstárs méltatója egyértelműen utalt arra, hogy mindezek, s nemzetének szeretete sarkallta Csicsákyt a magyar őstörténet búvárlására.⁴⁶ Az okok méltánylandóak. Az sem vitatható, hogy Csicsáky kapitány – más műkedvelő őstörténész társaival egyetemben – nagyszerű magyar ember és kiváló hazafi volt. Sajnos azonban a jóindulatból fakadó munkájának eredménye jobbra csak annyi, hogy az őstörténeti érdekességek tárházát bővítette.

A második könyv már formai tekintetben is több kívánnivalót mutat fel, mint az első. A komoly munkáknál megszokott fejezetek, az érthetőséget segítő szerkezeti tagolások, jegyzetek, hivatkozások hiányzanak, s tartalomjegyzék sincs. A szerző mentességként azt hozza fel, hogy munkáját emlékezetből írta, mert az emigrációba vonulása könyvtárának elvesztésével járt. Ez nyomós érv, de tudományos szempontból elfogadhatatlan, mert az elemzőket e körülmény kevésbé érdekli, hiszen az eredmény a fontos. Ráadásul némi utánjárással a lényeges irodalmak újfent beszerezhetőek lettek volna. A jóval kisebb terjedelmű második könyvből amúgy nem sok újdonságot tudunk meg, mert ez voltaképp az első mű függelékének terjengősebb változata.

Írásának az előszót és a bevezető mondatokat követő első lényeges eleme, hogy bár a Juliánusz barát által fellelt magyarok létét nem vitatja, de a – ma már kevésbé helytállóan – „Magna Hungáriának” nevezett terület valóságát már kétségbe vonja. Abban egyet lehet érteni Csicsákyval, hogy a „Magna Hungária” aligha lehetett a hajdani „Nagy Magyarország,” vagyis az őshaza. Valójában ott csak az egyik magyar néptörzék élt. Azok is valószínűleg *Kovrat* (Kuvrat) Fekete-tenger északi partvidékén és a Kaukázus táján elterülő, hun-utód onogur és onogundur-bolgár birodalmának bomlása után a VII. század végén Kotrag (Kotragosz, Kutrag, Kuvrat egyik fia) vezetésével, a bolgárok egy részével vándoroltak fel az Urál környékére. De már a finnugrista nyelvészet is rég Nyugat-Szibériába helyezte az obi-ugorra nyilvánított magyar „őshazát.” Arról nem is szólva, hogy a legújabb orosz, Cseljabinszk megyei, Uelgi tó környéki ásatások eredményei (2013) is újabb kérdéseket vetnek fel, beleértve a már évtizedek óta ismert kazakisztáni és mongol-altáji madjarok problémájának esetleges kapcsolódását is.

Csicsáky említett három fő forrása mellett mások is felbukkannak: köztük az etruszk nyelvvél is foglalkozó *Pogrányi-Nagy Félix*, a kaukázusi pähky (ubych) és más dialektusokat is tanulmányozó *Mészáros Gyula*, a hun-baszk (!) nyelvi hasonlóságot kutató japán *K. Shiratori* s még néhányan. Az egyes nyelvészek és műkedvelő követőik nagy hatással voltak a szerzőre, aki arról volt meggyőződve, hogy az iber, baszk, etruszk, szikul,⁴⁷ krétai, pelazg, lyd, hattí, sumer, elámi stb. nyelveket beszélők hajdan egységes nyelvterületen éltek. A zömében már nem létező, s számtalan ma élő nép, így az amerikai mayák (utódai?) nyelvét is – a szellemi elődei nyomán – kapcsolatba hozta az ógörög nyelvjárással, melyek őseit szerinte a Mu-ban beszélték.

A hihetlenségek özöne folytatódik a második könyvben is, sőt, ott teljesebb ki igazán. Írásának, s egyáltalán a felfogásának bármely részletét ragadjuk ki, lépten-nyomon ámulatba esünk: Csicsáky nyomatókkal megismételte, hogy a Szentírásból ismert Éden azonos Mu-val. Ezt úgy látszik fontosnak tartotta, s – ha valaki nem tudná – közölte, hogy itt jelent meg az első emberpár. Csakhogy elképesztő állításának alátámasztására egyetlen hihető érvt sem hozott fel. Különböző időszámítási módszereket, spekulációkat figyelembe véve, és Cserép megállapítását pontosítva, ő is meghatározta a Mu földrészt vulkanikus végzetének idejét. Oda lyukadt ki, hogy a tragédia Kr. e. 11 542-ben, május 13-a éjjelén következett be. Kiszámította az általa sűrűn említett maya *Troano kézirat* keletkezési idejét is. Néha nem is tudja az ember, hogy meglepődjék-e, vagy sem. Az első kötetben ugyanis csak *megemlítette* ezt a forrást, de a második könyvben már *idézett* (!) belőle. Vajon látta a kéziratot? Honnan ismerte a spanyol (?) vagy angol (?) fordítást, melynek nyomán szó szerint citálta (magyarul) a szöveget? Fejből aligha idézett, hiszen korábban arra hivatkozott, hogy az emlékező tehetsége nem a legjobb. Mivel könyvtárát Magyarországon hagyta, úgy mi lehet a magyarázata annak, hogy utólag miért csak a Troano kézirat fordítását szerezte (volna) be, és más semmit? Mennyi bizonytalanság, melyre nincs válasz. A kéziratról csak azt tudjuk, hogy a British Múzeum őrzi. Ezt ismétlik mai követői is. Hogy hol és mely jelzet alatt található a forrás, arról már nem írt Csicsáky, de más sem.

A furcsaságok közt tallózva rábukkanhatunk arra a feltételezésére is, mi szerint már Kőrösi Csoma Sándor egy ismeretlen földrésze való utalást találhatott a tibeti könyvekben.⁴⁸ Ilyen adatot Kőrösi Csoma anyagában nem találni, de nem is említik sehol. A görög mitológiából ismert *Prométheusz* is felbukkan, mint Mu-beli ősmagyar-magya, aki egyben a szkíták királya. Ez meglepő, mert a szkíta népnév a Csicsáky előtti szerzőknél nem említődik kifejezetten a Mu kapcsán (Cserépnél is általánosságban jön elő). Az állítólagos Mu létezésének idejéből pedig (Kr. e. több mint 11 000 év távlatából) nem maradtak fenn népnevek. Tehát akkor még szkíta nevű nép nem létezhetett. Így aztán Prométheusz egyszerre sehogy sem lehet Mu-ból származó ősmagyar-magya és ugyanakkor szkíta király.⁴⁹

A görög és szkíta kultúrák összemosódásából, Hérodotosztól ismert szkíta eredetlenda Héraklést és Szkythészt (Mixoparthenosz kigyó altestü nőtől született fiát) érintik, de Prométheusz szkítaságáról nem tudunk. Prométheusz szüleinek nevei (*Iapetosz és Themisz [Klymené?]*) is a görög mítoszokból ismertek. A mondabeli hős titánnak legfeljebb a Kaukázus bérceihez láncolatása mutat a szkíták földrajzi elhelyezkedésének irányába. A szkíták lakhelyét Hérodotosz az Al-Dunától kezdve a Fekete- és a Kaszpi-tengertől északra lévő sztyeppékre helyezte, így a Kaukázus, mint peremterület vehető számításba.⁵⁰ Csicsáky tehát Prométheuszt a szkítasága mellett egyben Mu-beli magyának, vagyis ősmagyarának tartja, s *Aiszkyhosz* (görög tragédiaíró, Kr. e. kb. 525–456) nyomán az emberiség minden tudását neki tulajdonítja. Így, Prométheuszban a görögység és a magyarok megszemélyesítő őseit látja. A sajátos logikából következik, hogy a világ népeit

a magyák, vagyis a magyarok ősei tanítottak meg mindenre. Be szép is lenne, ha igaz lenne... Kár, hogy nem így van, de nem tesz semmit. Szerzőnk szívárványos tündökletű nézete a csacskaságokra nyitott érdeklődők körében így is sikeres.

A második könyv Churchward ábrándjai alapján részletezi a Mu magya népeinek szétáramlását a világban. Közben méltatta a *magya* és a *magyar* név hasonlóságát, melyben a Mu-ról való származás fényes bizonyítékát látta. A vélt szétvándorlás tudománytalan zűrzavarában a magyák három ága rajzik szét. A naga-magyák Délkelet-Ázsián át, végül Indiában kötnek ki (de korábban Mezopotámiában is megjelentek), a quiché magyák észak felé mentek, a kara-magyák keleti irányba távoztak.⁵¹ A Közép-Amerikában letelepedett, már említett szárnyas kígyó népének egy része Atlantiszba, majd onnan Észak-Európába vándorolt, utódai a skandináv népek lettek.⁵² Az, hogy a skandinávok és a közép-amerikaiak embertanilag eltérőek, s kulturális párhuzamok sincsenek, cseppet sem zavarta a Mu-elmélet kiagyaloít és továbbfejlesztőit, még kevésbé azokat, akik ezt a bizarr eszmefuttatást elhiszik.

A tudomány mai ismeretei szerint a *régészetileg feltételezett*, a mayák korai elődeivel is kapcsolatba hozható amerikai őslakók (Clovis kultúra) már kb. 10 000 évvel ezelőtt Közép-Amerikában voltak. Hogy lehet az, hogy Mu állítólagos fehérbőrű népe viszonylag rövid időn belül olyan fizikális változáson menjen keresztül, mint azt a korai maya sírok embertani jellegei mutatják? Nem beszélve a régi ábrázolásokon látható, europid jellegűnek semmiképp nem mondható maya arcokról. Csicsáky a változást a későbbi népekkel való keveredéssel magyarázta. Csakhogy e népek – köztük az aztékokat említí – jóval később jelentek meg Közép-Amerikában. A toltékok a kora-középkor folyamán, az aztékok ez után bukkantak fel. Hol voltak még ezek, mikor a mayák már sokkal régebben alapvetően eltértek az europid népektől? S miként lehetséges, hogy a mayák magyának nevezett elődei Közép-Amerikából az Atlantszon keresztül az északi tájakra érkezve, néhány ezer év alatt magasabbak és szőkék lettek? S fent Északon, miért nincs nyoma a közép-amerikai műveltségnek? Hova lett a tollas kígyó kultusza, vagy legalább a jelképe? Azt otthagyták Amerikában, vagy az Atlantszon?

De ez még csak a kezdet, mert Churchward ötletei közül Csicsáky átvette azt is, hogy a skandinávokon kívül a többi európai nép az *ujgurok* leszármazottja.⁵³ Ezt úgy is érthetjük, hogy az ujjur utódok – a képzelet szárnyain – már a Földközi-tengerig és az Atlanti-óceánig jutottak. Pedig korábban még csak azt a képtelenséget olvashattuk, hogy az ujjur birodalom nyugati határa a mai Moszkva lett volna. Mindezekről persze a történészek, régészek és más szakterületek művelői mit sem tudnak, legkevésbé az ujjurok és az európai népek.

Könnyű belátni, hogy az ujjur név az állítólagos Mu fennállásának idején, az őskorban egyszerűen nem létezhetett, hiszen onnan csak régészeti kultúrákat ismerünk. Legkorábban a kínaiak által barbárnak tartott hun előd lovasnépeket (talán szkíta-féle töredékeket is?) különböző gyűjtőnevekkel (*di [ti]*, *hu*, *rong [zsung]*) stb. nevekkel jelölték. Az ujjur név ehhez képest igen kései. Első sejtethető, átírási felbukkanása az *Északi Wei dinasztia* (Kr. u. 386–534) idejéből származó a kínai forrásból (*Wei shu*) derül ki. E népnév a *wei*hu, másutt *hui*ho.⁵⁴ Ezt megelőzően – vélhetően – a *dingling* (*tin[g]lin[g]*) gyűjtőnév alatt rejtezhetek, más, közelebbi-távolabbi rokon, de mindenképp hasonló kultúrájú népekkel együtt. Utóbb, a *dingling* név alatt értett népekre a *diele* (*tielő*), *dieli* (*tieli*), *chile* (*csilő*) és *gaoche* (*kaocső*)⁵⁵ elnevezést alkalmazták. A *diele*/*dieli* népnevek hordozói közt a türköket, vagy elődeiket sejtethetjük.

Az ujjurok története *saját hagyományaik szerint* a hunokhoz nyúlik vissza. A belső-ázsiai hun (xiongnu) birodalom bonyolult háterű és elhúzódó felbomlási folyamatát követően a későbbi utódnépek közt találjuk őket. Köztük – az ujjur név kapcsán – a türkök fontosak,

akik az avarok egyik összetevőjeként ismert zsuanszuanok (ruanruan) birodalmát váltották fel. A felemelkedő türk birodalom tokuz-oguz (kilenc oguz törzs) szövetségben az ujugrok 745 után vezető szerephez jutottak. Ettől kezdve nemcsak a tokuz-oguz, hanem az on-ujgur (tíz ujugur) nevet is használták.⁵⁶ Világos tehát, hogy az ujugur népnév – ahogy a szkíta, hun stb. nevek is – az állítólagos Mu fennállásának idején – több mint tízezer évvel ezelőtt – ismeretlen volt.

Csicsáky könyvének tanulmányozása során alighogy túljutottunk az ujugrokon – máris újabb mehökkentő élményben részesülünk. Arról értesülünk, hogy a Muról kiáramló naga-magyák (mint az egyik vélt ősmagyarféle népág) már Délkelet-Ázsia és India előtt megjelentek a Tigris és Eufrátesz mocsarainál, illetve lapályain (Mezopotámiában). Ott aztán, mocsárlakó akkádokká és síkságlakó sumerekké (sumir, szumir) vedlettek át.

A szerző állítása kapcsán szükséges kitérni az ókori Mezopotámia bizonyos sumer és akkád vonatkozásaira, s ennek függvényében – csupán érintőlegesen – a manapság is sokak által meggyőződéssel vallott *sumer–magyar rokonság kérdésére*.

Már az általános iskolában tanítják, hogy e két nép nem azonos. Középiskolákban és egyetemeken pedig azt is tudják, hogy az akkádok az ősi sémi népek körébe tartoznak. Csicsáky is rájött erre, s a maga módján sietett megmagyarázni, hogy kell ezt érteni. Magyarázata azonban csak a képzelet szárnyalása. A kiváló kapitány biztonsággal szelte hajójával az óceánok habjait, ám a történettudomány tengerén zátonyra futott. Az olvasóval ugyanis azt a képtelenséget szerette volna elhitetni, hogy *kétféle akkádok léteztek*. Az általa „eredetinek” mondott akkád társaság volt a naga-magya, vagyis „ősmagyar”, s egyúttal nyilván „ösgörögféle” nép. A sémi akkádok szerinte későbbiek és semmi közük az eredetiekhez, akiknek csak a nevét vették át.

„Bizonyítékát” *Charles Leonard Woolley*, a XX. század első felében tevékenykedő régész egy állítólagos, ásatási leletére alapítja, mely a mezopotámiai Ur városból előkerült ékírásos agyagtábla. Csicsáky szerint ennek olvasatából kiderült, hogy *Nabonidus* király (*Nabú Naid* [†Kr. e. 539] újbabiloni uralkodó) meglegte *Sargon* (*Nagy Sarrukín*, *Šarru-ukīn*, *Šarru-kēn* [†Kr. e. 2279]) akkád király fiának szintúgy agyagtáblán fennmaradt „alapító” iratát. Úgy magyarázta, hogy Woolley leletének tanúsága szerint Sargon fiának a táblája Nabú Naid idejében már 3000 éves volt, tehát Kr. e. több, mint 3500 évvel készült. Roppant érdekes adat ez, s pusztán egy dolog hibádzik: *ebből az időből a történettudomány nem ismer akkád uralkodót*. Ám, ez nem jelentett akadályt Csicsáky számára. Sajátosan oldotta meg a problémát – a gombhoz varrván a kabátot –, visszamenőleg megduplázta Sargon királyt s az akkádokat. A légből kapott magya-ősmagyar-akkád, Kr. e. 3500 évvel uralkodó ál-Sargon nevét pedig legott *Zárgony*-ra magyarosította.⁵⁷ Arról talán nem is tudott, hogy jóval később valóban léteztek asszír/újasszír uralkodók, akiket *I. Sargon* (*Sarrukín*, Kr. e. XX. század) és *II. Sargon* (*Sarrukín*, †Kr. e. 705) néven ismerünk. Ők azonban nem voltak leszármazottai a hajdani akkád királynak.

Vegyük sorra a dolgokat, vessük össze az állításokat a valós tényekkel. Először is Woolley leletének létezése és ellenőrzése komoly akadályokba ütközik. Ám induljunk ki abból, hogy a lelet valós. Csicsáky utalt arra, hogy Woolley kétségbe vonta a Nabú Naid tábláján Sargon fia uralkodásának kezdetére vonatkozó időbeli meghatározást. Az elismert régész joggal kételkedett, mert jól ismerte Mezopotámia történetét és Sargon akkád király Kr. e. 2334–2279-ig tartó uralkodásának idejét, s látta, hogy a fia nem élhetett Kr. e. 3500 körül. Csicsáky viszont a kételkedést helytelenítette. Abból indult ki, hogy Nabú Naid uralkodása közelebb esik Mezopotámia történelméhez,

mint Woolley XX. századi működése. Ez számára azt jelentette, hogy a régész téved, s annak idején Nabú Naid ezt jobban tudta. Csicsáky azt is feltételezte, hogy Nabú Naid számára könyvtárak, azaz agyagtáblás feljegyzések tömege állott rendelkezésre.

Érvelése nem vehető el, de ennek ellenére biztosan hihetünk Nabú Naidnak? Egyáltalán, ki volt ő? Előkelő család fiaként került trónra (II. *Nabú-Kudurri-Uszur*, közismert nevén *Nabukodonozor* [†Kr. e. 562] halálát követő zavaros időkben). Különc uralkodóként írják le. Kedvelte a régiségeket, sumer és akkád szentélyeket épített újjá, s valóban érdekelték a régi királyok feliratai, hagyatékai.⁵⁸ Ugyanakkor nem biztos, hogy több mint 1700 év távlatából pontosan tisztában volt azzal, hogy Sargon fia mikor uralkodott. S ezzel elérkeztünk a következő bökkenőhöz. Csicsáky ugyanis nem közli, hogy Sargon *melyik fiáról van szó, Rímusról* (†Kr. e. 2270), *vagy Mannistusuról* (†Kr. e. 2255)? S miért nem közli? Három eset lehetséges. **1.** Az agyagtáblán nem jegyezték fel a nevet. Ez hihetetlen, mert egy (birodalom) „alapító” nevének szerepelnie kellene. Sejthető, hogy a hódító, akkád fennhatóságot bővítő Rímusról lehet szó. **2.** Woolley nem írt erről. Ez sem valószínű. **3.** Vajon Csicsáky valóban olvasta Woolley írását? A nevet visszatérően egy *l*-lel írta (*Wooley*), miközben ez a szakirodalomban mindenütt két *l*-lel szerepel. Szó sincs tehát véletlen elírásról. Ha valaki alaposan tanulmányoz egy művet, kizárt, hogy ne ismerje helyesen a szerző nevét. A kapitány más adatokkal sem volt tisztában, mert „Nabonidus” (Nabú Naid) uralkodása (Kr. e. 555–539) kapcsán elnagyoltan Kr. e. 500-at említ.

Csicsáky elvetette a sulykot a sumerekkel rokon-előd képzelte akkádokkal és a sumer-magyar rokonság tekintetében is. Nem kevesebbet állít, mint hogy e mezopotámiai népek testi jegyeikben és nyelveik tekintetében rokonai a magyarságnak. Mi több, a következőkben hangtani és szókinszbeli *azonosságról* írt.⁵⁹ Ezzel szemben: a magyarság nem lehet embertani és nyelvi rokonságban egy Kr. e. 3500 előtt is élt, *akkád nevű, de nem sémi néppel*, melynek létét sem régészeti leletek, sem más adatok nem tanúsítják, s pusztán a szerző *feltételezése* a „bizonyíték”. Mezopotámiában és környékén már Kr. e. csaknem 6000 év távlatában voltak települések, s régebben is éltek emberek.⁶⁰ Csicsákyon kívül azonban Kr. e. III. évezred előtti, *nem sémi* akkádokról senki nem írt. Az érvek hiányában feltételezett, valójában nem létező nép nyelvének és embertani jellegeinek a magyarsággal való összevetése egyszerűen komolytalan.

Az igazsághoz tartozik, hogy Joseph Halévy (1827–1917) Edirnéből (Hadrianopolis, Drinápoly) származó, Bukarestben, majd Párizsban élt, sémi nyelvekkel foglalkozó orientalista *tagadta* a sumer nép létét, s a nyelvét asszír és babilóniai titkos papi nyelv ékírásos lejegyzésének tartotta. Részint ebből kiindulva kialakult egy ettől eltérő felfogású, kevésbé támogatott „*előakkád*” elmélet, mi szerint egy *sémi* nép megelőzte volna a sumereket Mezopotámiában. Az elgondolás alapján a vélt *sémi* „*előakkádok*” nyelve hatott volna a később érkező sumerekre. E feltevést többen (*Seton Howard Lloyd, Fritz Rudolf Kraus, Hartmut Schmökel, Pierre Amiet* és mások) régészeti, művészettörténeti, nyelvi és orientális szemszögből cáfolták.⁶¹ Az elmélet hamvába hullt. Azóta hasonló elképzeléssel csak Csicsáky kísérletezett, az ismertett látványos eltéréssel, a Mu-beli, sumer-rokon, *nem sémi* akkádok megálmódásával.

A sumerekről már könyvtárnyi terjedelemben írtak, de tekintélyes a sumer–magyar rokonsággal foglalkozó irodalom is. Főképp műkedvelő őstörténészkedők érveltek mellette, de nem ritkán felkészült, tudományokban jártas személyek is. Ellenvéleményt többnyire finnugrista meggyőződésű nyelvészek, történészek, régészek, orientalisták, magyar–történelem szakos tanárok hangoztattak. Azok a képzett kutatók, akik meghatározóan a régi lovasnépek utódainak tartják a magyarságot, többnyire nem foglalnak állást a sumer–magyar kérdésben.

A sumer–magyar kérdés biológiai és nyelvi-kulturális problémákat egyaránt felvet. A sumer genetikáról és antropológiáról kevés az információ. Csicsáky idején archeogenetika még nem létezett, a sumer embertanról is csak általánosságok voltak ismertek. Csicsáky e tekintetben semmit nem támasztott alá érvekkel, adatokkal. Viszonylag sok sumer szobor és ábrázolás maradt fenn, s a laikus is észreveheti, hogy nincs szembetűnő hasonlóság a magyarokkal. A sumer képzőművészet általában nagy és hegyes orrú, már-már óriási szemű embereket láttat, gyakran az ókori Kelet művészetére jellemző archaikus mosollyal. Ilyen arcok Közél-Keleten napjainkban is feltűnnek, de a mai és korábbi magyarok embertani képében ez igen ritka.

A sumer nyelvrokonság is problematikus dolog. Már a XIX. században is értekeztek eltérő megközelítéssel az ókori Mezopotámia és a lovasnépek felé mutató nyelvi kapcsolatokról. *Jules Oppert* (német szakos tanár, assziriológus 1825–1905) már sejtett kapcsolatot az Asszíriában beszélt különböző eredetű keveréknyelv és az altáji nyelvek közt.⁶² *François Lenormant* (régész 1837–1883), az akkor még tisztázatlan sumer-akkád nyelvek viszonyának vitájában az utódkultúra káld nyelv turáni (altáji) jellege mellett szállt síkra.⁶³ Mások sem választották szét a sumert és az akkádót, melyeket néhol rokonítottak finnugor és altáji nyelvekkel, s az ezekkel rokon magyarral. *Fritz Hommel* (szemiotológus 1854–1936), a sumer és török, illetve az altáji, és más nyelvek irányában állapított meg összefüggéseket, míg *Germanus Gyula* (orientalista nyelvész, az iszlám tudósa 1884–1979) a sumert a finnugor nyelvekhez (!) sorolta.⁶⁴

A mezopotámiai-magyar régészeti-nyelvi kapcsolatokat vizsgálók honi „úttörője” *Torma Zsófia* (régész 1832–1899), az első magyar hölgy, aki e pályára lépett. Erdélyben, a Hunyad megyei Tordoson talált leletek piktografikus jelei kapcsán utalt a mezopotámiai kapcsolatokra.⁶⁵ Utóbb többen foglalkoztak a (helyesen) „Bánati műveltségnek”, majd – *Miloje Vasić* szerb régész 1908-as felfedezése és a szintén archeológus angol *Colin Renfrew* nyomán – *Vinča-Tordos* kultúrájának nevezett újkőkori leletekkel. Torma után csaknem 100 évvel a román *Nicolae Vlassa* munkacsoportja 1961-ben Tatárlakán más tárgyak mellett három, Tordosi műveltséghez kapcsolódó agyagtáblácskát talált. Kettőn írásjelek láthatók, melyek Vlássát a mezopotámiai Uruk és a Dzsémdet Naszr kultúra piktogramjaira emlékeztették. A többek által elősumerként értékelt leletek jelei nagyjából 1000 évvel megelőzik a korai mezopotámiai sumer agyagtáblák írásait. Egyesek a tatárlaki jeleket a magyar rovásírás betűivel azonosítják, s ezekben – erőltetett, eltérő megfjtésekkel – magyar szövege(ke)t vélnek felismerni.

A sumer nyelv ragozó (agglutináló) volta valóban feltételez távoli összefüggést a hasonló szerkezetű nyelvekkel, így a magyarral is, de ez még nem jelent határozott, közeli rokonságot. A sumer–magyar nyelvi összefüggéseknek tág irodalma van. Az ismertebb magyar szerzők közül néhány: *Badiny Jós Ferenc* (repülőtiszt, műszaki képzettségű autodidakta sumerológus, 1909–2007), *Bobula Ida* (történész, 1900–1981), *Csőke Sándor* (nyelvész, 1910–1985), *Gosztony Kálmán* (nyelvész, 1891–1986), *Zakar András* (lelkész, hittudós 1912–1986). Feltétlen említendő *Komoróczy Géza* (assziriológus, történész, 1937–) e tárgykörben mindent cáfoló, ám nem mindig meggyőző munkássága.⁶⁶ A magyar szerzők közül – ha valóban rendelkeztek sumer nyelvismerettel (?) – talán érdekesek lehet(né)nek Gosztony, Bobula és Csőke szópárhuzamai, nyelvtani összehasonlításai.⁶⁷ Ha ezek csakugyan helytállóak, úgy (kizárólag a nyelvi összefüggések terén) a korszerű szaktudomány számára esetleg az újragondolás lehetőségét is felvethetnék, mert nem alábbvalóak a túlzóan erőltetett, gyakran meglehetősen távol eső szóalakok finnugor-magyar hasonlításainál és ezek elméleti hátterénél.

A fentiek tükrében megállapítható, hogy a Csicsáky által sajátosan értelmezett, de részéről is támogatott sumer–magyar rokonság, és a különféle egyenes ági leszármazás elméletek nem elfogadható állítások. A magyarok sumerektől való közvetlen leszármazása tudományos tényként azért sem állhat fenn, mivel ennek a legfontosabb bizonyítékát adó embertani és genetikai háttére hiányzik. Márpedig a Kr. előtti IV. évezredbe, illetve a pre-sumer bevándorlás homályba tűnő, még régebbi idejébe nyúló ismeretlen történetére alapozott és tényként tállalt kijelentések e nélkülözhetetlen bizonyítékok nélkül mit sem érnek. A sumer–magyar „azonosság” kérdésének a Csicsákytól Badiny Jóság⁶⁸ átívelő megközelítései egyszerűen hiteltelenek. A korábbi nyelvi kutatási részeredmények – bár néha elgondolkodtatóak – nem elegendők. Óvatos megközelítéssel a sumer–magyar kérdést úgy lehetne megfogalmazni, hogy *halmozottan áttételes, elsősorban több irányú kulturális örökség lehetséges*. Ám az örökség különböző szelvényeinek a magyarokkal együtt az ural-altáji és kaukázusi műveltségek is részesei, s több minden átszivárgott az indoeurópainak mondott és más kultúrkörökbe is.

Csicsáky összesített műveinek utolsó harmada tér vissza a magyarok eredetének fő ágát alkotó, már említett „kara-magyákra”. Nevüket a magyarral szerinte rokon arámi nyelvvel hozta összefüggésbe (!),⁶⁹ kijelentvén, hogy a ’kara’ szó ’írást’ jelent. A kara-magyákat Mu délkeleti részéből vándoroltatja ki, akik végül kikötöttek Dél- és Közép-Amerikában. Onnan Kr. e. 7274-ben (ezt honnan lehet ilyen pontosan tudni?) az Atlantiszra érkeztek, mint gyarmatosítók. Az atlantiszi tartózkodás kapcsán Platónról idézett bikaáldozatról olvashatunk, melyet a szerző a magyar vérszerződéssel, s a Szt. István napi ökörsütéssel rokonított.⁷⁰ Atlantiszról a Gibraltári-szoroson át a Földközi-tengerre, illetve az Ibériai-félszigetre és Afrikába jutottak. Az afrikai kara-magyar-ősmagyarok közt említődnek az egyiptomiak és mások mellett a berberék. A berberék különösen érdekesek, mert Csicsáky – bizonyonnyal Cseréptől vett, már említett értesülése szerint – az ősmagyar hagyomány ragyogó bizonyítékaként *tojugának* nevezik a *talyigát*.⁷¹ Ez sem igaz. Utánajártam a tojuga-talyiga azonosságnak, s kiderült, hogy a leginkább beszélt berber (tuareg) dialektusban e jeles munkaeszköz neve *’tabarvitt’* és a tojuga szó nem ismert.⁷² Kár, hogy a taliga kapcsán a kapitány figyelmét elkerülte a dél-indiai *telugu* (dravida) nyelv, mert néhány csúrt-csavart gondolatmenettel pompásan beleillett volna az eszmerendszerébe. De se baj, mert e helyett tanúi lehetünk a pelazgok, etruszkok, iónok, ibérek, hettiták stb. *kara-magyasításának*. Megtudunk más képtelenséget is; nemcsak Prométheusz volt ősmagyar-kara-magya, mert a szerző állítása szerint Hérodotosz is annak tartotta magát.⁷³

Közben pedig *Jókai Mór* regényeinek színes történetszövést megcségyenítő más káprázatos meséket is olvashatunk a Maya, Madya és Mada („magyar”) népnevek eddig még nem látott-hallott értelmezéséről, mert közülük némelyik *visszafelé való olvasatából Ádám neve* (vagy hasonló) *kerekedik ki*. Mosolyra késztető az is, mikor megtudjuk Csicsákytól, hogy az ibér-ősmagyarok a *gigászok és titánok* ivadéka (más, „ősmagyar-ságukat” feledett népekkel együtt). A szerző megmagyarazza a fehér és fekete magyarok elnevezésének okát is. A világosabb bőrűek a titánoktól származnak, míg a sötétebbek a gigászok utódai. Végül – mintegy az „ugor-török háború” utórezgéseként – arra az egyidőben leegyszerűsített elgondolásra utalt, mi szerint szőke magyarok finnugor, míg a barnák török eredetűek lettek volna, s ezt a saját ötletéből fakadó titán-gigász alapokra helyezkedve ítélte tévesnek.⁷⁴ Még számos dologról esik szó, úgymint a kara-magyák által épített *Trójáról (Troia)*, aztán *Ibéria és Szibéria összefüggéseiről* (utóbbi a hokedli–nokedli és szezon–fazon típusú szójátékot idézi). Arról is tájékoztat, hogy Közép-Amerikától a Földközi-tenger környékén, Kis-Ázsián, Mezopotámián, a Kaukázuson,

Perzsián át Indiáig, Tibetig és Délkelet-Ázsiáig valaha mindenki egységes nyelvet beszélt. Egyiptomban viszont a kara- és naga-magyák találkoztak. A népével onnan kivándorló Mózes pedig Csicsáky szerint nem zsidó volt, hanem naga-magya.⁷⁵ Olvashatunk még a magyar címer pólyáinak (sávjainak), a hármas halom, a kettős kereszt, a legendás csodaszarvas, a turulmadár stb. Mu-beli őseredetéről, a különféle koponyatorzításokról és sok minden egyébről de ezek részletezésétől eltekintek.

A szerző utóbb egyégy szerkesztett két könyvében a mind bizarrabbá és követhetlenné váló összevissza irányuló magya vándorlások szinte elszédítik az olvasót. A lényeg végül az, hogy Csicsáky – Cserép professzort is felülmúló – mindenkit magyarrá egyesítő igyekezete révén a különféle Mu-beli magyák a keletről és nyugatról egyaránt érkező kara-magya többséggel (köztük az *ösgörög-ösmagyarokkal*) a Kárpát-medencében egyesültek. S ím, belőlük létrejött a magyar nép. A Csicsáky által leírt őstörténeti események bonyodalmasan mesés folyamatát és ennek elemzését még hosszan lehetne folytatni, bővíteni, de nem érdemes. Hiszen, a lényegét talán így is sikerült vázolni. Végül egyetlen kérdés marad hátra. Jelesül, hogy egy művelt, intelligens és ép elméjű ember – márpedig Csicsáky kétségtelenül az volt –, mely indítatásból, miként tudott (Churchward és Cserép elméleteit felülmúló), a józan ember számára hihetetlen-hiteltelen, fantasztikumot létrehozni? (Persze semmi sem lehetetlen, hiszen Paál Zoltán Arvisurái még ezt is jócskán meghaladják.)

Csicsáky írásainak lényegére, az állítólagos Mu-szigetkontinens magyarrá változtatására csak egy helytálló magyarázat lehet. A Hazát elhagyni kényszerülő, szakmájában minden bizonnyal kiváló tengerészkapitány a saját magyar népét annyira szerette, hogy mindenáron be kívánta bizonyítani annak feltétlen mindenki és mindenek felett álló, világkultúrát létrehozó felsőbbségét. Ha szerzőnket méltatni, s őstörténeti munkásságát mérlegelni kívánjuk, akkor ez így foglalható össze. *Példás hazafisága és töretlen nemzetszeretete előtt bizvást fejet kell hajtanunk*, de egyben elnéző sajnálkozással meg kell állapítanunk, hogy a mások ötleteiből sarjasztott őstörténeti szövevénye (a sorok közt megbúvó néhány részizagságon túl) leginkább a hiszékeny olvasók félrevezetését szolgálja.

IRODALOM

- Aczél József Dr.: Szittyá-görög eredetünk (Bp., 1926. Második kiadás: Turán Publisher, Garfield, N. J. USA. 1975.)
- Badiny Jós Ferenc: Káldeától Ister-Gamig I. (Orient Press KFT, Bp., 1995. ?)
- Badiny Jós Ferenc: Káldeától Ister-Gamig III. (Orient Press KFT, Bp., 1997.)
- Bakay Kornél: Kik vagyunk? Honnan jöttünk? (Tradorg-E & Tikett Kiadás, Szombathely, 1994.)
- Bárdi László: Az ázsiai hunok élete és történelme (in. Magyarságtudományi tanulmányok, Hun-idea, Bp., 2008. [A] 55–79.)
- Bobula Ida: Sumer-magyar rokonság (Editor Esda, Buenos Aires, 1982.)
- Euripidész: Bakkhánsnók (Ford.: Devecseri Gábor. Forrás: <http://mohay.gergely.btk.ppke.hu/gorog%20vallas%20ea./Euripidesz%20Bakkhansnok.pdf>)
- Churchward, James: The Lost Continent of Mu Motherland of Man (London [?], 1926.)
- Csajághy György: A magyar népzene bölcsője: Kelet (Alexandra, Pécs, 1998.)
- Cserép József: A magyarok őshazája és őstörténete (Bp., 1933.)
- Csicsáky Jenő: „Mu” az emberiség szülőföldje (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1938.)
- Csicsáky Jenő: A magyar nemzetsalád útja a távolnyugattól a távolkeletig. A Magyar (Maya) népcsalád és vándorlása (Sidney, 1961. Angyali Menedék Kiadó, Bp., 2014.)

- Dávid István: Herodotos művéből való szemelvények (Lampel Róbert [Wodiáner F. és Fiai] Cs, és Kir. Udv. Könyvkereskedés, 1897.)
- Germanus Gyula: Kelet fényei felé (Táncsics Könyvkiadó, Bp., [1966], 1970.)
- Gosztony Kálmán: Összehasonlító szumer nyelvten (Duna Könyvkiadó Vállalat, Svájc, Fahrwangen, 1977.)
- Götz László: Keleten két a nap (Püski, Bp., 1994.)
- Herrmann, Georgina: Perzsa reneszánsz (Helikon, Bp., 1988.)
- Hérodotosz, A görög–perzsa háború IV. 1–25. (Ford.: Muraközi Gyula. Osiris, Bp., 2000.)
- Justinus, Marcus Junianus: Világkrónika (Összefoglalás Pompeius Trogus Világtörténetéből, Ford.: Horváth János. Bp. Helikon, 1992.)
- Komoróczy Géza: Sumer és magyar? (Magvető, Bp., 1976.)
- Kósa Barna: Voltak-e magyarok a MUROR világrészben? (1973. Forrás: zsaratonk.org/node/851)
- László Gyula: Őstörténetünk (Tankönyvkiadó, Bp., 1983.)
- Nagy Géza: A szkithák nemzetisége (in. Néprajzi füzetek 3. Bp., 1895.)
- Platón Összes Művei (Ford.: Devecseri Gábor, Faragó László, Kárpáty Csilla, Kerényi Grácia. Európa, Bp., 1984. III. 413–432.)
- További forrás: <http://mitoszoklegendak.blogspot.hu/2015/11/platon-kritiasz.html> (Ford.: Kövendi Dénes)
- Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I./26. (Ford.: Máthé Elek, Helikon, Európa, Budapest, 1978.)
- Roaf, Michael: A mezopotámiai világ atlasza (Helikon Kiadó–Magyar Könyvklub, Bp., 1998.)
- Strabón: Geographika (Gondolat, Bp., 1977.)
- Torma Zsófia: 1879 Hunyadvármegye neolith-kőkorszakbeli telepek. (in. Erdélyi Múzeum, 1879.)
- Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története (Második, átdolgozott kiadás, Magyar Őstörténeti Könyvtár 19., Balassi Kiadó, Bp., 2003.)
- Zegemeyi (N.): Muból lesz a cserebogár? (Forrás: www.nyest.hu/renhirek/magya-vandor-avagy-mubol-lesz-a-cserebogar)

JEGYZETEK

- 1 Vö. Platón, 1984. III. 413–432. (Kritiasz 8 Timaioshoz, Szókratészhez és Hermokratészhez intézett szavai.) További forrás: <http://mitoszoklegendak.blogspot.com/2015/11/platon-kritiasz.html>
- 2 Platón nem említi az egyiptomi papok nevét. Plutarkhosz (Lucius Mestrius Plutarchus, 46/48–125/127), görög származású római polgárjogot nyert történetíró Párhuzamos életrajzok c. művében a Szolónról írottakban (Szolón – Publicola) bukkanhatunk a papok neveire. (Plutarkhosz, 1978. I./26./89.)
- 3 Vö. Ismeretlen szerző: Mi történt a Vízözön után? Atlantisz magyar lakosságát rokonaik fogadták be. Forrás: <http://www.rovasoldal.eoldal.hu/cikkek/154-mi-tortent-a-vizozon-utan--atlantisz-magyar-lakossagat-rokonaik-fogadtak-be.html>
- 4 Jó Vili (ál)nevű (?) szerző, Forrás: apokrifirasok.network.hu/blog/egi-feny-hirei/milyen-nyelven-beszelt-atlantisz-lakossaga
- 5 László, 1983. 114–119.
- 6 Churchward, James: The Lost Continent of Mu Motherland of Man (London [?] 1926. Vö. Ismeretlen szerző: Churchward ezredes és Mu elveszett kontinense Forrás: <https://rejtelyekszigete.com/churchward-ezredes-es-mu-elveszett-kontinense>. Továbbá: Kósa, 1973. Forrás: zsaratonk.org/node/851
- 7 Vö. 6. lábjegyzet, Kósa, uo.
- 8 Zegemeyi, 2013. Forrás: www.nyest.hu/renhirek/magya-vandor-avagy-mubol-lesz-a-cserebogar
- 9 Plongeon francia orvos, Londonban 1896-ban Queen Mu and Egyptian Sphinx címmel jelentetett meg könyvet.
- 10 Cserép, 1933. 16., 57–58. Az idézetben a *Childern* elírás vagy sajtóhiba, melyet a hitelesség kedvéért követtem.
- 11 Cserép, i. m. uo.
- 12 Cserép, i. m. 9.
- 13 Vö. Cserép, i. m. 16–17., 72–75.
- 14 Cserép, i. m. 17.
- 15 Cserép, i. m. 58.
- 16 Cserép, i. m. 6., 63–64. A szarmata-„sari” tekintetében vö. még i. m. 75.
- 17 Cserép, i. m. 65. A ’taliga’-kérdésre alább visszatérek.
- 18 Nem kívántam nyelvészkedni, pusztán török nyelvi ismereteim kapcsán vettem fel egy gondolatot.
- 19 Vö. Cserép, i. m. 10., 26., 32., 36., 38., 45., 74–75.
- 20 Cserép, i. m. 4., 22.
- 21 Cserép, i. m. 10., Másutt (i. m. 65.) a „szikankokat” (*sugamber/sigamber/szikamber*) is a pannonokkal azonosította. A pannonok később megjelentek a keltákat-magyarosítók írásaiban is.
- 22 Cserép, i. m. 32.
- 23 Vö. többek közt Cserép, i. m. 65., 74–75.
- 24 Cserép, i. m. 59.

- 24 Cserép, i. m. 51.
 25 Cserép, i. m. 58.
 26 Vö. Cserép, i. m. 6–7.
 27 Csicsáky, 1938.
 28 Vö. Csicsáky, 1938. 68. A Visnu Purána több ezer versből áll. Az a kérdés is felvetődik, hogy a Puránákat (a hindu vallási hagyományok ősi eredetű szent iratait) is tanulmányozó indológusok és más tudósok eddig miért nem tettek említést az ott állítólagosan előforduló Atlantiszról? Hiszen ez önmagában is szenzációs adat lenne. Így azonban aggályos, hogy valóban említődik-e ott?
 29 Csicsáky elgondolása, meglepő, mert a Biblia az Éden kapcsán világosan utal az Eufráteszre (Móz 2,14).
 30 Vö. Csicsáky, i. m. 169.
 31 Vö. Csicsáky, i. m. 170.
 32 Vö. Csicsáky, i. m. 179.
 33 Csicsáky, i. m. 205.
 34 Vö. Csicsáky, i. m. 205–206., 213–217.
 35 Ezt mutatja görög pantheon Dionyszoszának (Dionüszosz, a római Bacchus), a szőlő, bor- és mámor istenének a talán ázsiai kultusza. Erre utal Euripidész: Bakkhánsnók c. drámájának kezdő jelenete, s a hozzá fűzött magyarázat. Forrás: <http://mohay.gergely.btk.ppke.hu/gorog%20vallas%20ea./Euripidesz%20Bakkhansnok.pdf>. A kultuszt ismerhették a szkíták, és rokonnépek is. Átfedést mutathat az ókori szerzők (Strabón, XI. 9. 2. [1977. 546–547.], Justinus, 1992. 291.) szerint a szkítákkal rokon párthusok királyábrázolásain megfigyelhető jelenség, hogy hajukat szőlőfürtök alkotják. Lásd Szanatrauq háját (Herrmann, 1988. 62.) Az antikvitás más esetében (többszörös) áttételes szkíta hatás is elképzelhető a trákokon (thrák) keresztül is. Róluk többen vélik, hogy a szkíták rokoniak lehetnek. Ez bizonytalan álláspont, mely részben a sok szálból ötvöződő (Hérodotosz, Thuküdidész, Sztrabón által említett) ókori thrák törzsek területein megjelent bronzkori lovastemetkezéseken, a getákkal történő érintkezéseken, ezek beolvadásán és más összefüggéseken alapulhat.
 36 Aczél, 1926.
 37 Csicsáky, i. m. 211–212.
 38 Ezt a művelt, valamint az egyszerű emberek körében egyaránt jelenlévő, viszonylag általános felfogást magam is több ízben tapasztaltam törökországi utjaim alkalmával és nemzetközi konferenciákon, ahol türk népek (török, azeri, kazak, tatár, ujjur stb.) történései is részt vettek.
 39 Vö. Vásáry, 2003., a türkökre vonatkozó leírása: „A türkök felemelkedése és első birodalma” c. fejezetben.
 40 Götz, 1994. 240. Alfred von Gutschmid: Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander bis zum Untergang der Arsaciden, 1887. Forrásmegjelölés nélkül erre az adatra hivatkozik Bakay Kornél is: 1994. 8.
 41 Götz, uo. Otto Franke: Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk-völker und Skythen Zentralasiens (Abhandlungen der königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1904.
 42 Nagy G., in. 1895. 5.
 43 Csicsáky, i. m. 206.
 44 Csicsáky, i. m. 207.
 45 Csicsáky, (1961.) 2014.
 46 Vö. Csicsáky, 2014. 348.
 47 Többek szerint a Kr. e. XIII. század tájáról származó egyiptomi forrásokból ismert, utóbb az ún. tengeri népekként említett etnikumok közt előforduló *sekeles* népnév variánsa, mely talán a szicíliaiakat jelölheti.
 48 Vö. Csicsáky, 2014. 216–221.
 49 Vö. Csicsáky, i. m. 232–233.
 50 Vö. Hérodotosz, IV. 1–25. Dávid, 1897. 57.
 51 Vö. Csicsáky, i. m. 238–254.
 52 Vö. i. m. 235–236.
 53 Vö. Csicsáky, i. m. uo.
 54 Vö. Bárdi, in. 2008. 82. Vásáry, 2003. 83.
 55 Vö. Bárdi, i. m. 83. Uo. megjegyzi, hogy „Közülük figyelemreméltó a *gaoche nép*, akiknek a neve a „*magas kocsi*» népére utal. Minden felszínes etimologizálási vád ellenére is meg kell említeni, hogy a *gaoche* [...] *kaocs* [...] elnevezése formai és tartalmi tekintetben teljesen egybeesik a magyar *kocsi* szóval.”
 56 Vö. Vásáry, 2003. 84–85.
 57 Vö. Csicsáky, i. m. 238–239.
 58 Vö. Roaf, 1998. 199.
 59 Vö. Csicsáky, i. m. 239.
 60 Vö. Roaf, i. m. 51.
 61 Vö. Götz, 1994. 702–708.
 62 Oppert, Jules: Écriture Anarienne, 1855., kiadás helye ismeretlen. Újabb: Len Pod, 2017.
 63 Lenormant, François: La magie chez les chaldéens et les origines accadiennes (Paris, 1874.). La langue primitive de Chaldée et les idiomes touraniens (Paris, 1875. a.) Les Principes de la comparaison de l' Accadien et des langues Tourainens (Paris, 1875. b)
 64 Hommel, Fritz:: Die sumero-akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse, in. Zeitschrift für Keilschriftforschung, 1884. Zweihundert sumero-türkische Wortvergleichen als Grundlage zu einem neuen Kapitel der Sprachwissenschaft, München, 1915. Germanus, (1966.) 1970. 237.
 65 Torma, 1879.
 66 Komoróczy, 1976.
 67 Gosztony, 1977. Bobula, 1982. Csóke, é. n. Tényleges nyelvismeretük ma már kideríthetetlen.
 68 Badiny Jós túlzásai közül elég kettőt kiragadni. Több helyütt sumer–magyar nyelvezetéről ír (köztük: 1995.? 1). A szakirodalomból kivilág-

lik, de amúgy is belátható, hogy ez nem valós. Az azonosság a tökéletes egyezést jelenti, de ez nem áll fenn. Így van a zenével is, mikor a „sumír-magyar dal-azonosság”-ról értekezik, amerikai tudósok által egy ékírásos agyagtábla nyomán rekonstruált hurri himnusz alapján (1997. 276., 288–293.), melyről feltételezik, hogy e dallamot már a sumerek is ismerték. E melódiát Badiny Jós felkérésére egy kamagyból és operaénekesekből álló csoport összevetette a „Szivárvány havasán...” c. magyar népdallal, s véleményük alapján született meg a merész állítás. A szerző a hurri himnusz kottáját is közli. Ebből kiderül, hogy szó sincs azonosságról, legfeljebb nem túl közeli hasonlóság áll fenn, mely a dó-re-mi trichordra épülő melódiák sajátosságán

alapszik. Ez gyakori az egyszerű dallamok esetében, különösen Ázsiában. Már Kodály rámutatott arra, hogy a „Szivárvány havasán...” népdalunknak sok párhuzama van (Kodály, 1987. 35–36.). Vö. Csajághy, 1998. 120–122. Ebből adódóan, Badiny Jós „sumír-magyar dal-azonosság”-ról tett kijelentése helytelen.

69 Vö. Csicsáky, i. m. 242.

70 Vö. Csicsáky, i. m. 249–250.

71 Vö. Csicsáky, i. m. 255. Cserép, 1933. 65.

72 Adatközlőm: Dr. Rashid Said, Pécssett élő berber orvos, akinek ez úton is köszönöm a segítségét.

73 Vö. Csicsáky, i. m. 255.

74 Vö. Csicsáky, i. m. 251.

75 Vö. Csicsáky, i. m. 25.

A MŰVÉSZET KÖZEGE

A művészet közege

A művészet az emberrel egyidős a Földön. Tudományágak sokasága foglalkozik vele, számtalan aspektusból vizsgálva az emberhez hasonlóan talányos jelenséget. A művészet történelme során körülvette az embert, mint ahogy bizonyos értelemben az ember is körülvette művészetét. Állítható, hogy egymás közegeiként funkcionáltak. A művészet mindig hatott a közegre, amelyből származott. A Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet 2019. március 11–12-én tartotta meg *A művészet közege* címmel első konferenciáját. (Ezt egy évvel később, 2020 márciusában követte a folytatás.) A konferencia a művészetet körülvevő világra, miliőre, atmoszférára, közösségre, társadalomra fókuszált: milyen nyomot hagy, milyen hatást vált ki a művészet mindabban, ami körülveszi, amiben maga elhelyezkedik, és ahol ő maga is más művészetek vagy műalkotások közegét vagy közegelemét képezi.

A Valóság olvasói folyóiratunk következő lapszámaiban ennek a konferenciának a válogatott, szerkesztett előadásait olvashatják.

[*A Szerkesztőség*]

A leginkább emberi...

A premodernitás és modernitás határán a valóságérzékelésben a kultúra sokszor a természettel szembeállított fogalom, s ezt a szembeállítást azzal magyarázzák: az előbbit az ember teremti, az utóbbi eleve adott; és minél távolabb vagyunk a kozmikus-isteni rendet elfogadó, abban helyét feltételező antik és középkori embertől, annál inkább a természet feletti uralom biblikus torz értelmezésére alapozottan tekintünk a világra, amelyből a név és értékadás, a megváltoztatás és az eszközszerűen szemlélés gyakorlata alakul ki.

Az újkortól fellelhető az a felfogás, amely szerint az ember és tudata – amely tudat történeti – számára a természet és a kultúra sem objektív valóság, csak a gondolkodás kategóriái, dichotómiájuk is relativizálódik mint kognitív konstrukció. Ha a létezőknek nincsen egy eleve adott rendje, az ember mindent rendezhet és átrendezhet, értékelhet és átértékelhet, így ekkortól minden relatív helyzetet tud csak felvenni.

Az origó (isteni, erkölcsi, vagy esztétikai örök érték) nélküli helyzetben a viszonyulás-viszonyítás elnehezül, még a kiemelt pozícióban lévő (vagy magának azt tulajdonító) ember számára is. Azaz az origó kívülről belülré került, majd sehová... A mindent értékelésből, a mindig értékelés, majd az értékek átértékelése, végül az értékelés leértékelése lett... Az ember végül a bizonytalanság és a magabiztosság, a félelem és az önhittség érzései között talál egy kiutat: a semmi biztosságát-bizonyosságát, így eljut a nihilizmusig.

Ennek az útnak a vége a kultúra és a civilizáció közötti különbség, s bár mindkettő szellemi jellegű, de az egyik még élő és értékadó, a másik eszközszerű és a működtetés, a funkció felől mozgat. Az előbbinél a szellemi kaland (értékadás, s az ezzel járó játékos, vagy vére menő értékteremtés helyett, amely a kultúra jellemzője), az utóbbinál a működtetés, a funkció szerinti eszközhasználat és eszközkészítés; emitt a létezés egészének szemlélése, azaz egyetemes (univerzális) értékek jelenléte, amott a részlegeset (partikulárisat) célzó szakosodott (szpecializált) törekvések (s tudások is, erre példa a tudományok „kifejlődésének” története).

A posztmodernben a gondolkodás nem a „lét” tükröződését, hanem kontinuum – de variábilis – formálását jelenti, tükrözés helyett (le)képzést, képpalkotást. Tehát nem a valóság tükörképe a kultúráról folytatott gondolkodás, hanem a képek sokasága, amely „valósággá áll össze”; s mindez igaz a „természetre”¹ is, amely ugyancsak egy a számtalan kulturális kép(zödmény) (fogalom) közül. A létrend feltételezése az origó (Isten) és az értékek zárójelbe helyezésével, majd relatívvá tételével vagy törlésével a cél szerinti uralomból hatalmi és eszközhasználói vágyat és gyakorlatot formált. Mindez úgy is leírható: a kultúra keretét adó civilizáció kiüresíti-kiszorítja a „belbecst”, a természet már nem a világunk (amelyet szemlélünk, azaz elvész a világszemlélet), hanem a környezetünk (amelyet ismerünk, önmagában értékes – és a gyermekeknek is tanítható – tudássá lesz: ez a környezetismeret).

Egykor a művészet a nemlétezővel „egészítette ki” a létezés viszonyait. Így a művész „alakította” – kiegészítő-teremtő aktussal – a valóságot. De nem volt törekvése szerinti annak „átalakítása”. Az újkor gögijében élő tudós akarta megváltoztatni, pótolni, helyettesíteni, azaz „feltalálni” a valóságot (Oswald Spengler² faust-i technika fogalma szerint érte), annak elemeiként, részeiként tekintett – nem egészben szemlélt – tartományait, ezt először a teremtett világra korlátozta, majd elkezdett „társadalommérnökösödni” is.

A művész mindig reflektált korára, ez nem vitás, de a programjánlatnál nem ment tovább..., s amikor igen, akkor – csatlakozva a tudóshoz – a társadalmat megváltoztatni, „programozni” akarta (az izmusok korától), a neoavangárd korára már a filozófia helyére kíván állni, hogy a világnézetet alakítva éljen és éltesen.

A művészet: ha a politika világában aktívan, direkt módon „társadalomformáló”, közvetlenül és célzatosan beavatkozó szereplőként lép fel, ezzel „hozzásegíti” önmagát az eszközszerűvé váláshoz.

A művészet: ha ideologizál, politizál, szórakoztat, piaci szerepben „tetszeleg” – magát is (el)áruló módon –, akkor önálló létezési módját felszámolja: végül szublimál, ha a közösség, pontosabban a közönség felől nézzük. Ez a szublimálás esetében nem a teljes eltűnést jelenti, az is elég, ha érthetlenné, értelmezhetlenné lesz... persze, ha ez hirdetett programja, akkor nem meglepő, ha az „elidegenedés” dialektikája működik közte és a Világ között, s beáll a spengleri fellah-stádium.³

De – a művészet – eltűnhet úgy is, hogy önértéktelenítési folyamata végén gegparádé (giccs)⁴ lesz, „globális szórakoztatóiparrá” válik.

S mindeközben pont szellemi (sajátos) létmódjának a kereteit – csúf-szép, jó-rossz, hamis-igaz – töri szét, dekonstruálja.

Ez az önfelszámolása a művészetnek. A művészet egyfelől feloldódik a civilizációnk vulgarizált tömegkultúrájában, ezzel – látszólag – popularizálja a kultúrát, de nem közöset adó módon (a legnagyobb közös osztó), nem értékelmutató céllal (legkisebb közös többszörös), hanem a nulla felé konvergálás semmivé tevésével, a nihil „megteremtésével” az esztétikum és az etikai terein. (Kapcsolódóan feloldja a művész és közönség, műalkotás és használati tárgy közötti határokat is.)

Értéktelenítve értékkel, értékelve értéktelenít. Mindezt egyszerre.

Egyszerre akarja fenntartani különleges territóriumát, társadalmi státuszát a művészet s a művész,⁵ ugyanakkor kimegy az utcára, beül a nézőterre vagy éppen kivonul a társadalomból. Mindez egyidejűleg jelen van, mindez egyidejűleg jelen lehet. S mindez miért ne „bizonytalanítaná el” a laikust, a közönséget?

Minderre évszázados távlatban van tudományos megközelítés, magyarázat is.

Létezik a művészetekről szóló elméletek sokaságában a népi (van, hogy a népies, esetleg populáris, vagy tömeg[es] jelző jelenik meg) versus magas vagy professzionális, esetleg elit (vagy klasszikus jelzővel ellátott) művészetek oppozíciója.⁶⁷

Az, hogy a szociológiai értelemben egymástól „távoli” társadalmi rétegek kultúrája-művészete oda-vissza hat, ma már szembeötlő: a népművészet „urbanizálódása” (sajátos szemantikájának átvétele az animációtól, az iparművészetten át a kortárs zenében és táncban), illetve akár a „magas művészet” népiesedése: a festészettől a graffitizés gyakorlatáig.⁸

De vannak a fenti koordinátában le nem írható mozgások, hiszen például az opera a XIX. század végéig a „királytól a szolgálkig” meghallgatott műfaj volt, ma már az „elit” művészet része, a tömegek felől nézve: elmagányosodott.¹⁰

Mit is értünk a „másikon”? Mi is a populáris? Népszerű, azaz közismert és közkedvelt. A társadalom széles körében (el)ismert, ezért centrális helyet foglal el.

Ezen a ponton hangsúlyosan jelezni kell: a popularitás – mint széles értelemben ismert és elfogadott hiedelmek összessége, netán rendszere – alapja annak, amit kultúrának nevezünk, hiszen alapot adó,¹¹ egységbe olvasztja a szubkulturálist, bár ez utóbbi(ak)ról sem mondható, hogy ne bírnának közös(ségi) vonatkozásokkal.

A történelem során több-kevesebb egység jelenik meg emberi (politikai) közösségekben. Kérdés, hogy megvan-e az a közismert, elismert és pozitív érzésekkel kísért, esetleg

kedvelt (azaz populáris) értékláncolat, amely az egyént kiemeli természetes önzéséből, a közösséget pedig nem teszi öncélúvá.

A kultúra tömegesedése a művészet – egyetemességre nyitott, teremtő szelleme – helyett a szórakoztatás (pihentetés) kerül a hangsúlyos helyzetbe, a szemlélni való helyett a látnivaló (látványosság) a mindennapos, hiszen a szemlélet lassú és elmélyült – őszintén szólva nehéz – gyakorlata helyett a gyors „kikapcsolódás”, „feltöltődés” az elvárt, az elvárható.¹²

Nincs szó a „nagy kérdésekről” – lét-nem-lét, élet-halál –, a hétköznapi, a partikuláris marad a tematikában, humánológiai szemlélettel – és ember előtti, legfeljebb előemberi szinten – oldja fel a mindennapok „feszültségeit”. Az emberiség története felől nézve ez már valóban a „történelem vége”, csak nem az elképzelték szerint, hanem a teljes nihilben feloldódva.

Ez a nihil, ami egyetemes. A tömegkultúrában a népi (nemzeti) kultúrák feloldódtak (ahogyan a népzene a műdalban, s korunk folk alapú, bár sokszor ezt már nem is jelző pop-rock, vagy éppen jazz zenéjében), hiedelemvilágaik – s azok dalban, költészetben, képiségben megfogalmazott üzenetei – egy globális nagy egész – általában nem inhereus – félig-meddig megemészített részei lettek. Mindez legfeljebb csak annyiban volt tudatos, hogy az eladhatóságot könnyebbé tevő látványok, hangzások, technikák, majd a mind nagyobb mennyiségben eladható termék piacát megteremtő gyakorlatok popularizálták – a kisebb szellemi ellenállás felé mozdulva, azaz vulgarizáló módon – a kultúrát; amely pedig a régi univerzális-partikuláris fogalom párból, mint szemléleti-tartalmi irányultságból az utóbbit vette magához. Ezzel minden eddiginél elérhetőbb lett: a lokális (nemzeti) hagyományok, hiedelemvilágok határai fölött átnyúlóan globálisnak tekinthető, mindenhol jelen van. Jelen van, de nem alkot valóságot.

A materiális értékek történelmi korokon – generációkon – átívelően fennmaradhatnak, a szellemi értékek csak akkor maradnak fent, ha értékelték – azaz értékelik őket (s ez is a „pásztor” dolga).

A lét feltárulkozó szépségét ismerjük el, az azt felismerve-megmutató műalkotás elismerésével.

Az embernek az egyetemes felé nyitottsága a vallás (Isten felé fordulás), a filozófia (az élet és a halál, a jó és a rossz, az igaz és a hamis, a szép és a rút vizslatása) és a művészet (a valóságra történő tudatos reflektálás és a valóság nem – feltétlenül – észvezérelt alkotása) tereiben teljesebbé ki.¹³ Az, hogy a hit kegyelme mily mértékű, vagy az, hogy az örök kérdések megválaszolhatósága bizodalomra ad-e okot, vagy problematikusságuk állandósága épp’ egy életen át nyomaszt, vagy az, hogy az ihlet adománya rendszeres-e és mekkora gazdagsággal bír, az embertől független, de mindez – ha nem is egyszerre – adja a nagyság és kicsinyiség emberré formáló érzéseit. S ha ezek elillannak: a nihil marad. Már megint a semminél kötöttünk ki... (Milyen szép ez képzavarnak.)

JEGYZETEK

- 1 A természet itt már nem adott vagy teremtett; a hosszú-hosszú időn keresztül kifejlődött „valamicsodák” összessége, amelyek az egymásra hatásokból, a specializációs végeredményű evolúciós folyamatokban azzá lettek, amik, s még most is változnak...
- 2 Átfogó elemzést ad: TÓTH Gábor: *A tömegés az elit művészet esztétikai jelentése Ortega, Spengler és Walter Benjamin filozófiájában*. Bp., L’Harmattan – MMA MMKI, 2016.
- 3 SPENGLER, Oswald: *A Nyugat alkonya – A világ-történelem morfológiájának körvonalai II. k. Bp., Európa Kiadó, 1995, 241. és skk.*
- 4 Erről: ECO, Umberto: *A nyitott mű. Válogatott tanulmányok*. Bp., Gondolat, 1976 (Ford. Berényi Gábor).

- 5 Ellehetetlenül a műalkotás spontán megértésének lehetősége (nem is célja a művészeknek, hogy alkotását megértsék. Ezt Almási Miklós az avantgárdhoz kötve írta le, amely „cserbenhagyta a publikumot”, majd „jöttek” az értelmezést „segítő” esztétikák, művészetfilozófiai az ugyancsak érthetetlen nyelvükkel... Minderről bővebben: ALMÁSI Miklós: *Anti-esztétika – Séták a művészetfilozófiai labirintusában*. Bp., T-Twins, 1992, 9–16. o.
- 6 Arról nem is beszélve, hogy a nagy földrajzi felfedezésekre utáni gyarmatosítás is megváltoztatta a nép/népi fogalmak töltetét, a koloniális élmények az etnikai különbözőségek egyidejűségére hívták fel a figyelmet. De az egyidejű kulturális különbözőségek meglétének a belföldi utazások – esetleg csoportos, vagy nagy létszámú országon belüli mobilitás –, később a turizmus széleskörűvé válása is nagy hangsúlyt adott.
- 7 Nietzsche hívja fel a figyelmet arra, hogy a modernitásban az ember ott is oppozíciókat állít fel, ellentéteket vélelmez, ahol nincsenek, így a hasonlóságokat és különbözőségeket egyaránt adó eltérések, árnyalatok „eltűnnek”, ez a dialektika szétfeszít. Erről: NIETZSCHE, Friedrich: *A vándor és anyyéka*, Göncöl, Budapest, 1990 (Ford. Török Gábor). S arról, hogy ezen szétfeszítő dialektikán túl van egységesítő is – egy korábbi (szellem)történeti korból való –, a tanulmány vége felé tesztek utalást.
- 8 Az egyidejűségben és egy társadalmi térben egymásmellettség nem az elmúlt fél évszázad – azaz a telekommunikációs ugrás – sajátja. Erre példa a következő szöveg: „Az a vidék például, amelyről én beszélek, nem is rég a népművészetet oly sűrű, gazdag forrásokban ontotta, akár Izland a maga gejzirjeit... Bartók, hogy én is hozzá folyamodom, korszakalkotó gyűjteménye, *A magyar népdal* anyagának csaknem egyharmadát nálunk, Ozora mellől szedte össze, Iregen. A cselédek most kuplét énekelnek, úgy van. Énekelnek még népdalt is...” ILLYÉS Gyula: *Puszták népe*. Bp., Századvég, 1993, 153. (Persze igaz ez, de az is, hogy Kodály Zoltán és Bartók Béla ugyanebben az időszakban tapasztalta az új stílusú népdalok szélesebb terjedését is.)
- 9 Korábban sarkosabb megfogalmazások mentén elemezték a különböző jelenségeket. Az evolúció elméletének hívei szerint a népi (nép, vagy törzsi) művészet egy korábbi fejlettségi fokot mutat, értsd pontosabban: még fejletlenebbet. Mások szerint a népi kulturális jelenségek reprodukciók, a huszadik század elején ezt vallotta a svájci Eduard Hoffmann-Krayer (HOFFMANN-KRAYER, Eduard: *Die Volkskunde als Wissenschaft*. Zürich, Amberger, 1902); hasonlóan gondolkozott – mintegy száz esztendővel ezelőtt – a népi műveltség elemeinek eredetéről Hans Naumann, aki szerint a magaskultúrából „szálltak alá” a „kulturjvak”, amelyek a mindenkori jelenben, a népiiben fellelhetőek (NAUMANN, Hans: *Grundzüge der deutschen Volkskunde*. Leipzig, Quelle und Meyer, 1922).
- 10 A népi és őr nem minden esetben alá-fölérendeltséget jelent. A romantika a népit parasztiként (is) értelmezte, s idealizálta is, s a természeti-re-természetesre változtatta-bővítette, ugyanúgy pozitív felhanggal a múlt század elején az életmód-reform mozgalmak sokasága is; így egyáltalán nem állítható, hogy a népi, mindig és minden esetben az alacsonyabb, a lenézettebb lett volna, lenne.
- 11 A populáris művészet „szűkített kódra épít”. Mi ennek az összetársadalmi szintű végeredménye? „ez az egyenlet nem szimmetrikus: az egyetemi tanár ugyan érti a karate-krimít, de ez utóbbin nevelkedett, kulturálisan deprivált néző nem léphet be a klasszikus vagy az avantgárd rezervátumába.” Idézet: ALMÁSI Miklós: *Anti-esztétika – Séták a művészetfilozófiai labirintusában*. Bp., T-Twins, 1992, 16–19.
- 12 De a széles körben elterjedt (és hozzáférhetővé lett) „kulturális értékek” az értékelés nélküli – tettség alapú – jelenlétükkel megváltoztatták környezetünket, szokásainkat. Sokszor azért vásárolunk meg valamit (egy másik, kiváló termék helyett), mert esztétikus(abb); ekképpen ez az esztétikai nem ugyanaz, mint akár néhány száz esztendője, funkcionálissá lesz (piaci értelemben is értelmezhető módon). Minderről a „hétköznapi esztétika” és az „esztétizálódás” fogalmaival érkezik mások mellett: MATTEUCCI, Giovanni: *Everyday Aesthetics and aestheticization: reflectivity in perception = Italian Journal of Aesthetics*, 2018, 2. sz. <http://mimesisedizioni.it/journals/index.php/studi-di-estetica/article/view/535/911> (letöltve: 2019. 02. 01.)
- 13 Mindhárom esetében eltérő a modern tudományoktól a megismerés útja, szemlél (amelyhez, nem a létezés felől stopperrel mért idő kell), s nem elemez, odafordul és kutat, de nem definiál, vagy lemér. Ez a három szellemi út – mivel nem „tudományos” – manapság a peremen van, illetve a tudományosított, vagy tudományosítható részei lehetnek „relevánsak”, azaz értékadók a mai – magat – mindenben túlnak tartó világban.

A művészeti könyvkiadás gyakorlata

Előjáróban: azzal mindenki egyetért, hogy a magyarországi művészeti és szépirodalmi könyvkiadás nehéz helyzetben van, amelynek az egyik fő oka a rétegkiadók finansziális instabilitása, a másik pedig a könyvkereskedelem aránytalan monopolhelyzete.

A rendszerváltozást követően a könyvszakma, szorosabban a könyvkereskedelem volt az egyetlen ágazat, amely jelentősebb állami beavatkozás és szubvenció nélkül, a maga belső forrásait és energiáit fölhasználva lépett piaci viszonyok közé. A létezett szocializmusban a könyves struktúra egy kisszámú, határozott profilú kiadói körből és egy országosan igen jól kiépített könyvkereskedelmi hálózatból állt (budapesti és vidéki könyvesboltok, tagolt közművelődési és szakszervezeti könyvtári rendszer), a megjelent könyvek nagyon rövid időn belül eljutottak a célközönséghez. A könyvek népszerűsítését a szintén jól strukturált média támogatta. A rendszerváltozással összeomlott ez az alapvetően ideológiai célokat szolgáló, mesterségesen fönntartott, de működő szerkezet, azonban sajnos lassan három évtized alatt sem alakult ki piaci körülmények között működő, kulturális célokat is megfelelően kiszolgáló új struktúra.

Az állami szerkezet lebontásában először a könyvkiadás lett felszabadítva, majd ezt követte – időbeli elcsúszással – a könyvkereskedelem privatizálása. A korabeli hazai könyvszakma minden főtérületen nagyon jó minőségű, igényes szakembergárdát örökölt. Domokos Mátyás szerint a Szépirodalmi Kiadóban a világ legjobb szerkesztősege dolgozott – Illés Endre, Vas István, Parancs János, Domokos Mátyás –, a szoros pártfelügyelet miatt a legkisebb hatásfokkal. A privatizációval alapvetően a régi szakembergárdából hirtelen egy nagyon sokszereplős könyvkiadói kör – csúcsidejében ötszáz körüli könyvkiadó vállalkozás – jött létre. A minőségi vagy réteggönyvek (művészeti/szépirodalmi) soha nem voltak piacképesek (különösen egy kis nyelvi közösségben), ezért a rendszerváltást követően az Antall-kormány kiegészítő támogatásukra létrehozta a Nemzeti Kulturális Alapot (Fekete György), amely a mai napig a legfőbb támogatójuk. Köztes időszakban a Magyar Könyv Alap jelentett kiszámítható támogatást, aztán megszűnt.

A könyvkereskedelem újraszerveződése viszont teljes egészében vadkapitalista módon ment végbe (a szélhámosságtól a csődjelentésen át a raktárfölgyújtásig) állami beavatkozás, szubvenció nélkül. A kezdeti években a két nagy könyvkereskedelmi hálózat (Művelt Nép, Állami Könyvterjesztő Vállalat) helyett nagyon sok családi vállalkozás, könyvesbolt, több kisebb-nagyobb bolthálózat és nagykereskedelmi központ alakult országosan (közel ugyanannyi boltszámmal). Ezek, s kis időbeli eltolódással a kisebb kiadói műhelyek is, az új évezredre versenyképtelenné váltak. A kétezres évek elejére olyan méretű tőkekoncentráció ment végbe, amelynek eredményeként gyakorlatilag nemcsak a könyvkereskedelem, de a könyvkiadás meghatározó részét is három (illetve két) nagy kiadói-kereskedelmi céghálózat birtokolja (Libri, Lira & Lant). Nyugat-Európában elkülönül a könyvkiadás és a könyvkereskedelem, elképzelhetetlen, hogy nagykereskedő, kereskedelmi hálózat egyszerre adjon ki könyveket; a kereskedő kereskedik, ugyanakkor nagyobb könyvkiadók mindenütt működtetnek mintaboltokat (Gallimard, Oxford). Magyarországon az elmúlt években a nagykereskedők vagy fölvásárolták a piacképes és a presztízskiadókat (Libri, Lira, Alexandra), vagy nagy volumenű saját kiadókat alapítottak. Az Alexandra fénykorában 4-5 ezer címet adott ki évente,

s országosan közel száz könyvruházat birtokolt, ezek jelentős része bevásárlóközpontokban volt. A célcsoportok gyakorlatilag önellátóakká növekedtek, valójában nincs szükségük más piaci szereplőre. Természetes, hogy a kereskedelem piacorientált, piaci érdekeltiségénél fogva okszerűen egyre kevésbé engedi be hálózatába az alacsony példányszámú, hosszú távon eladható rétegkönyveket, s ezáltal folyamatot generál: ha nem kerül be a hálózatba a könyv, még alacsonyabb lesz a példányszám, ha alacsonyabb a példányszám, még kevésbé van esélye forgalomba kerülni.

Budapesten néhányat és az egyetemi városokban találhatunk egy-két rétegkönyveket forgalmazó könyvesboltot. A rétegkönyvek legteljesebb választéka jelenleg a webáruházakban érhető el, a webes könyvvásárlás viszont nagyon tudatos vásárlói magatartást feltételez.

A rétegkönyvek biztos vásárlói voltak korábban a könyvtárak, ezek száma és beszerzési kerete folyamatosan csökken, illetve a társadalmi igényeknek megfelelően az elektronikus információs szolgáltatásait bővítik, a néhány száz példány helyett ma már 30-50 példány a standard beszerzésük. Ezt az anomáliát a Márai-program csökkentett kerete miatt sem képes korrigálni.

A helyzet azért abszurd, mert bár erőteljesen átalakulnak a könyv olvasási szokások is, az Y, Z generáció esetében könyvanalfabetizmusról beszélnek, eközben hosszú évek óta nem csökken a hazai könyveladás nettó árbevétele, csak éppen az arányok billentek el a bestseller javára. Ez az arányeltolódás várhatóan tovább nő, a hagyományos könyvesboltok forgalma ugyanis egyre inkább időszakos, a legnagyobb forgalmat a bevásárlóközpontok könyvruházai bonyolítják, ezek árukínálatai pedig az újdonságcentrikusságra, a gyorsan, nagy példányszámban eladható bestsellerre, a gyerekkönyvekre, a „hasznos” meg az „ajándék” kiadványokra koncentrálnak.

* * *

A művészeti könyvkiadás outputját tekintve tehát az egyik legfontosabb kérdés, hogy hová jutnak el, kinek készülnek a magyar művészetet és szépirodalmat dokumentáló, közvetítő könyvek. A másik kérdés, hogy a jelenlegi könyvkiadási struktúra alkalmas-e arra, hogy megtermelje azt a mennyiségű és minőségű kiadványt, amely az ország kulturális (ön)jellátásához indokolt lenne.

Megint a régi rendszerre utalnék vissza. A kisszámú kiadói hálózat nagyon jó profiellalattással, hosszú távra tervezhető pénzügyi háttérrel működött. (Helikon, Corvina – művészeti kiadványok, bibliofiliák; Magvető, Szépirodalmi – klasszikus és kortárs magyar irodalom; Európa – világirodalom; Akadémiai – tudományos; Móra – gyerek- és ifjúsági). A privatizációval az új struktúra törekedett megtartani a hagyományos profilokat, de nagyon gyorsan kiderült, hogy a kortárs és klasszikus igényes magyar művészeti és szépirodalmi kiadványok vásárlói potenciálja alacsony, a kiadók pénzügyi háttere pedig instabil.

A költségigényes művészeti könyvek kiadására két gyakorlat alakult ki. Az egyik a piachoz igazodó, profitorientált. Az Officina Nova, a Vince Kiadó, később más kiadók is gyönyörű, szakmailag is pazarul igényes művészeti kiadványokat adtak ki igen magas példányszámban. Nemcsak szoros üzleti kapcsolatban álltak a nemzetközi könyvpiacot meghatározó, tőkeerős külföldi kiadókkal, de részben vagy egészben azok tulajdonai is voltak. Kiadványaikkal valódi hiányt pótoltak, egyetlen baj volt velük, hogy szellemi importra támaszkodtak, úgynevezett könyvszimulánsokat jelentettek meg. Az anyacég legyártotta a világon mindenütt eladható standard művészeti kiadványt, leányvállalatai, alvállalkozói pedig csak a nyelvet cserélték ki. A klasszikus magyar művészet mutatóba kerülhetett be ebbe a láncba, a kortárs pedig egyáltalán nem. (Az is eredmény volt, ha a művészettörténeti művek függelékében némi honos kiegészítés került.)

Mindazon művészeti (beleértve a szépirodalmat) könyveknek, amelyek esélytelenek voltak piaci áruként működni, a kiadásuk szétszóródott. Családi vállalkozások, alapítványi, egyesületi formák jöttek létre, különböző művészeti intézmények, amatőr és alkalomra szerveződött kis kiadók próbálták meg a területet ellátni igen alacsony működési költséggel, állandó likviditási gonddal.

A rétegkönyveknek, ahogy említettem, jelenleg a legnagyobb s egyúttal a legkiszámíthatóbb mecénása a Nemzeti Kulturális Alap (a kapcsolati, előszobázó, kijáró mecenatúrát nem sorolnám ide, bár erős kivételek is lehetnek). A szerző pályázhat kézirat megírásához ösztöndíjra, a kiadó pedig a kész kézirat megjelentetésére, a szakmai kuratórium dönt. Ez igen demokratikus, de a rendszerszintű működéshez, a kiadói stratégia megvalósításához nem elégséges.

Egy szakmailag igényes kiadónak legalább három évre kell előre terveznie. A művészeti kiadványok gyártási költsége magas, bizonyos könyvtípusok előkészítése, csak a megíratásuk is egy-két évet is igénybe vehet. Ezt a jelenlegi működési környezetben a kis kiadók nem, vagy csak igen óvatosan, feltételeesen tudják föl vállalni. Ehelyett, mint az úri szabó, hozott anyagból dolgoznak. A befogadó színház analógiájára „befogadó kiadásról” beszélhetünk. Szerző és kiadó fölméri, hogy körülbelül melyik könyv megjelentetéséhez nyerhet valamilyen forrásból támogatást, és próbálkozik. A legnagyobb szakmai elhivatottság mellett is törvényszerű, hogy esetleges és hektikus lesz a működés, nemcsak a könyvek mennyiségét, de a tartalmi, formai minőségét illetően is. (Elindul egy sorozat, abbamarad; láttunk méregdrága képzőművészeti kiadványokat csapnivaló szöveggondozással, elemi helyesírási hibákkal.)

A stratégiai tervezhetőség instabilitásának eklatáns példája az Osiris Kiadó története. Amíg hosszú éveken át kiszámíthatóan igen jelentős támogatást kapott, minőségi, rétegkönyv kiadásával is, piaci értelemben is, a meghatározó kiadók közé került. Nemcsak társadalomtudományi szakkönyvsorozatai, de egyetemi tankönyvei is bekerültek az országos kereskedelmi forgalomba, és sikeresen adta ki a magyar irodalom klasszikusait felvonultató sorozatot (szerencsétlen formában, alig olvasható betűkkel). Amint elapadt a támogatás, megszűnt a kiadó létezni.

A befogadó, egyedi könyvek gyártására berendezkedő könyvkiadással más gond is megjelenik. A kis kiadó állandó likviditási gonddal küszködik, ott spórol, ahol lehet (a pályázati elszámolás határideje miatt a könyv kihordásának az ideje lerövidül, elmarad a lektorálás, szöveggondozás, indokolt esetben az átdolgozás). Mivel napi működését a támogatás biztosítja, hogy valamelyest kigazdálkodja a költségeit, abban érdekelt, hogy minél több cím kiadását célozza meg. A megszerzett támogatásból alacsony példányszámban le tudja gyártani a könyvet (NKA és más támogatás esetén: 150, 300, jó esetben 500 példány; a csúcstartó egy alapítványi kiadó 30 darab digitális nyomattal), és számára ezzel befejeződik a könyv élete, holott egy nagyon intenzív utóéletnek kellene kezdődnie.

A jelenleg elfogadott irányelvek szerint a könyv gyártási költségének minimálisan 10, de inkább 15, termékbevezetéskor akár 20%-át célszerű marketingre fordítani. Erre sem keret nem marad, sem valóságos igény nincs (könyvbemutató). Ha ehhez hozzáveszünk a kereskedelem elfogadhatatlanul magas, 45-50%-os árrését, financiálisan valóban „zsákbanhelybenfutás” (Nagy Gáspár) az eredmény. Ahhoz, hogy a kis kiadók rétegkönyveinek esélyük legyen bekerülni a nagy kereskedelmi hálózatokba: (1) legalább ezer példányban kellene megjelentetni a művet (passzázsforgalomhoz kínálata boltonként minimum 30-50 könyv); (2) a kereskedelem abban az esetben hajlandó forgalmazni,

amennyiben a kiadó presztízse folyamatosan magas, és az adott kiadvány előzetes és direkt és indirekt marketingje alapján esélyt lát arra, hogy rövid időn belül értékesíteni tudja – a kígyó a saját farkába harap.

Képződik tehát egy sok címből álló, alacsony példányszámú készlet, amely nemcsak fizikailag nem jut el a nagyon óhajtott vásárlóhoz, de információ szintjén sem kerül be a szellemi körforgásba. Ez utóbbi ezért különösen aggasztó, mert a kánont egyre kevésbé a hagyományos művészeti műhelyek, „a szakma” mint a médiumokkal összefonódott piaci szereplők alakítják és irányítják. (Ez már ideológiai, kultúrpolitikai kérdés, most nem kívánom érinteni.) Nagyon jól látható a kortárs magyar irodalmi műveknél, hogy a kereskedelmi és erős médiakapcsolatokkal rendelkező kiadók nemcsak piaci sikerre viszik szerzőiket, de el is tudják érni, hogy a „szakma” a kánon centrumában jelölje ki a helyüket – akár valóban értékes művek, akár nem többek közepes bestsellernél (nemzetközi trend).

A „csak az létezik, ami látszik” brand értelmében természetesen a nem látható művek a nemzetközi könyvpiacra, az irodalom exportjában még annyira sem léteznek, mint itthon. Minden évben viharos sajtópolémia kíséri Magyarország szereplését a frankfurti könyvvásáron, a legvitatottabb az 1999-es volt, amelynek Magyarország volt a díszvendége. A díszvendégséget, mivel abszolút többségben voltak képviselve liberális írók, botrányos népi–urbánus sajtópolémia kísérte, követte. Részben okszerű volt a kiküldött szerzők és művek sora, ugyanis nekik volt előzetes ismertségük, élő kapcsolati hálójuk és beágyazódásuk a német médiába.

Még egy problémát szeretnék érinteni. A rendszerváltozás előtt államközi szerződések biztosították, hogy a hazai és a határon túli könyvkiadók bizonyos számú művei kölcsönösen bekerüljenek a másik országba. A rendszerváltozás után szabaddá vált a fizikai és a szellemi mozgás, de megszűnt az állami intézményes könyvárucsere, helyüket a szabadpiac vette át. Amelynek az lett a groteszk következménye, hogy lényegében mindegyik nemzetrészt önellátásra rendezkedett be. A kilencvenes években még működött a Madách Kiadótól örökölt bolthálózat Szlovákiában, a diktatúrától való megszabadulás lendületében Erdélyben több könyvkereskedés is nyílt élénk árucserre-kapcsolattal, de ezek az évek során lassan elsorvadtak. Meglepő tapasztalatom ugyanakkor a marosvásárhelyi könyvvásáron az erdélyi kiadók gazdag könyvkínálata, de ezeknek a könyveknek a legnagyobb része egyáltalán nem kerül be nemcsak a magyarországi hálózatokba, még egy-egy rétegigényt kiszolgáló könyvesboltba sem. (És viszont.) Kivételt a Kalligram Kiadó képezett, amely Budapesten és Pozsonyban is szlovák nyelvű könyveivel is irodalomközvetítő jelentőséggel bírt, mára azonban föladta a pozsonyi irodát a kiadó, a magyarországi pedig a Libri cégcsoport tagja lett. (Említhetném még a vendégmunkás-migráns nyugati szóránymagarság több százczes, teljességgel ellátatlan körét.)

* * *

Az elmondottak teljes ismeretében döntött úgy a Magyar Művészeti Akadémia vezetése, hogy 2017 végén megalakítja az MMA Kiadó Nonprofit Kft.-t azzal a céllal, hogy a gazdasági társaság rövid időn belül professzionális kiadóként gazdálkodik az MMA és tagintézményei minőségi könyvkiadásának teljes folyamatát. (Az MMA Titkársága 2012-től jelentetett meg könyveket, katalógusokat, konferenciafüzeteket, azonban ezek nem kerültek kereskedelmi forgalomba.)

A 2018-as év fő feladata a kiadói struktúra megszervezése és a kiadó láthatóvá tétele volt. Ez maximálisan sikerült, igen eredményes marketingkampányt folytattunk az MMA Titkársága és az újrászerveződő közmédia hatékony támogatásával (a metróplakáttól az indirekt marketingig). Valamennyi könyvünknek sajtóbemutatót szerveztünk,

meglepően jó könyvértékesítési eredménnyel vettünk részt az ünnepi könyvhéten. A kiadó honlapján kialakítottuk a webáruházunkat, és jelenleg mintegy másfél tucat könyvesbolt forgalmazza a kiadványainkat. Elértük, hogy az MMA Kiadót nem mint jobboldali, hanem mint minőségi művészeti kiadót definiálják.

Az MMA Kiadó évente 50-70 könyvcímet tervez megjelentetni, valamennyi művészeti területet reprezentálva (előny és hátrány is a sokféleség). Könyvsorozatokat indítottunk, illetve folytatunk (építészet, művészetelméleti, művészettörténeti, irodalomtörténeti, iparművészeti kismonográfiák, fotóalbumok).

Az MMA Kiadó önmagában nem képes, nem is célja betölteni a teljes kortárs magyar művészeti kiadás űrjeit, szakadásait, de a minőségi művészeti kiadás meghatározó szereplője kíván lenni. A biztonságos és kiszámítható működéshez a forrást az MMA biztosítja, a közszolgálati médiumok támogatják könyveink népszerűsítését. A kereskedelemmel egyelőre mi sem bírunk, de kitartóan dolgozunk, és remélhetőleg nem alaptalanul bízunk e téren is eredményes fordulatban.

Kémkedés és információszerzés a kora újkori Konstantinápolyban: Henry Lello angol követ és a Cigala testvérek kapcsolata

A 17. századra az európai diplomácia egyik új központja az Oszmán Birodalom fővárosa, Konstantinápoly lett.¹ A város földrajzi fekvése és vegyes népessége folytán jelentős információs és hírközponttá vált, ezért az európai államok sorra hozták létre állandó követségeiket a városban. Az európai követségek általában a keresztények által lakott Galata és Pera városnegyedekben kaptak helyet. A 16–17. század során ide települt a velencei, a francia, az angol, majd a holland és a Habsburg követség épülete is. A Perában élő és dolgozó európai követek az iszlám vendégjognak (aman) megfelelően az oszmánok vendégszeretét élvezték: kíséretet kaptak, biztonságukért és értékeikért a helyi hatóságok feleltek, rájuk hárult a követek és kíséretük ellátása is. A jó körülményeket és a biztonságot azonban a nemzetközi kapcsolatok alakulása határozta meg számukra: amint a követ országa és az oszmánok között folytatott diplomáciai kapcsolatok megromlottak, a Porta igyekezett ezt az adott állam követein megtorolni. Mivel az oszmánok nem ismerték el a diplomáciai mentességet, a követek egykönnyen fogságba vagy házi őrizetbe kerülhettek.² Az európai követek ajándékokon keresztül erősíthették meg portai pozíciójukat, ez uralkodóváltáskor kötelező volt, de egy-egy új információ vagy kereskedelmi szerződés megerősítéséhez is ajándékokon és megvesztegetésen keresztül vezetett az út.³ Az oszmánok különösen ügyeltek a birodalomba betuzó európaiakra, konvojok útját korlátozták, a lakossággal való érintkezésüket pedig limitálták, kiemelten figyeltek arra, hogy az átutazók ne tudjanak hosszú távú kapcsolatokat kialakítani. Útvonalukat a Porta alakította ki, csausokat adtak melléjük kíséretnek és értesítették a helyi kormányzókat és tisztségviselőiket, hogy felügyeljék utazásukat és érintkezésüket a népességgel. A csausok feladata a küldöttek biztonságos Konstantinápolyba kísérése és utazásuk felügyelete volt.⁴ A szabadabb légkörű fővárosban diplomáciai szolgálatot teljesítő követek azonban már teljes információs hálózatokat és kémközpontokat tudtak létrehozni. A kora újkorban a követek diplomáciai tevékenysége és a kémkedés sok esetben fedte egymást.⁵

Cikkemben Henry Lello, konstantinápolyi angol követ (1597–1607) híres itáliai tengerészcsalád sarjaival, a Cigala testvérekkel fenntartott információs kapcsolatával szeretnék néhány adalékot szolgáltatni az angol–oszmán diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok történetéhez.

(A késő Tudor kori angol hírszerzés és diplomácia) Anglia hírszerzési rendszerének alapjait Sir Francis Walsingham (1532–1590) fektette le, aki I. Erzsébet királynő főtanácsadójaként szervezte meg információs hálózatát. Walsingham 1573-ban nyerte el a Principal Secretary (főtanácsos) pozíciót az angol udvarban. Mivel a főtanácsosok jogkörét sem törvény vagy jogszokás nem jelölte ki, ezért annak hatásköre jórészt viselőjén múlt. Walsingham ezt kihasználva a királynő hallgatólagos támogatásával vette kezébe a külpolitikai ügyek intézését, a külföldi angol követek levelei rendszerint

Walsingham kezén haladtak át, de gyakorlatilag szinte minden külföldről érkező diplomáciai jelentést ő hitelesített aláírásával. Ha a követek közvetlen kinevezését nem is tudta elérni, emberei, ha kisebb pozíciókban is, de Európa-szerte jelen voltak az angol követségeken. Walsingham informátorai között tudhatott angol utazókat, kereskedőket, zsoldosokat és hajósokat is a korabeli Európa szinte minden pontjáról.⁶

A 16. század végére az angol diplomácia az ellenséges vagy rivális államok követségein elsősorban kezdetleges kémhálózatát fejlesztette ki, a katolikus Spanyolországban és Franciaországban egyértelműen a kémkedés volt az angol követségek elsődleges célja. Az angol kémek lebukásáról az egész Európát lefedő velencei diplomáciai képviselői is többször beszámoltak. 1574-ben a velenceiek franciaországi követe, Giovanni Francesco Morosini megemlíti egy skótot, akit a franciák elfogattak az angol követségen való kétes üzletei és az angol követnek tett szolgálatai miatt. *„Néhány nappal ezelőtt letartóztatott egy skótot, aki folyamatosan csereüzletet folytatott az angol követ házában, azt mondják az angol követ kéme, aki Anglia királynőjének zsoldjában áll...”*⁷ 1597-ben Agostino Nani, aki ekkoriban Velence spanyolországi követségét vezette, ugyancsak angol kémek elfogásáról számolt be a spanyol koronához tartozó Lisszabonból. *„...Lisszabonban elfogtak néhány angol kémeket, akik azt mondják és bevallották, hogy azért küldték őket, hogy mélységet mérjenek és, hogy kiderítsék hol a legegyszerűbb bejutni a kikötőbe.”*⁸

Walsinghamet 1590-es halála után William Cecil váltotta, mint aktív főtanácsos, akit 1596-ban fiatalabb fia, Sir Robert Cecil követett. Hozzá írta hivatalos diplomáciai jelentéseit utolsó konstantinápolyi éveiben Edward Barton és utódja, Henry Lello is.

Habár Konstantinápolyban az angol diplomácia főként kereskedelmi és gazdasági érdekei miatt volt jelen, hírközpontként az oszmán főváros nagy jelentőséggel bírt Anglia számára, ezért követeik munkája során igyekeztek a lehető legtöbb információhoz hozzájutni. Lello elődje Edward Barton például követségének ideje alatt az itáliai Paulo Mariani ügyével keveredett „kémbotrányba”. Marianit, aki az angol követ egyik legközelebbi munkatársa, informátora és bizalmasa volt, 1592–1593 fordulóján a konstantinápolyi francia követ, Francois Savary de Brèves vádolta meg a Portán a spanyol királynak való kémkedéssel. Brèves bejelentésére Marianit az oszmánok elfogták és felakasztották.⁹

(Henry Lello és a Cigalák) Henry Lello konstantinápolyi angol követ 1579 és 1580 között született Clentonban, 1596-ban 16-17 éves korában lett az ekkor Konstantinápolyban követként szolgáló Edward Barton titkára. Kortársai méltatták nyelvtudását, kiválóan és választékosan beszélt olaszul, John Sanderson angol utazó és kereskedő egyik levelében meg is jegyezte róla: *„A keresztény követek kétségtelenül angyalnak tartották kiváló olasz beszéde miatt...”*¹⁰ Lello családneve olaszosan cseng, ezért feltételezhetően egy Angliába települt itáliai származású kereskedőcsalád sarja lehetett. 1597-ben Barton hirtelen halála után lett a követség megbízott vezetője, hivatalos kinevezését 1599-ben a szultáni ajándék megérkezésével kapta meg.

Az angolok ügyének fő támogatója a Portán Henry Lello követségének idején szintén egy itáliai, a genovai családból származó Scipione Cigala – áttérése után, Juszuf Szinán pasa – volt. Scipione 1544-ben született Messinában, édesapja oldalán a Nápolyi Királyságot szolgálta a Földközi-tengeren, amíg a neves oszmán tengernagy, Turghud Reis fogságába nem esett. Scipione 1561-ben került Konstantinápolyba, ahol a palotába kerülve oszmánként nevelték, itt tért át a muzulmán hitre és vette fel a Szinán nevet. Cigalazade, ahogyan kortársai hívták jelentős karriert futott be a Portán, ahol házasságainak köszönhetően egyre feljebb jutott a ranglétrán. Előbb a janicsárok vezetőjeként az agai pozíciót szerezte meg, majd 1591-től, az oszmán flotta irányítójaként, kapudán

pasaként (Kaptan-i Derya) szolgált.¹¹ Ciğalazade ezzel, mint a Szultán tanácsadója helyet szerzett magának a Dívánban. Lello szerint ez azt jelentette, hogy erős kapcsolati hálóval rendelkezett az udvarban és a Szultán védelmét élvezte.¹²

Ciğalazade már 1591-es kinevezése után pártfogásába vette az akkori angol követet, Edward Bartont, akit számos alkalommal tájékoztatott a portai fejleményekről és az informátorai által szerzett európai politikát érintő információkról. Barton 1594-ben a velencei követnek is beszámolt a Ciğalazade által neki mondott hírekről. „*Az angol követ tájékoztatott, akinek Cigala azt mondta, hogy egy ügynöke híreket hozott a pápa, Spanyolország és Velence általi törökellenes ligáról Navarra támogatásával.*”¹³ Írta május 3-ai jelentésében Marco Venier, aki később meg is győződhetett annak hitelességéről, ugyanis a hír hatására oszmán őrizetbe került saját követségén.

A kapudán pasa 1593-ban hívta meg testvérét, Carlo Cigalát Konstantinápolyba. A beutazásáról szóló hírek azonnal táptalajt szolgáltatottak a konstantinápolyi szöbeszédnek, ami úgy vélelmezte, Carlo utazásának célja az évek óta stagnáló oszmán–spanyol béke ügyének tető alá hozása és tárgyalás Madrid nevében. Az erről szóló mendemondák egyébként még évekig fennmaradtak a Portán.¹⁴ Emrah Safa Gürkan szerint Carlo állítólagos tárgyalásainak megtörténte nem igazolható, az azonban bizonyos, hogy Carlo Cigala többen látta magát, mint egyszerű utazónak, és el is várta, hogy az oszmán fővárosban követnek kijáró ellátásban részesülhessen. Carlo célja valójában a bátyjával való újbóli találkozás és ez által üzleti terveinek végrehajtása lehetett. Matheo Zane velencei követnek, akinek volt szerencséje beszélnie vele, Carlo Cigala azt mondta, hogy nem áll szándékában a két uralkodó között tárgyalnia, csakis egyedül a saját üzleti érdekei miatt van itt. Ugyanakkor beutazási engedélye van a szultántól és testvére védelmét is élvezi.¹⁵ Ahogy munkájában az egykorú források alapján Tobias Graf is rámutatott, Carlo üzleti ügyei alatt valójában a moldvai és havasalföldi fejedelemségek élére, oszmán vazallus uralkodóként való kinevezését értette, amikor erre szőtt tervei kútba estek, a korábban Joseph Nasi vezette Naxost szemelte ki célpontjául. Ennek érdekében a szultánnak is felajánlotta szolgálatait, de ekkor még nem járt sikerrel.¹⁶ Matheo Zane velencei követ így számolt be Carlo ügyleteiről: „*Signor Carlo Cigala sosem hagyja el házát. Nem úgy tűnik, mint akinek egyéb üzletei lennének a saját privát ügyein kívül, amelyekben úgy tartják nem fog sikerrel járni, mivel ezekben bátyja, a Kapudán nem támogatja.*”¹⁷ A velencei követ feltételezésével ellentétben Ciğalazade ekkor még nem tudta elérni öccse kinevezését, ezért Carlo néhány hónapon belül vissza is tért Messinába. Ugyanakkor 1598-ban ismételt látogatást tett a Portán, ahol bátyja segítségével III. Mehmed szultán jóvoltából hivatalosan is megkapta a Naxosi Hercegséget, az erről fennmaradt másolat hitelességét Joshua White bizonyította.¹⁸ Ahogy arra Tobias Graf rámutatott Carlo és Ciğalazade levelezéséből, a kapudán egyértelműen saját közbenjárásának eredményeként könyvelte el, hogy öccse megkapta a Naxosi Hercegséget, ahol oly módon kormányozhatott, mint elődje, Joseph Nasi, azonban felhívja rá a figyelmét, hogy mindezért át kell térnie és édesanyjukat, aki eredetileg áttért muzulmán volt, vissza kell hoznia a birodalomba és az iszlámra a szultán iránti hűségének bizonyításaként.¹⁹ Carlo mindezt visszautasította és idővel elhagyta Konstantinápolyt.

1600-ban édesanyja nélkül, de visszatért az Oszmán Birodalomba és Chios szigetről próbálta meg újratárgyalni a hercegség megszerzésének feltételeit. Ekkor már azt akarta elérni, hogy a szultán engedélyt adjon rá, hogy a naxos-i kádit (bíró) eltávolítsa a szigetről, habár bátyja már előre figyelmeztette ennek az iszlám jogba (ulema) való ütközéséről és lehetetlenségéről, Carlo nem fogadta meg tanácsait. Később levelében tájékoztatta a kapudánt arról, hogy III. Fülöp spanyol király a kádi eltávolításához

kötötte Naxos odaajándékozását számára. Gino Benzoni szerint Carlo, aki habár két vasat tartott a tűzben Naxos megszerzésének érdekében, nem volt hajlandó hűséget esküdni a Szultánnak, arról pedig így maga Cigalazade sem tudta meggyőzni urát.²⁰ Ennek ellenére a két testvér kapcsolata nem szakadt meg, Carlo ugyanis chios-i tartózkodása alatt folyamatosan információkkal látta el a kapudán és rajta keresztül a Portát Franciaország királyáról és a Velencei Köztársaságról. Biçer szerint Carlo nem volt hajlandó feladni bátyja pozíciójából származó előnyeit, és ezzel próbálta meg leplezni kétes üzleteit is, amelyekbe már tárgyalásai során is belemerült, 1597-ben a velenceiek elfogták egyik hajóját, amivel a Velencei Köztársaság gabonaszállítmányait csapolta meg.²¹

Carlót tevékenysége és visszaszűzleti ügyei annyira hírhedtté tették Konstantinápolyban, hogy testvérének, a pasának népszerűsége is kárát szenvedte a róla szóló szöbeszédeknek. Marco Venier velencei követ a Dózsának szánt jelentésében beszámol arról, hogy egy alkalommal, amikor a kapudán pasa kapitányait és tengerészeit azzal vádolta, hogy sok kém van közöttük, a legénységek egyes emberei nagy felháborodás közepette azzal vágtak vissza vezetőjüknek: „*Te vagy az igazi kém, azért amiért itt tartod a testvéredet, egy keresztényt, aki Spanyolország királyának fizetett szolgája és kéme.*”²²

Velence konstantinápolyi követét is aggodalommal töltötte el Carlo portai jelenléte és hatása a pasára, különösen azután, hogy látta, a két testvér véleménye megegyezik a velenceieket és a franciákat illetően, Carlo szerint a velenceiek az oszmánok legnagyobb ellenségei, a francia követet pedig egyikük sem volt hajlandó elismerni, Franciaország királyától pedig egyáltalán nem tartottak.²³ Henry Lellót velencei kollégájával ellentétben egyáltalán nem zavarta a Cigala testvérek tevékenysége, sőt Cigalazade portai támogatásáért cserébe Henry Lello kész volt Luca Marianit is visszautasítani, aki az angol követségtől kért segítséget egy Carlo Cigala elleni vádirat törökre fordításához: „*A renegát Luca Mariani folytatja pereskedését Carlo Cigala ellen és egy hosszú memorandumot készített, amit a szultánnak akar bemutatni. Ezt elhozta az Angol Követségre, hogy törökre fordítsa, de erre a követ azt válaszolta neki, hogy a Kapudán pasa barátjaként vissza kell, hogy utasítsa a beavatkozást.*”²⁴ Ahogyan az Agostino Nani velencei követ jelentéséből is kiderül, Henry Lello a kapudán kémkedéssel vádolt öccse elleni vádirat lefordítását Cigalazade barátjaként megtagadta a renegáttól. A kapudán nem egyszer az a vád érte a Konstantinápolyban tartózkodó európai követek részéről, hogy túlságosan kivételez pártfogoltjaival, az angolokkal. Henry Lello 1598. január 20-ai levelében számol be arról, hogy a kapudán Chios-ban 20 hajót elvett a franciáktól, konzuljaikat pedig rabszolgává tette és szabadságukért 14 ezer koronát követelt, akárcsak előtte a spanyoloktól, amiért francia követ számos panaszt tett ellene a szultánnál. Ugyanakkor Lello arról is beszámol, hogy az angol hajókkal a kapudán szívélyesen bánik és mindent megtesz értük Chios-ban: „*A mi nemzetünkkel szemben nagyon barátságosan lépett fel, egy angol hajó Chios-ba való érkezésekor, annak minden szívességet megtett, jól ellátta és nem kért semmilyen ajándékot, ezt a bánásmódot a többi állam igen bírálta.*”²⁵

Cigalazadét 1596-os szultáni hadjáratban való részvételéért, és különösen a mezőkeresztesi csatában nyújtott jelentős teljesítményéért, még ebben az évben nagyvezírré nevezték ki. Portai pozíciója megerősödött a rivális Szafije szultána vezetete csoportosulással szemben. Ennek bizonyítéka Girolamo Capello velencei követ 1597-es jelentése: „*Ibrahim nagyvezírt eltávolították, és Haszan az eunuch vette át helyét. Úgy tartják, hogy éles eszű, kapzsi, a zsidók barátja és Cigala bizalmasa.*”²⁶ Cigalazade-nak sikerült saját bizalmi embereit beültetnie az oszmán kormányzatba. Nagyvezírsége azonban nem tartott sokáig, a sikertelen hadjárat és Szafije szultána machinációinak köszönhetően hamar elbocsátották. Szafije családi kapcsolatai miatt is ellenséges volt Cigalazade-val, mivel rokoni

szálak fűzték a pasa riválisaihoz, Halil, Ferhád és Ibrahim pasákhöz is.²⁷ A századfordulón a Szafije befolyásával elégedetlen portai elit ismét maga közé emelte. Cıgalazade sikeresen őrizte meg pozícióját vele szemben házasságain keresztül is, ennek köszönhetően többek között Kodzsa Szinán pasa szövetségét.²⁸ Henry Lello 1598. március 21-ei levelének végén említi meg Cıgalazade, nála Cıgal Ogly friss kinevezését: „*A Nagyúr (a szultán) a Tatárnak adta a boszniai begler-bejt. Ugyanígy a shernani basaságot is, úgy ahogyan azt először a tábornoknak (Cıgal Ogly) adta volt, és az is tudott az öreg szultánáról, hogy most ki nem állhatja annak barátját (Cıgal Oglyt), és mivel vele kell legyen minden tanácskozáson, ezért (a szultán) Cıgal Oglyt tábornokká tette meg ...*”²⁹

Mivel a nagy szultáni háború sikertelensége miatti elégedetlenség Konstantinápolyon is végigvonult, ebben a helyzetben Cıgalazade ismét a szultán kegyébe férkőzhetett és kiterjeszthette portai befolyását. Agostino Nani velencei követ 1601. áprilisi jelentésében számol be arról, hogy neki köszönhetően a kalózkodás ellenére sem érte retorzió az angolokat: „... *a múlt évben nemcsak a Szultánnak, de összes miniszterének és azt mondhatom majdnem Cıgalának is az volt a vágya, hogy eltıltsa az angolokat a kereskedelemtől, most viszont a Franciaország javát szolgáló birodalmi kapitulárék, rendeletek ellenére a fordítottját fogadták el. Ennek oka elsősorban Cıgala hatalmas befolyása, akinek korábban kis súlya volt, de most, miután a mostani zavargások során szultán kegyébe férkőzött, gyakori audienciákkal és ravasz tanácsokkal arra törekszik, hogy felülmúlja a legbefolyásosabb Főeunuchot, aki a múltbeli támogatásával egyetlen oka volt Cıgala felemelkedésének. Nemcsak Cıgala kapzsi reményei készítetik arra, hogy jelentős profitot nyerjen ki az angol követből, hanem franciák elleni ősi gyűlölete is.*”³⁰ Nani szerint Cıgalazade ravasz tanácsokkal és ajándékokkal kísért gyakori audienciákkal férkőzött a szultán kegyébe, ambíciói azonban nemcsak a Főeunuch befolyásának túlszárnyalására irányulnak, hanem az angol követből kinyerhető legtöbb profit megszerzésére is. Ugyanebben a levélben számol be Nani arról, hogy a hollandokat immár az angol királynő zászlaja alá rendelték, ezzel kapcsolatban lejegyzí a nagyvezír mondandóját Cıgalazade véleményéről. „*A Nagyvezír elmagyarázta, hogy Cıgala azon a véleményen volt, hogy az angolokat kellene támogatni, akik bárki másnál jobb barátai a Portának, mindenki más egyetértett Cıgala súlyos véleményével.*”³¹ Az akkori portai elit többsége inkább az angolokban látta szövetségeseit, ezt Jemisesi Haszan nagyvezír Agostino Naninak megejtett 1600-as mondataiból is kiolvashatjuk. „*Jemiscsi ugyanakkor azt válaszolta, hogy az angol szövetséget nagyra kell értékelni, mivel az angolokat a Spanyolország hajóival szembeni harcban alkalmazzák és mivel ellenségei Törökország ellenségeinek, ez pontosan az a fő szempont, amely arra készíti a törököket, hogy ne hagyják el az angol szövetséget, különösen addig ne, ameddig az angolok hadban állnak Spanyolországgal.*”³² Az oszmán elit úgy vélekedett, hogy ameddig az angolok tevékenysége a spanyolok ellen, és az Oszmán Birodalom javára zajlik, addig érdekeinek megfelel a szövetség Angliával. Agostino Nani 1601. április 1-jei jelentéséből tudjuk, hogy Lello a kapudán pasa támogatásáért drága köntösöket, órákat és ezüstlapokat ajánlott fel: „... *a Bosztandzsi basát, aki az angol követ fő támogatója volt, aki ezért sok köntösti ígért neki, most elbocsátották, az angol követek most már csak Cıgala maradt meg, akinek már megígért számos órát, ezüstlapot és köntösöket ötszáz dukát értékben.*”³³ Ugyanakkor Lello a konstantinápolyi bosztandzsi basinak szintén köntösöket ajánlott fel közbenjárásáért.

(Összegzés) Henry Lello követsége idején a konstantinápolyi angol diplomácia célja elsősorban az angol kereskedelem és bővebben a Levantei Társaság érdekeinek védelmére irányult. Henry Lello követségét a Földközi-tenger térségében az egyre inkább elterjedő

angol kalózkodás jellemezte. A kontrollálhatatlan fosztogatások már az angolok kereskedelmi engedélyeit és portai presztízsét veszélyeztették. Henry Lello ennek érdekében a velenceiekkel és franciákkal egyaránt ellenséges Cigala testvéreken keresztül igyekezett mindezt elsimítani. Az angol követ a Cigaláknak is kapóra jött, Cigalazade Juszuf pasa a Porta érdekeit szem előtt tartva az angol kalózkokban a spanyol tengeri előretörés akadályát látta. Lello támogatásáért cserébe hajlandó volt a kémkedés gyanújába keveredett Carlót is biztosítani azzal, hogy portai vádlójától, Luca Marianitól megtagadta a Carlo ellen szóló vádiratának törökre fordítását. A machinációk háttérében Graf szerint Carlo esetében egyértelműen egyéni ambíciói álltak, motivációja merő opportunizmus volt. Carlo, amikor csak tudta, kihasználta bátyja magas pozícióit, ugyanakkor az anyagi előrejutás miatt nem mondhatott le urának, a spanyol királynak szolgálatairól sem, egy veszélyes kettős játékot játszott, amiben bármikor fejét veszíthette volna árulásért. Carlo, bátyja jó angol kapcsolatait kihasználva 1601-ben egyenesen Erzsébet angol királynőnél próbálkozott jóvátételt kizsarolni az angol kalózkok által kiraboltsága alatt álló hajókért, amelyek nemcsak a bátyja által kiadott kereskedelmi engedélyekkel rendelkeztek, de keresztény legénységű genovai hajók voltak.³⁴ Carlo-ból végül oszmán vazallus lett, ám nem tért meg az iszlámnak, ennek Graf szerint az lehetett az oka, hogy anyagi érdekei miatt nem akarta elveszíteni kapcsolatait a keresztény európai nemességgel sem.³⁵

Cigalazade esetében a fő motiváció portai érdekcsoportja volt, amely az angol fegyverekért cserébe, amíg tudta, elnázta azok tengeri fosztogatásait, különösen, ha ez az általa sem kedvelt francia és a velencei hajókkal szemben történt. Lello pont emiatt szorosan kötődött az angolbarát portai frakcióhoz, amelynek Cigalazade is tagja volt, ez viszont azzal járt, hogy bármikor, amikor a Szafije szultána vezette rivális érdekcsoport került hatalomra vagy tudta jobban átvinni érdekérvényesítő képességét az udvarban, az angol kalózkodás kérdése ismét előkerült. Cigalazade azonban beházasodásának köszönhetően helyel-közzel sikeresen meg tudta őrizni portai pozícióit. Henry Lello 1598. január 20-ai levelében számolt be a rivális portai érdekcsoport Cigalazade ellen írott petíciójának átadásáról, amely a szultán elfoglaltsága miatt akkor nem járt sikerrel. *„Ugyanezen a napon a Nagyúr személyesen jött el a tüzéségi gyakorlóterre, hogy megnézze tüzéségét, ahol _____ elszánta magát, hogy átadja neki a kapudán elleni petícióját, de nem kapott audienciát aznap és arra utasították, hogy ez ügyben ne zavarja meg a Nagyurat, hanem várja válaszát, így petíciójára válasz és jóvátétel nélkül tért vissza.”*³⁶

Ugyan a portán szolgáló renegátoknak át kellett térniük az iszlámra és meg kellett szakítaniuk minden korábbi kapcsolatukat a keresztény világgal. Azonban pont a Cigala testvérek példája érzékelteti a legjobban, hogy ez egy bizonyos státusz felett korántsem volt teljesen szükségszerű. Graf egyetért Natalie Rothman-nel³⁷ abban, hogy a Cigalák inkább a transz-imperiális nemesség tagjainak látták magukat, mintsem egyetlen uralkodó szolgálóinak, Scipione önképének áttérése után is szerves része maradt, hogy a Cigala család leszámazzottja, ezután is fontosnak tartotta és ápolta a kapcsolatot keresztény családjával. Graf, Metin Kunt kutatásaira³⁸ utalva rámutat, hogy a 17. században az áttért európai keresztények portai elitbe való integrálódása során egy ún. etnikai-regionalis szolidaritás alakult ki közöttük, az azonos regionalitással rendelkező személyek nemcsak patronálták egymást az oszmán udvarban, de hivatalos kapcsolataikra is befolyással volt közös eredetükből következő felfogásuk.³⁹

Mivel Cigalazade nem szakította meg teljesen kapcsolatait keresztény családtagjaival, sőt több ízben meg is látogatta őket utazásai során, továbbá testvérét is meghívta az oszmán fővárosba, riválisai körében jogosan merülhetett fel árulásának lehetősége, ugyanakkor Graf szerint a kapudán transz-imperiális kapcsolatait javarészt csak privát,

volt családját is érintő ügyekben használta fel. Az angolok kapcsán Graf a pasa patrónáltjai között egy angol származású eunuch-ot, bizonyos Haszan Agát is megemlíti, róla nem tudjuk pontosan, milyen portai pozíciót töltött be. Haszan egyike volt annak a két angol származású eunuchnak, akik a kapudán túlnyomó részt itáliai eredetű szélesebb portai kapcsolati hálójáéhoz tartoztak.⁴⁰ Ebben a közegben családja származása miatt Henry Lello is előnyben részesülhetett, ehhez nyelvtudása is adott volt így az angoloknak kedvező portai érdekcsoport dominanciája mellett és Cıǵalazade segítségével révén jelentős diplomáciai kapcsolatokat tudott kialakítani a Portán.

FORRÁS ÉS IRODALOMJEGYZÉK

- Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In *Híd a századok felett, Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Szerk.: Hanák Péter. Pécs, 1997. 92.
- Benzoni, Gino: „Cicala, Scipione”. In *Dizionario Biografico degli Italiani, Istituto della Enciclopedia Italiana fondato da Giovanni Treccani - Volume 25*, 1981.
- Biçer, Merve: *Cıǵalazade Yusuf Sinan Pasha: a 16th century Ottoman convert in the Mediterranean world*. Master's Thesis, Department of History İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara, September 2014.
- Brown, Horatio F.: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 9, 1592–1603*, London, 1897. 417–421. *British History Online* <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp417-421> [letöltés: 2020. jan. 7.].
- Brown, Horatio F.: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 10, 1603–1607*, London, 1900, *British History Online* <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol10/pp42-57> [letöltés: 2020. jan. 8.].
- Brown, Rawdon – Bentinck, G. Cavendish: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 7, 1558–1580*, Bentinck London, 1890. 522–523. *British History Online* <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol7/pp522-523> [letöltés: 2019. nov. 21.].
- Budiansky, Stephen: *Her Majesty's Spymaster Elizabeth I, Sir Francis Walsingham, and the Birth of Modern Espionage*. Plume, 2006.
- Burian, Orhan: *The Report of Lello Third English Ambassador to the Sublime Porte*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952.
- Fleet, Kate – Krämer, Gudrun – Matringe, Denis – Nawas, John – Rowson, Ewerett: *Encyclopaedia of Islam, Third Edition*, 2007.
- Graf, Tobias P.: Of Half-Lives and Double-Lives “Renegades” in the Ottoman Empire and Their Pre-Conversion Ties, ca. 1580–1610. In: Firges, Pascal – Graf, Tobias – Roth, Christian, Tulasoǵlu, Gulay: *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History*. Brill, 2014. 139–141.
- Graf, Tobias: *The sultan's renegades, Christian-European converts to Islam and the making of the Ottoman elite, 1575–1610*. Oxford University Press, 2017.
- Gürkan, Emrah Safa: Dishonorable Ambassadors, Spies and Secret Diplomacy in Ottoman Istanbul. In: Barbara Kellner-Heinkele – Pál Fodor: *Archivum Ottomanicum*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2018. 47–60.
- Gürkan, Emrah Safa: *Espionage in the 16th Century Mediterranean: Secret Diplomacy, Mediterranean Go-Betweens and the Ottoman Habsburg Rivalry*, PhD dissertation, Georgetown University, Washington, DC, 2012.
- Kunt, Metin: *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*. Columbia University Press, New York, 1983.
- Reindl-Kiel, Hedda: East is East and West is West, and sometimes the twain did meet: Gift exchange in the Ottoman Empire. In: *Frontiers of Ottoman Studies, vol. 2*. Ed.: Colin Imber – Keiko Kiyotaki – Rhoads Murphey. London, 2005. 113–124.
- Rothman, E. Natalie: *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*. Cornell University Press, 2012.
- State Papers 97/4 folio 2-50. (SP 97/4), Public Record Office London
- Várkonyi, Gábor: A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában. (Edward Barton portai követ jelentései Konstantinápolyból, 1593–1597.) *Aetas*, 2000/4. 106–124.
- White, Joshua Michael: *Catch and Release: Piracy, Slavery, and Law in the Early Modern Ottoman Mediterranean*, PhD dissertation, University of Michigan, 2012.

JEGYZETEK

- 1 Christer Jönsson – Martin Hall: *Essence of Diplomacy*. London, 2005. 40–41.
- 2 Ágoston Gábor: *Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton*. In: *Híd a századok felett, Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Szerk.: Hanák Péter. Pécs, 1997. 92.
- 3 Reindl-Kiel, Hedda: *East is East and West is West, and sometimes the twain did meet: Gift exchange in the Ottoman Empire*. In: *Frontiers of Ottoman Studies*, vol. 2. Ed.: Colin Imber – Keiko Kiyotaki – Rhoads Murphey. London, 2005. 113–124.
- 4 Emrah S. Gürkan: *The Efficacy of Ottoman Counter-Intelligence in the 16th century*. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Vol. 65. 1. 2012. 16–17.
- 5 Emrah S. Gürkan: *Dishonorable Ambassadors? Spies and Secret Diplomacy in Ottoman Istanbul*. In: *Archivum Ottomanicum* 35. Ed.: Barbara Kellner-Heinkele – Pál Fodor. Wiesbaden, 2018. 47–49.
- 6 Budiansky, Stephen: *Her Majesty's Spymaster Elizabeth I, Sir Francis Walsingham, and the Birth of Modern Espionage*, Plume, 2006.
- 7 „A few days ago a Scotchman, who was continually transacting business in the house with the English Ambassador, was arrested, and he is said to be the Ambassador's spy in the pay of the Queen of England...” – Giovanni Francesco Morosino, Lyons, 1574. dec. 10. In. Brown, Rawdon – Bentinck, G. Cavendish: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 7, 1558–1580*, Bentinck London, 1890. 522–523. *British History Online (BHO.)* <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol7/pp522-523> [letöltés: 2019. nov. 21.].
- 8 „Off Ferrol sixty English ships have been sighted, and in Lisbon some English spies have been captured, who, they say, have confessed that they were sent to take soundings, and to discover the easiest entrance to that port.” – Agostino Nani velencei követ Spanyolországban. Madrid, 1597. ápr. 24. In. Brown: *Calendar of State Papers, Vol. 9, 264–267. British History Online (BHO.)* <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp264-267> [letöltés: 2019. nov. 27.].
- 9 Várkonyi, Gábor: *A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában*. (Edward Barton portai követ jelentései Konstantinápolyból, 1593-1597.) Aetas, 2000/4. 111–114.
- 10 „The Christian ambassidors they no doubt toke him for an angell, by his excelent discourse in Italian...” –John Sanderson levele Sir Thomas Glover-hez 1607. május 18-án In. Foster, Sir William: *The Travels Of John Sanderson In The Levant (1584–1602)*, Hakluyt Society, 1931. 237.
- 11 Fleet, Kate – Krämer, Gudrun – Matringe, Denis – Nawas, John – Rowson, Ewerett: *Encyclopaedia of Islam, Third Edition*, 2007. 15–16.
- 12 Burian, Orhan: *The Report of Lello Third English Ambassador to the Sublime Porte*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basimevi, 68. 1952.
- 13 „...I am informed by the English Ambassador, to whom Cicala had said that an agent of his had brought the news of this league of the Pope, Spain and Venice against the Turk, and for the assistance of Navarre. Public rumour even went so far as to say that I had been shut up in the Embassy” – Marco Venier velencei követ Konstantinápolyban. Dalle Vigne di Pera, 1594. máj. 3. In. Brown: *Calendar of State Papers, Vol. 9, 127–132. BHO.* <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp127-132> [letöltés: 2019. nov. 29.].
- 14 Gürkan, Emrah Safa: *Espionage in the 16th Century Mediterranean: Secret Diplomacy, Mediterranean Go-Betweens and the Ottoman Habsburg Rivalry*, PhD dissertation, Georgetown University, Washington, DC, 2012, 118, 175–176.
- 15 „I have had an opportunity of speaking at length with Signor Carlo Cicala. He assures me that he has no intention of negotiating between Prince and Prince, and that he is here on his own private business alone. He says he is here under a passport from the Sultan and the protection of his brother, and so no question as to his religion will be raised.” – Matheo Zane, velencei követ Konstantinápolyban, a Dózsénak és a szenátusnak, Pera 1593. aug. 3. In. Brown: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 9, 1592–1603*, London, 1897, 95–103. *BHO.* <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp95-103> [letöltés: 2020. jún. 11.].
- 16 Graf, Tobias: *The sultan's renegades, Christian-European converts to Islam and the making of the Ottoman elite, 1575–1610*, Oxford University Press, 2017. 176–177.
- 17 „Signor Carlo Cicala never leaves the house. It does not seem that he has any other business than his own private affairs, in which it is said he will not succeed, for his brother the Capudan will not support him.” Dalle Vigne di Pera, 19th September 1593. – Matheo Zane konstantinápolyi velencei követ a Dózsénak és a Szenátusnak In Brown: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 9, 1592–1603*, London, 1897, 103–107. *BHO.* <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp103-107> [letöltés: 2020. jún. 11.].

- 18 White, Joshua Michael: *Catch and Release: Piracy, Slavery, and Law in the Early Modern Ottoman Mediterranean*, PhD dissertation, University of Michigan, 2012. 65.
- 19 Graf: *The sultan's renegades*, 2017. 178.
- 20 Benzoni, Gino: „Cicala, Scipione” In: *Dizionario Biografico degli Italiani, Istituto della Enciclopedia Italiana fondato da Giovanni Treccani - Volume 25*, 1981. 334–335.
- 21 Biçer, Merve: *Cigalazade Yusuf Sinan Pasha: a 16th century Ottoman convert in the Mediterranean world*, Master's Thesis, Department of History İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara, September 2014. 90–91.
- 22 „On another occasion the Capudan Pasha finding himself in the arsenal, seated among a number of seamen and captains, he turned round on them and said with a loud voice, “There are a lot. of spies among you.” They all looked at each other and then, in the midst of a great uproar, some voices were heard to say, “You are the real spy, for you keep your brother here, a Christian and paid subject and spy of the King of Spain...” – Marco Venier velencei követ Konstantinápolyban, 1594. máj. In. Brown: *Calendar of State Papers, Vol. 9*, 127–132. BHO. <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp127-132> [letöltés: 2019. nov. 22.].
- 23 Biçer: *Cigalazade Yusuf Sinan Pasha*, 93.
- 24 „The renegade, Luca Mariani. continues his suit against Carlo Cigala, and has drawn up a very long memorial to present to the Sultan. He took it to the English Ambassador to have it translated into Turkish, but the Ambassador replied that as a friend of the Capudan Pasha, he must decline to interfere.” – Agostino Nani, velencei követ Konstantinápolyban. Dalle Vigne di Pera, 1600. jan. 20. In. Brown: *Calendar of State Papers, Vol. 9*, 438–444. BHO. <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp438-444> [letöltés: 2019. nov. 28.].
- 25 „the French Ambassador hath made many complainette here against him aswell for the takinge of a twenty shipp as for the takinge out of the french Consuls here in Sio 14. thousand chrownes alledginge the same to be Spanard goode as itt was indeed and the man made slaves with challangeth to be free by certaine of his capitulation as comminge under his banner wher mi little regarde is given to his State and lesse to himselfe so thatt seeminge no other remedie he requireth licence to departe or else to observe his kings Capitulations wher to yett no answeare is given. Our nation he hath served himselfe verie friendlye who att the arrivall of an English shipp in Sio as sherved them all favor intreated them well and demanded no presents which was greatly __neyled by other nations.”
- Henry Lello Robert Cecilnek 1598. január 20. SP. 97
- 26 „Ibraim, the Grand Vizir, has been deposed, and Hassan the Eunuch has taken his place. He is held to be sagacious, avaricious, a friend of Jews, ans intimate of Cicala.” – Girolamo Capello, velencei követ Konstantinápolyban. 1597. nov. 5. In. Brown: *Calendar of State Papers*, Vol. 9, 292–301. BHO. <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp292-301> [letöltés: 2019. nov. 22.].
- 27 Biçer: *Cigalazade Yusuf Sinan Pasha*, 81.
- 28 Biçer: *Cigalazade Yusuf Sinan Pasha*, 45.
- 29 „The Grand Signiour had given the Bergerlick of Bosnia to the Tartar. If shall the same for ar ther as also the Basaluck of Shernan he hath sold to first sentrall __ and is thought of the old Empresse stand nott now his friend she shall be with him for all as counsell and Cigallogly made generall...” – Henry Lello Robert Cecilnek, 1598. márc. 21. SP 97. 29.
- 30 „... only last year it was the desire not of the Sultan, but of all his ministers, and almost, I might say, of Cicala himself, to prohibit the English from trading; now, in spite of excellent reasons based upon capitulations, decrees, and Imperial rescripts in favour of France, the very reverse has been adopted. This is chiefly due to the immense influence of Cicala, who formerly had little weight, but now, having ingratiated himself with the Sultan during the recent tumults, he aspires by means of frequent interviews and cunning counsels, to overtop the supreme influence of the Chief Eunuch, who by supporting Cicala in the past has been the sole cause of his present exaltation. It is not merely Cicala's greedy hopes to wring much profit out of the English Ambassador which induce him to take up this attitude, but also his ancient hatred of the French.” – Agostino Nani, velencei követ Konstantinápolyban 1601. ápr. 17. In. Brown: *Calendar of State Papers, Vol. 9*, 449–457. BHO. <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp449-457> [letöltés: 2019. nov. 29.].
- 31 „The Grand Vizir explained that Cicala was of opinion that the English who were better friends to the Porte than any other power, ought to be favoured; all the others adhered to the weigthy opinion of Cicala...” – Agostino Nani, velencei követ Konstantinápolyban 1601. ápr. 17. In. Brown: *Calendar of State Papers, Vol. 9*, 449–457. BHO. <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp449-457> [letöltés: 2019. nov. 29.].
- 32 „...Jemisgi, however, replied that the English alliance ought to be highly appreciated for the English were employed infighting the ships of Spain, and were the enemies of Turkey's enemies, which is precisely the main consideration which

- inclines the Turks not to abandon the English alliance, especially as long as the English remain at war with Spain.*” – Agostino Nani, velencei követ Konstantinápolyban. Dalle Vigne di Pera, 1600. jan. 21. In. Brown: *Calendar of State Papers Relating, Vol. 9*, 438–444. BHO. <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp438-444> [letöltés: 2019. nov. 23.].
- 33 „...*the Bostangi Pasha, who was the principal supporter of the English Ambassador, by whom he was promised many robes, has been dismissed, and now only Cicala, who has been promised a number of cloaks, silver-plate, and robes to the value of five hundred ducats, remains to sustain the English Ambassador.*” – Agostino Nani, velencei követ Konstantinápolyban. Dalle Vigne di Pera, 1601. ápr. 1. In. Brown: *Calendar of State Papers, Vol. 9*, 449–457. BHO. <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp449-457> [letöltés: 2019. nov. 23.].
- 34 Graf: *The sultan’s renegades*, 2017. 181.
- 35 Graf: *The sultan’s renegades*, 2017. 183.
- 36 „*Also this day Grand Signiour came himselfe to the artillerye yard to see his artillery wherd ___ Vizerey prepared himselfe to delliver his petition against the Captaine butt could have no audience comandinge him this day in case thatt he should nott trouble Grand Signiour butt should be answered by him and so returned without answeare or remedye.*” Henry Lello *Sir Robert Cecilnek 1598. január 20. SP 97.15-17.*
- 37 Rothman, E. Natalie: *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*, Cornell University Press, 2012.
- 38 Kunt, Metin: *The Sultan’s Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*, Columbia University Press, New York, 1983.
- 39 Graf, Tobias P.: *Of Half-Lives and Double-Lives “Renegades” in the Ottoman Empire and Their Pre-Conversion Ties, ca. 1580–1610*. In. Firges, Pascal – Graf, Tobias – Roth, Christian, Tulasoğlu, Gulay: *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History*, Brill, 2014. 139–141.
- 40 Graf: *The sultan’s renegades*, 2017. 157–158.

A fenntartható city branding szerepe a magyar nagyvárosok és Budapest turisztikai imázsépítésében

A tanulmány a city branding, a településimázs és a turizmus általános elméleti vonatkozásainak tisztázása után bemutatja ezen kollokációk, a fenntarthatóság összefüggésében értelmezett kapcsolódási pontjait. Ezt követően az utazás funkcióváltozásainak történeti távlatán haladva, megérkezve a modern turizmus kialakulásával gazdasági és társadalmi perspektívából is igen hangsúlyossá váló desztinációválasztás kérdésének, biztonsági és bizalmi szempontból is valós kockázatokat hordozó eseményérzékeny természetéhez, a dolgozat elemzi a 2020 első felében kialakult covid-19 világjárvány turizmussal fennálló kapcsolatát, illetve a járvány okán bevezetett intézkedések turizmusra gyakorolt hatásait; ez utóbbit legfőképpen az események hazai dimenzióit vizsgálva. A továbbiakban a turizmus-vendéglátás pandémia előtti globális iparági helyzetképének taglalása után, a hazai állapotok fővárosi és országos viszonylatban történő összehasonlítását követően, azonosításra kerülnek az abszolút és kompetitív versenyelőnyök és a turisztikai imázsépítés egyéb azon állapotjelzői, amelyek a levonható végkövetkeztetések megfogalmazásához vezetnek.

Kulcsszavak: *fenntarthatóság, city branding, imázs, turizmus, biztonság, desztinációválasztás, koronavírus*

(Bevezető)

Fenntarthatósági alapvetések

A fenntarthatóság kérdésköre ugyan a XXI. században slágertéma, ámde mindemellett számos, máig vitatott, homályos részletet, konkrétumok nélküli irányelvet tartalmaz. A 2012-ben megrendezett Rio+20 ENSZ konferencián született döntés alapján, a 193 ország által, 2015-ben egyhangúlag elfogadott, 17 elkülönült célt tartalmazó, Fenntartható Fejlődési Keretrendszer 2030, az azt ratifikáló országok aspektusából ugyanakkor legalább egy tulajdonképpeni szándék kifejeződését, egyfajta elhivatottságot jelöl, kiemelt fontosságot tulajdonítva, többek között a kiegyensúlyozott társadalmi fejlődés, a tartós gazdasági növekedés és a környezetvédelem kérdéskörének. A turizmus (mind globális, mind lokális dimenziókban) vonatkozásában természetesen mind a 17 elfogadott, fenntartható fejlődési cél¹ bír valamiféle szorosabb vagy lazább kapcsolódással, viszont a téma szempontjából megiscsak legszorosabban talán a 11. megjelölt cél az, ami kötődik: Fenntartható városok és közösségek; fenntartható, befogadó, biztonságos és alkalmazkodó városok és emberi települések létrehozása.

City branding és imázs elméleti síkon

Ha a fenntarthatósággal kapcsolatban, a city branding tevékenységét, a Tózsa- és Piskóti-féle taxonómia szerint, céljai alapján szeretnénk lehatárolni, akkor megállapíthatjuk, hogy holisztikus értelmezésben tulajdonképpen a city branding során marketing eszközök alkalmazása történik a települések versenyképessé tételének érdekében. A tevékenység egyik fókuszpontja, a címben is említett, komparatív² és abszolút³ versenyelőnyök

feltárása és az ezekre támaszkodó stratégiák kidolgozása, megvalósítása és kommunikációja; előzetes kritériumként természetesen beleértve, hogy ezen aktusok hozzájáruljanak a terület gazdasági, kulturális – összességében véve életmódbeli – fejlődéséhez.

Mélyebben górcső alá véve megállapítható, hogy a city branding intézménye leegyszerűsítve négy, nagy főbb területből áll össze: Ezek az audit, a szegmentáció, az imázs, és a kommunikáció. Az imázs, vagyis a település arculatának tervezése és kivitelezése, tulajdonképpen nem más, mint az audit⁴ során meghatározott készletnek, a szegmentáció során meghatározott igényekhez történő igazítása. Ily módon az ezt követő negyedik fázis, a kommunikáció, lényegében „csak” az imázs (arculat) megjelenítése, eljuttatása a lehetséges, és kiválasztott vevőkörhöz, a célcsoportokhoz (Tózsza 2014) (Piskóti 2012).

Végeredményében ezen keretrendszer szerint az imázs és az arculat ekvivalens „kollokációk”, de azt mindenképpen le kell szögeznünk, hogy egy desztináció tekintetében csak annak hírneve, ami ténylegesen eladható. A hírnév két komponensből áll össze: az egyik a CI (corporation identity) ami nem más, mint maga az arculat; a másik a PR (public relations) ami pedig a település szolgáltatásainak, értékeinek vonzó híre, reklámja, kommunikációja. Ezek a konkrétumok szintjén: a város konkrét szolgáltatásai (oktatási, egészségügyi, szórakoztatási, kereskedelmi, művelődési stb.); a város gazdasági és infrastrukturális jellemzői (főként a szekunder, tertiér, kvaterner szektorok tekintetében); a város gazdag, érdekes történelme, műemlékei; a város kultúrája, érdekes hagyományai, rendezvényei; szennyeztelen természeti és társadalmi környezet (tiszta, rendezett település, vállalkozásbarát helyi társadalom, személy- és vagyónbiztonság, olcsó és képzett helyi munkaerő); továbbá az információs társadalom városi környezetre adaptált, működő és fenntartható humánökológiai szisztémái (Ashworth–Voogd 1997).

A Magyar Település- és Területfejlesztők Szövetségének körülírása érintőlegesen, egy némileg eltérő aspektusban, a turizmus álláspontjából kitekintve reflektál a city branding jelenségére. Bemutatja, hogy korántsem egymástól izoláltan elkülöníthető, önállóan végezhető tevékenységekről, hanem egymásra épülő, rendszerbe ágyazott, szűkszerűen hierarchikus és szinergikusan működő mozzanatok sorozatáról van szó. Álláspontjuk szerint a településfejlesztés, a településrendezés és a turizmus kölcsönösen egymásra ható, szoros viszonyt ápolnak, kvázi összefüggenek. Meghatározásuk egyszerű és közérthető, a szemléletes példa segítségével a laikusok számára is egyértelművé válik: Magyarországon nincs lakatlan magashegy vagy tengerpart. Itt a turizmus a magyar lakosság életterében zajlik. Cél a fenntartható turizmus és piacképes, okos turisztikai desztinációs fejlesztés. Ezért a településfejlesztés és -rendezés egyben turizmusfejlesztés is.

(A turisztikai desztinációválasztás természete)

Bizalom és biztonság a funkcióváltások tükrében

Jellegénél fogva a turizmus alapvetően bizalmi iparág, komplex rendszerének egyik legfontosabb alapja a biztonság. A biztonság problematikája rendkívül sokrétű, a természeti és politikai környezettől kezdve, a pénzügyi folyamatokon és a terrorizmuson át egészen a szálláshely-szolgáltatás, az élelmiszerek, az egészség vagy a közlekedés biztonságáig terjed. A turizmus rendszerében a biztonságot befolyásoló tényezők szinergikusan hatnak egymásra, ezek összképének projekciója pedig az utazási döntésre, az úti cél kijelölésére. Egy-egy desztináció kiválasztásának legmeghatározóbb elemei a preconcepció és a tapasztalat (Wilk 2017). Míg előbbi, a pr⁵ és az online/offline média tartalmak segítségével szándékoltan alakítható – vagy akár az objektív valósággal távolról

sem egyező látszatot keltve, jelentősen torzítható is – tetszőlegesen pozitív vagy negatív irányba; addig utóbbi, csak és kizárólag az élmény velejárójaként, fizikai jelenlét útján megszerezhető⁶. Közös jellemzőjük, hogy mindkét szempont, még a legracionálisabb személyiségbélyegekkal bíró egyén kognitív struktúrájában is, bizonyos szinten, egyfajta erősen szubjektív, érzelemvezérelt izgalmi állapotot konstruál. Ennek gyökerei valószínűsíthetően a kultúránkban és a tanult viselkedési mintázatainkban keresendők. Gondoljuk csak az utazás, vagy ha úgy tetszik a „bolyongás”, a „kalandozás”⁸, irodalmi alkotásainkban, eredetmondáinkban⁹, hiedelemvilágunkban, több ezer éves múltra visszatekintő, toposzként létező konnotatív jelentéseire: a felkészülés, az elindulás, a mozgás – mint az időben és térben végbemenő örökös változás szimbóluma –, és a megérkezés eseménysor ciklusának repetitív folyamat-szerűségére.

A XV. századtól meginduló nagy földrajzi felfedezések emblemikus vezéralakjai tulajdonképpen semmilyen biztos támpont vagy fogódzó nélkül, hónapokra az ismeretlenbe indulva az isteni gondviselésbe vetett hit, mint a vallásos meggyőződés alapja mellett, jószérivel csak a vak szerencsében bízhattak. Ezen utazások nagy volumenű kockázatossága és a várható előnyök csekély valószínűsége okán¹⁰, legfőbb motivációként az emberi kíváncsiság említhető meg¹¹. A későbbiekben Diderot Enciklopédiája, és az azt követő felvilágosodás – tehát voltaképpen a XVIII. század közepe/vége – óta, a már sokkal inkább a modern, egyre bővülő természettudományos ismeretanyagra támaszkodó expedíciók során, az utazás már érezhetően biztonságosabbá válik és ebből adódóan sokkal konkrétabb célokkal is rendelkezhetett¹². Az individualizmus térnyerésével, a kíváncsiság kielégítésén túl, egyfajta éthoszos felsőbbrendűség és a szellemi fölény kinyilvánítása is megjelenik célként. Megmutatni és bizonyítani, hogy az ember, a rendelkezésre álló eszközrendszer felhasználásával képes dacolni a természet erőivel; és diadalmaskodva azon, példájával élenjárva, utazásának hozadékával segíti a prosperitást egyéni és társadalmi dimenziókban. Részben ösztönös, részben tudatos, direkt, valóságzagú, autotelikus jegyekkel¹³ is rendelkező tevékenység, ahol az ember, akarva vagy akaratlanul nyújtott teljesítményével piedesztálra emeli saját személyét a társadalom előtt¹⁴.

Ezen hagyományokkal szakítva, a XX. század második felére kialakuló, modern, kényelmi turizmus egészen más funkciókkal rendelkezik. A munkavégzés átstrukturálódása okán felszabadult, azelőtt soha nem tapasztalt számottevő időmennyiség, az úgynevezett szabadidő eltöltésének egyik kiemelt formájává vált, és ez a funkció jócskán hozzájárult elterjedéséhez, népszerűségének folyamatos növekedéséhez.

Visszakanyarodva a prekonceptió és a tapasztalat párosának, XXI. századra adaptált, desztinációt meghatározó jelenéhez: egy, erre a két elsődlegesen befolyásoló pillérré szűkített, korlátozottan racionális döntésméleti szituációban a félelem és az utazási hajlandóság egymással nem ko incidens fogalmak. Az ember, Maslow óta ismert alapvető létszükségelete saját személyi és vagonbiztonsága, és természetesen specializált funkciója ellenére a turista sem képez kivételt ez alól.

Hazánk vonatkozásában, a 2015. augusztus–szeptemberi, a menekültválság okozta néhány hónapos kisebb megingást indukáló kellemetlenséget leszámítva – amelynek az akkori új foglalások minimális visszaesésén, a már meglévő csoportok visszamondásán és a már úton lévő vendégek utaztatási problémáinak kezelésén túl nem volt jelentős negatív hozadék¹⁵ – gyakorlatilag az elmúlt 10 évben emelkedő tendenciát mutatott a turizmus-vendéglátás iparág, az ország kiemelten biztonságos, attraktív célpontnak számított.

Az eseményérzékenység gyakorlati példája

2020 márciusában a turizmus-vendéglátás iparág rohamléptekben szerzett mellbevágó empirikus tapasztalatokat az eddig itthon leginkább csak tankönyvi definíciók elméleti síkon bemutatott fejtegetéseiből ismert desztinációválasztás rendkívül eseményérzékeny természetének (MTÜ 2017)¹⁶ gyakorlati megjelenését illetően. Lényegében, a nemzetközi légitársaságok mellett, a szektor elsőként szenvedte el a kialakult életviszonyok hatásainak következményeit, amelyek voltaképpen a külföldi piacok többségéhez hasonlóan, hazai vonatkozásban is, kevesebb mint 4 hét leforgása alatt a teljes iparág leállásához vezettek. Először a külföldi látogatók érkezésének megszűnése, majd következő lépcsőben a belföldi turisták elmaradása jelentkezett, olyan mérvű kereslet-visszaesést produkálva, amely járulékosan azonnali munkaerőpiaci problémákat is generált egyben.

Először is röviden tekintsük át a valószínűsíthetően a dolgok háttérben álló okokat, valamint az azokat képező események, mozzanatok sorozatát, kronológiai sorrendben:

A 2019 decemberében detektált, a kínai Vuhan városából eredeztetett covid-19, ismertebb nevén az új típusú koronavírus színre lépése, a világsajtóban ugyan permanensen jelentős hírértékkel bírt, de Magyarországról nézve inkább csak egy egészséges távolságtartással kezelendő, közvetlen látókörünkön kívül eső, rendre felbukkanó, de provizórikus, ugyanakkor földrajzilag mégiscsak megnyugtatóan távoli, mondhatni afféle „szokásos”, újabb ázsiai kórságot jelölt; mintsem egy valós geopolitikai fenyegetettség jegyeit mutató, potenciálisan a teljes globális kapitalizmust pillanatok alatt térdre kényszeríteni képes jelenséget, amely az ellátási láncokat megbénítva, futótűzként terjed és villámsebessen elsődleges mozgatóvá válik.

Jelen körülmények fényében már teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy a feladatkörében az Európai Uniót fenyegető, újonnan megjelenő veszélyek – például vírusok, járványok – korai felismeréséről és elemzéséről is gondoskodó, illetőleg a járványügyi felkészülés vonatkozó kérdéseiben az EU intézményeinek és a tagállamok kormányainak szakmai és tudományos tanácsokat is szolgáltató stockholmi szakhivatal, az Európai Betegségmegelőzési és Járványvédelmi Központ¹⁷ több alkalommal is messzemenően alulértékelt a covid-19-et. A 2020. január 9-én és 17-én, a témában nyilvánosságra hozott első két kockázateértékelési jelentése (ECDC 2020a,b) nagyon alacsony kockázatúnak, de a 22-én kiadott harmadik jelentés (ECDC 2020c) is csak mérsékeltnek titulálta a vírus veszélyességét.

A harmadik jelentés után két nappal a vírus, Európában elsőként, Franciaországban ütötte fel a fejét. A két, egymástól távol eső francia városban detektált első három fertőzött személy mindegyike igazoltan Vuhanból érkezett az EU-ba (WHO 2020a). Az első páciens, szakmai útjáról visszatérő 48 éves francia férfi, aki Vuhan mellett Shanghai, Qingdao és Párizs érintésével érkezett Bourdeaux-ba. A második és harmadik eset, a közvetlen Vuhanból Párizsba érkező 31 éves férfi, és 30 éves nő, mindketten kínai turisták voltak (US NLMNIH 2020). Franciaország után, Spanyolországban, az Egyesült Királyságban és a hozzánk jóval közelebb eső Olaszországban is megjelenik a vírus. Ugyanazon a napon, január 31-én. Az első két, megerősített olaszországi fertőzött, a nyaralásuk 5. napján milánói, veronai és pármai tartózkodás után érkeztek Rómába. Egyébiránt mindketten szintén Vuhanból érkező kínai turisták voltak (Corriere Della Sera 2020). Az Egyesült Királyság-beli első esetek ugyancsak turisztikai céllal ott tartózkodó kínaiak, az első spanyolországi fertőzött pedig egy német turista volt.

Rövid kitérével itt érdemes rámutatni, hogy Vuhan városának mellesleg közvetlen és rendszeres légi összeköttetése volt számos, turisztikai desztináció választás szempontjából különösen frekvenciált, európai nagyvárossal. Párizsba heti hat, Londonba heti

három, Rómába szintén heti három járat közlekedett. Ezek utasforgalma túlnyomórészt a kínai turisták szállítását szolgálta (Sonbhadra, Agarwal, Nagabhushan, 2020). Az Eurostat 2018-as jelentése alapján megállapítható, hogy az EU akkori¹⁸ 28 tagállama közül Spanyolország (306 millió vendégéjszakával), az Egyesült Királyság (213 millió vendégéjszakával), Olaszország (211 millió vendégéjszakával) és Franciaország (133 millió vendégéjszakával) számított a négy legnépszerűbb úti célnak a külföldi vendégek körében, akik a vendégéjszakák több mint felét (57,6%) töltötték el ebben a négy országban. Fontos kitétel, hogy itt, a belföldi turizmus kizárásával, gyakorlatilag csak saját országukon kívülre utazó szállóvendégekről beszélünk. További szemléletes adat, hogy az aktív turisztikai szálláshelyek közel egyharmada (32,0%) Franciaországban és Olaszországban összpontosult, míg őket az Egyesült Királyság és Spanyolország követte a sorban (Eurostat Tourism Statistics, 2018).

A vírus európai beszivárgásának ténye, az akkor aktuális prioritásokat – úgymint a migráció, vagy a klímasemlegesség irányába mutató törekvések – háttérbe szorítva, némi látenciával ugyan, de átvette a vezető szerepet a „political issue” vonatkozásában, és a közhangulatban is érezhetővé válva, aggodalmakkal teli, bizonytalan jövőképet vázolt. A február közepétől már szinten jelentősen növekvő, Európában egyébként kimagasló, olaszországi halálozási adatok¹⁹ köznyilvánosságra gyakorolt sokkoló hatása, az európai vezetőket nagyfokú társadalmi és politikai nyomás alá helyezte, ami értelemszerűen a mielőbbi, hatékony járványügyi felkészülés irányába presszionálta őket. Idő és rendelkezésre álló közösen elfogadott uniós operatív cselekvési protokoll hiányában²⁰ a tagállamok nemzetállami keretek között kezdték meg – és tulajdonképpen ugyanilyen módon folytatják azóta is – a védekezést (EC 2020a). Le kell szögeznünk, hogy ez utóbbi jelenség, az EU gyors, kompetens és hatékony, központi problémakezelési eljárásának tulajdonképpen de facto elmaradásából adódóan, az aggályok megfogalmazásán túl, politikatudományi megvilágításban értelmezett, súlyos legitimációs deficithez vezethet, illetve jó eséllyel csorbíthatja az állampolgárok közös európai értékek melletti kiállásának hajlandóságát, továbbá megingathatja az EU-s intézményrendszerbe vetett bizalmukat.

A hazai intézkedéseket górcső alá véve kijelenthetjük, hogy Magyarország a helyzet komolyságát felismerve, még megfelelő időben reagált. Ennek egyik első szimbolikus lépése, hogy a Kormány, 2020. január 31-én megalakítja a Koronavírus-járvány Elleni Védekezésért Felelős Operatív Törzset (1012/2020. (I. 31.) Korm. hat). Február 25-én nyugati szomszédainknál is megjelenik az első igazolt fertőzött, így, az ezen időszakban, a magyar síturisták szempontjából is kiemelten látogatott, közkedvelt osztrák üdülőhelyek, illetőleg az onnan hazautazó honpolgáraink is érintetté válnak. Alig egy héttel később, március 4-én, a miniszterelnök bejelenti az első belföldön diagnosztizált fertőzöttet.

Az összeurópai, és ezzel együtt a hazai helyzet fokozódása okán, közel egy időben, dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus, az Egészségügyi Világszervezet főigazgatójának pandémiát kihirdető nyilatkozatával²¹, a március 11-ei kormányülést követően, az operatív törzs javaslatára a kormány különleges jogrendet, veszélyhelyzetet rendelt el az ország teljes területére (40/2020. (III.11) Korm. rend.). Az alkotmányos alapokon nyugvó intézkedés, amelyre a rendszerváltás óta nem volt példa, a legszélesebb körű jogosítványokat biztosítja az állami hatóságoknak a védekezéshez, melynek részletszabályait a katasztrófavédelmi törvény tartalmazza. Az intézkedés, jelen téma szempontjából leglényegesebb nyitóelemei: a beutazási tilalom Olaszországból, Kínából, Dél-Koreából és Iránból érkező nem magyar állampolgárok

számára, a szlovén és osztrák határon visszaállított ideiglenes határellenőrzés (41/2020. (III.11) Korm. rend.), illetőleg a 100 főnél nagyobb beltéri és az 500 főnél nagyobb kültéri rendezvények betiltása. A tiltás a sporteseményekre, a színház, mozi- és koncert-termekre egyaránt vonatkozik.

Itt érdemes megemlíteni, hogy az intézkedések előtti napon, március 10-én, a budapesti Dürer kert²² még épp meg tudja tartani az ország hosszú időre utolsó, nemzetközi érdeklődésre is számot tartó, 500 fő feletti beltéri, könnyűzenei koncertjét. A fellépő norvég Kvelertak zenekar európai headliner turnéjának 11-ei, bécsi és 12-ei müncheni állomásai már hatósági tiltások miatt halasztásra kerülnek, majd pedig a turné összes hátralévő dátuma ugyanezre a sorsra jut. Az utolsó 100 fő alatti ilyen jellegű nyilvános, budapesti rendezvényt, a nagyobb belvárosi vendéglátó- és szórakozóhelyek önkéntes bezárásának dominóelv-hatása miatt (WLB 2020), némi last-minute helyszín módosítást követően, március 12-én tartják meg. A support-ként érkező, feltörekvő, mellesleg szintén norvég Sâver budapesti koncertje az itt induló turné első és egyben utolsó állomása is. A line-up fő attrakciójának tekintett lengyel zenekar fellépése logisztikai okokból meghiúsul, mivel a szlovák–magyar határon már nem engedik át őket²³, feltételezhetően a szlovák hatóságok döntése alapján. A norvégok, a fellépésüket követően néhány napig még a helyi promóter jóvoltából Budapesten várakoznak, bízva abban, hogy a környező országok hatóságai nem mindenütt tiltják be a relatíve kisebb rendezvényeket. Nincs szerencsénk, javarészt betiltják. Pár napon belül repülnek haza Oslóba. A fővárosi zenei élet egy másik, szintén 15 éve működő, városképi szempontból is meghatározó, emblemikus rendezvényhelyszíne, a Lonely Planet turisztikai magazin 2012-es közönségzavazásán, a világ legjobb klubjának értékelt (LP 2012) újbudai A38 állóhajó programjai, a hajó gyomrának 500 fő feletti befogadóképessége miatt, már a 11-ei intézkedések napján szintén lemondásra kerülnek. A bejelentés a hajó koncertteremtől elkülönülten működő, egészen más célközönségre targetáló képzőművészeti kiállítóterét, és a páratlan dunai panorámát nyújtó éttermét is érinti.

A főváros tulajdonában álló Budapest Gyógyfürdői és Hévízei Zrt. március 15-től bezárja a hozzá tartozó összes fürdőegységét és gyógyászati egységét. Néhány nappal később a maradék pár, nem a főváros által üzemeltetett, de a főváros közigazgatási határain belül lévő fürdő is követi a példát. Vidéken is hasonló tendencia tapasztalható, ráadásul a helyzet sokkal súlyosabb, hiszen számos lokáció esetében (például Hévíz, Hajdúszoboszló, vagy akár Zalakaros esetében) a turisztikai bevételek szinte kizárólagos forrását a fürdőturizmus jelenti. Kiemelendő, hogy a legtöbb esetben önkormányzati hatáskörbe tartozik a működéssel kapcsolatos döntés.

Március 16-án (46/2020. (III. 16.) Korm. rend.) Magyarország lezárja a határait az összes nem magyar állampolgár előtt és minden 23/2011. (III. 8.) Korm. rend. szerinti rendszeres zenés, táncos rendezvényhelyszínen történő tartózkodást megtiltanak. Látogatási tilalom lép életbe az előadó-művészet valamennyi ágának fellépése céljából tartandó esemény vonatkozásában, függetlenül azok nyilvánosságától (színház, tánc-, zeneművészet), a moziknál, a muzeális intézményeknél, a könyvtáraknál és közgyűjteménynél, a közművelődési intézményeknél, közösségi szintereknél. Az intézkedés végérvényesen ellehetetleníti a kiállításipart, üzleti turizmust és az egyéb rendezvényturizmust. A helyben fogyasztó vendéglátás gyakorlatilag megszűnik. Az éttermek és kávézók korlátozott nyitvatartással kizárólag elviteles rendeléseket szolgálhatnak ki.

Március 27-ével a Kormány kijárási korlátozást ír elő, amely alapján a lakóhely, a tartózkodási hely, illetve a magánlakás elhagyására kizárólag a kormányrendeletben meghatározott alapos indokkal kerülhet sor (71/2020. (III. 27.) Korm. rend.). A rendelet

említést tesz az egyéni szabadidős sporttevékenységről és szabadidős célú gyalogos közlekedésről is, amelyek ugyan a rekreációs célú szabadidő eltöltés szempontjából egyfajta megengedő kivételt képeznek, ugyanakkor a minden médiafelületen jelentősen felülreprezentált #maradjotthon-kampány, a naponta emelkedő halálozási adatok direkt kommunikációja, és a központi intézkedések járulékos lélektani hatásai miatt tulajdonképpen az emberek zöme valóban otthon is marad.

(Lokális iparági helyzetkép) Általános felvezetésként elmondható, hogy világviszonylatban a turisták mintegy 1,4 ezer milliárd dollárt költenek el évente külföldön, így a globális szolgáltató szektor 7 százalékaért felelnek. 2018-ban a turizmushoz volt köthető a világ GDP-termelésének 10,4%-a (8,8 ezer milliárd dollár), és a munkahelyeknek nagyjából 10%-a (319 millió állás) is az ágazathoz tartozott. A munkaerőpiac globális bővüléséből, jelenlegi súlyánál nagyobb mértékben veszi ki a részét az idegenforgalom. Az elmúlt 5 évben minden ötödik új munkahely az ágazatban jött létre, vagyis a foglalkoztatás szempontjából a turizmus jelentősége folyamatosan nőtt. Magyarországon nagyjából a világtárlagnak megfelelő a szektor gazdasági súlya, a közvetlen (6,8%) és a közvetett hatásokat is magába foglaló hozzájárulása a GDP-hez 10,7%, közvetlen és közvetett hatásokat összesítve pedig a nemzetgazdasági foglalkoztatottság 13,2 százalékát adják (UNWTO 2020). Mivel bizonyított, hogy a fentebb részletesen bemutatott, covid-19 európai megjelenése közvetlenül köthető a globális turizmushoz, így a rendszer működési mechanizmusainak hosszútávú fenntarthatósága mindenképpen revideálásra szorul.

2020. március 6-ai, a Nemzeti Turisztikai Adatszolgáltató Központon keresztül érkezett adatok értékelése alapján a magyarországi szállodákban, a 2020. január–február–márciusi hónapra vetített összesített foglalások 16,4%-át mondták le a top 10 küldő országból. Csak Budapest esetében 20%-os volt a lemondások aránya (az Egyesült Államokból 12%, Olaszországból 31%, Kínából 50%, Izraelből 32%), míg szintén a főváros esetében, a március–áprilisi időszakra vetített foglalások száma 50%-kal esett vissza, az előző évihez képest. Vidéken, ahol főként a belföldi turizmus a domináns, a foglalások száma akkor még csak 10% alatti mértékben csökkent (Guller Zoltán MTÜ vezérigazgató nyilatkozata alapján). Az Airbnb foglalások esetében is hasonló tendencia volt megfigyelhető. A húsvétra prognosztizált 85%-os visszaesés, annak önbeteljesítő jellege miatt megvalósult, illetőleg értelemszerűen a teljes szektorális leállásának hatása továbbgyűrűzött: elsősorban a kapcsolódó szolgáltató- és feldolgozóipari szegmensre is; lévén a külföldi látogatók adják a kereslet jelentős részét a helyi gyártmányú cikkekre (tipikusan bőrárú, ruhák) és vendéglátóipari szolgáltatásokra, és ha ők nem jönnek, magától értetődő, hogy nem fogy annyi, mint általában szokott.

Röviden kitérnék arra, hogy a city branding és a turisztikai mutatók korrelációjának vizsgálata meglátásom, és a rendelkezésre álló kutatások alapján is azért kiemelt fontosságú, mert versenyképességi dimenzióban az FDI²⁴ beáramlás, vagy más egyéb magán vagy közberuházások egyrészt sokkal inkább kitéttek az időleges politikai vagy társadalmi viszonyok okozta torzító hatásoknak, másrészt nem minden esetben nyilvánosak, vagy ha igen, megesisik, hogy csak részlegesen, így emiatt számos esetben közel sem követhetőek egyértelműen nyomon; míg a turizmus esetében ezek a hatások jórészt kiszűrhetőek²⁵, továbbá a célzott turisztikai kampányok eredményességének és hatékonyságának mérhetősége objektív, központilag adminisztrált, numerikus turisztikai adatok formájában hozzáférhető, ezért a vizsgálódás szempontjából tulajdonképpen egyfajta elsődleges indikátornak is tekinthető. Az eddigi elért hazai eredmények tételes elemzésének bemutatását tehát emiatt a KSH rendelkezésre álló 2017-es év, 2018-ban

(KSH 2018) közzétett részletes iparági adatai és a MTÜ kutatási jelentése (MTÜ 2018a) (MTÜ 2018b)(MTÜ 2018c) alapján kísérlem meg az alábbiakban. Az analízis szempontjából azért célszerű, tulajdonképpen nem aktuális adatokkal számolni, mert egyrészt a szezonálisok miatt van egy viszonylag nagyobb időtávbeli buffer a viszonylag lassan érvényesülő piaci hatások részéről nézve; másrészt alapvetően nem egy pillanatnyi állapot, hanem maga a tendencia iránya és annak mértéke az ami érdekes.

A magyar főváros vendégforgalmának alakulása

A Budapestre több napra érkező külföldi turisták által elköltött összeg csaknem elérte a 818 milliárd forintot, ami az országos adat 63%-át jelenti. 2017-ben az összes magyarországi kereskedelmi szálláshely vendégeinek 36,0%-át, vendégéjszakáinak pedig 33,8%-át Budapesten regisztrálták. Különösen a beutazó turizmusban meghatározó a főváros szerepe: az ország kereskedelmi szálláshelyi külföldi vendégéjszakáinak 59,2%-a itt realizálódott (a külföldi vendégek 64,7%-a szállt meg Budapesten). A belföldi turizmusban kisebb, de egyre fontosabb szerepet tölt be főváros: a belföldi vendégéjszakák 8,3%-át itt töltötték el (a belföldi vendégek 9,9%-a szállt meg). A kereskedelmi szálláshelyek szállásdíjbevételei is jelentős arányban keletkeztek Budapesten: az összes szállásdíjbevétel 50,1%-át, ezen belül a külföldiektől származó szállásdíjbevételek 73,5%-át és a belföldi szállásdíjbevételek 11,8%-át adja Budapest forgalma. A főváros kiemelkedő szerepét jelzi, hogy a kereskedelmi szálláshelyi vendégéjszakák száma alapján kialakult települési rangsort folyamatosan Budapest vezeti mind a belföldi, mind a külföldi forgalmat tekintve.

A kereskedelmi szálláshelyek kapacitását vizsgálva megállapítható, hogy Budapesten az összes magyarországi működő kereskedelmi szálláshely 9,7%-a, azaz 330 szálláshely és az összes férőhely 14,9%-a, 52 479 férőhely Budapesten található. A szállodák esetében még jelentősebb Budapest szerepe: az összes szállodai férőhely 28,7%-a, 43 458 szállodai férőhely a fővárosban érhető el. A vendégforgalom jelentős növekedésének köszönhetően a budapesti szállodák szobakapacitás-kihasználtsága a 2016-os 71,0%-ról 74,2%-ra nőtt 2017-re. 2017-ben Budapesten hat új szálloda nyílt meg, összesen 343 új szobával.

A budapesti kereskedelmi szálláshelyek 4,3 millió vendéget és 10,0 millió vendégéjszakát regisztráltak. A vendégek száma 4,6%-kal, a vendégéjszakák száma 8,0%-kal nőtt 2016-hoz képest, köszönhetően mind a belföldi, mind a külföldi forgalom bővülésének. A belföldi vendégek száma (619 ezer) 7,9%-kal, a belföldi vendégéjszakák száma (1,2 millió) 8,6%-kal emelkedett. A külföldi vendégek száma (3,7 millió) 4,1%-kal, a külföldi vendégéjszakák száma (8,8 millió) pedig 8,0%-kal nőtt. A külföldiek átlagos tartózkodási ideje 2,4 éjszaka, a belföldieké rövidebb, 2,0 éjszaka. A szállásdíjbevételek 139,3 milliárd forintot tettek ki, és 19,6%-kal bővültek; ezen belül a belföldiektől származó szállásdíjbevételek (12,4 milliárd forint) 27,9%-kal, a külföldiektől származó szállásdíjbevételek (126,8 milliárd forint) 18,8%-kal gyarapodtak 2016-hoz képest. A kereskedelmi szálláshelyeken a szállásdíjából, a vendéglátásból és az egyéb költségek-ből összesen 212,7 milliárd forint keletkezett Budapesten, ami 18,5%-os növekedést jelent az előző évhez képest.

A budapesti vendégforgalom növekedése 2010 óta töretlen, 2010 és 2017 között a budapesti kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma 66,2%-kal nőtt, jelentősen meghaladva a szintén jelentős, 52,2%-os országos növekedést. Budapesten 2017-ben a szállodák átlagos kihasználtsága 74,2% volt. 2017-ben a Kelet-Közép-Európa nagyrégióban vizsgált öt főváros – Bécs, Budapest, Prága Pozsony, Varsó – között Budapest

a REVPAR mutató²⁶ tekintetében 65,3 €-val a 3. helyet érte el Bécs és Prága mögött, Pozsony és Varsó előtt. Budapest főbb küldőpiacai a kereskedelmi szálláshelyi vendégéjszakák száma alapján az Egyesült Királyság, az Amerikai Egyesült Államok, Németország és Olaszország.

Budapest szerepe meghatározó Magyarország hivatásturizmusában²⁷ is. A szigorú kritériumoknak megfelelő nemzetközi, hazánkban megrendezett konferenciák 80%-át Budapesten tartották. Az iparág legfontosabb nemzetközi szövetsége, az ICCA (International Congress and Convention Association) legfrissebb eredményei alapján Budapest kiváló helyen áll a világ városainak rangsorában. A 2016-os 16. helyről négy helyezést javítva, 2017-ben a 12. lett a világranglistán, olyan városokat megelőzve, mint Hongkong, Amszterdam, Tokió és Stockholm; az európai városok között pedig a kilencedik helyezést érte el.

A nemzetközi tendenciákkal összhangban az tapasztalható, hogy a „klasszikus” kereskedelmi szálláshelyek mellett, az egyéb üzleti célú szálláshelyek, azon belül is a szállásmegosztó portálokon (pl. Airbnb) keresztül kiadott magán szálláshelyek jelentősége Budapesten is növekszik. Az egyéb szálláshelyeken a vendégéjszakák száma (2,8 millió) jelentős mértékben, 46,0%-kal emelkedett az előző évhez képest; ezen belül a külföldi vendégéjszakák számának (2,6 millió) növekedése 45,5%-os volt. A budapesti teljes forgalom 92,4%-át a külföldiek adják. Az évek óta tartó, látványos emelkedés okai mögött mindenképpen érdemes kiemelni a közösségi gazdaság keretében zajló szálláskiadás (Airbnb) szerepének évek óta tartó erősödését a szálláshelyek piacán.

Budapest versenytársainak meghatározásához mindenképp le kell szögeznünk, hogy a főváros a külföldi turisták egyik legfontosabb úti célja. Budapest nemzetközi versenytársainak meghatározása során figyelembe kell venni, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján melyek azok a városok, ahol a szezonális hasonlóságot mutatja a Budapesten tapasztalhatóval. Továbbá lényeges lehet, hogy a Magyar Turizmus Zrt. keretein belül működő Magyar Kongresszusi Igazgatóság (MKI) és iroda – mint szakmailag a leginkább kompetens entitás – milyen véleményt fogalmaz meg arról, hogy az aktuális piaci helyzetben mely városokat tartják Budapest elsődleges versenytársainak a turizmus szempontjából. A rendelkezésre álló kutatási eredmények és piaci információk alapján Budapest, Bécs és Prága mellett elsősorban Barcelonával, Brüsszellel és Lisszabonnal versenyez a nemzetközi piacon. Bizonyos álláspontok szerint Párizst például akár Budapesthez hasonló városok közé sorolhatnánk, a szezonális hasonló jellege és a nemzetközi konferenciák száma alapján; azonban a többi versenytársként megállapított fővároshoz képest a Párizsban regisztrált külföldi vendégéjszakák száma olyan magas, hogy emiatt az említett városok összehasonlítása torzított képet adhat, így nem javasolt.

A beutazó turizmus helyzete országos viszonylatban

2017-ben 22,4 millió külföldi turista látogatott Magyarországra, számuk 4,3%-kal nőtt 2016-hoz képest: 2017-ben a Magyarországra érkező összes külföldi látogató száma (55,0 millió fő) összességében 3,9%-kal, ezen belül a többnapos látogatóké (15,8 millió fő) 3,5%-kal nőtt. 2017-ben a Magyarországra érkező összes látogató 40,7%-a, a többnapos látogatók 89,3%-a érkezett turisztikai céllal. A többnapos látogatásokon belül a szabadidős turizmus dominált (83,0%), az üzleti turizmus 6,3%-ot tett ki. Az egy napra látogatók körében az átutazás (44,1%) és a vásárlás (25,9%) a legjellemzőbb, turisztikai céllal az egynapos látogatók 21,1%-a érkezett hazánkba. A turisták mellett további 32,6 millió

látogató érkezett, többségük egynapos tranzitvas vagy egy napra érkező bevásárló volt. A turisták összesen 83,7 millió napot töltöttek el hazánkban. A turisták 63,0%-a több napig tartózkodott az országban. A több napra érkező turisták száma (14,1 millió fő) 4,7%-kal, az egynapos turisták száma (8,3 millió fő) pedig 3,8%-kal nőtt 2017-ben. Az utazási időtartam csökkenése általános nemzetközi trend, ennek megfelelően, hogy a 2–4 napos turisztikai célú utak aránya az összes többnapos utazáson belül 2015-ben 52,2%; 2016-ban 54,1% volt, 2017-ben pedig ez az arány már 54,8%-os. A 2–4 napos turisztikai célú utak száma 6,0%-kal nőtt 2016-hoz képest, az 5 és több napos utak számában csak 3,1%-os emelkedés figyelhető meg.

2017-ben a külföldi turisták 1386,2 milliárd forintot költöttek Magyarországon, ami 7,3%-os növekedést jelent 2016-hoz képest: A Magyarországra látogatók összes kiadása 2017-ben 1832,4 milliárd forintot tett ki. Ennek 75,6%-a – 1386,2 milliárd forint – származott a turisztikai céllal érkezőktől, ami 7,3%-os növekedést jelent 2016-hoz képest. Ezen belül a több napra érkezők 1289,9 milliárd forintot (+7,1%), az egynapos turisták 96,2 milliárd forintot költöttek (+10,9%). A turisták költésében a szabadidős turizmus dominál (1261,3 milliárd forint), ami 9,2%-kal növekedett 2016-hoz viszonyítva. Az üzleti céllal érkező turisták kiadása (124,9 milliárd forint) 8,5%-kal csökkent 2016-hoz képest. A turisztikai fogyasztás költségeinek szerinti vizsgálata azt mutatja, hogy a külföldi turisták a kiadások 38,2%-át szállás- és vendéglátó szolgáltatásokra fordították. A turisták közül a németek költöttek összességében a legtöbbet (164,7 milliárd forint), őket az Egyesült Államokból érkezők (132,3 milliárd forint), az osztrák turisták (125,7 milliárd forint) és a britek (96,2 milliárd forint) követték. A turisták napi átlagos költését tekintve a fontosabb küldőpiacok közül a legmagasabb az Egyesült Államokból (37,4 ezer Ft), az Oroszországból (36,0 ezer Ft), a Franciaországból (25,3 ezer Ft) és az Egyesült Királyságból (24,1 ezer Ft) érkezők turisták költése. Szlovákia (8,4 ezer Ft) és Románia (7,6 ezer Ft) esetében regisztráltak a legalacsonyabb egy fő egy napjára jutó költést, ez összefüggésben áll az egynapos utazások magasabb arányával és az utazások motivációjával.

2017-ben a több napra érkező turisták főbb célpontjai Budapest (39,7%), a Nyugat-Dunántúl (25,6%) és a Dél-Alföld régiók (10,7%) voltak. A 4 vagy több éjszakát eltöltők körében is ugyanez a két régió van az élen, ugyanakkor Dél-Alföldre képest (9,9%), ebben a körben, a Balaton régió aránya jelentősebb (20,0%). Az 1–3 éjszakára érkezők között Budapest (42,9%) és a Nyugat-Dunántúl (27,3%) után a Dél-Alföld következik (11,2%). A több napra Magyarországra érkezők turisták között a legnagyobb arányban (41,9%) a 25–44 évesek képviseltetik magukat, őket követi a 45–54 éves (19,8%) és az 55–64 éves korosztály (15,2%). Habár a többnapos turisták körében arányuk 10,1%-os, ugyanakkor 2016-hoz képest a 15–24 éves korcsoportba tartozó turisták körében volt a legnagyobb a növekedés (+15,3%).

2017-ben a Magyarországra érkező külföldi turisták legfontosabb főmotivációi a városlátogatás, a rokon- és barátlátogatás, az üdülés-szórakozás, az egészségturizmus, a saját ingatlan felkeresése ideiglenes jelleggel és a hivatásturizmus voltak.

Küldőpiacok tekintetében az összes vizsgált országnál megfigyelhető a szabadidős turizmus dominanciája a turisztikai célú utakon belül. Az üzleti turizmus mint fő cél a magyarországi turisztikai látogatások között a legnagyobb arányban: az oroszok (25,2%), a svájciak (21,4%), a franciák (10,9%), a németek (10,7%), és az amerikaiak (10,4%) jelennek meg. A tíz legfontosabb küldőpiacot vizsgálva öt esetében a városnézés, körutazás, mint főmotiváció a legjellemzőbb. A rokon- és barátlátogatás Románia (48,7%) és Szlovákia (23,6%) esetében a legfontosabb. Németország és Lengyelország turistáinak körében az üdülés-szórakozás áll az első helyen. Egészségturizmus céljából a legnagyobb arányban Ausztriából (27,3%) és Csehországból (20,8%) érkeznek.

Legnépszerűbb hazai települések

2017-ben a legnépszerűbb tíz városban működő kereskedelmi szálláshelyek összesen 16 212 994 vendégéjszakát regisztráltak, ami a magyarországi vendégforgalom több mint felét teszi ki (54,5%). A TOP 20 település esetében is jelentős az arány: a magyarországi vendégforgalom 64,9%-át adják a legnépszerűbb húsz településen eltöltött vendégéjszakák. A belföldi forgalom lényegesen kisebb földrajzi koncentrációt mutat, mint a beutazó turizmus. Előbbi kategóriában a legjelentősebb 10 város a belföldi vendégéjszakák 32,6%-át mondhatja magáénak, míg utóbbiban a vendégéjszakáknál ez az arány 77,9%.

Magyarország vendégéjszaka szám szerinti legnépszerűbb tíz településének rangsorában az első három helyen, a korábbi évekhez hasonlóan, továbbra is Budapest, Hévíz és Hajdúszoboszló áll.

A teljes vendégforgalmat tekintve a TOP 3 (Budapest, Hévíz, Hajdúszoboszló) települést követően Zalakaros, Balatonfüred, Siófok, Szeged, Gyula, Bük és Győr osztoznak a ranghelyeken. Az utóbbi években megfigyelhető ugyan a pozíciók minimális átrendeződése (egy-két ranghely cserélődése), viszont a TOP 10-ben új versenytárs nem jelent meg. A 11–20. helyen álló települések közül: Kecskeméten 39,7%-kal, Keszthelyen 34,8%-kal, Velencén 13,0%-kal, Pécsen pedig 11,5%-kal több vendégéjszakát töltöttek el a vendégek a kereskedelmi szálláshelyeken 2017-ben, mint 2016-ban.

A belföldi utazók körében Budapestet, Hajdúszoboszlót, Siófokot követi Zalakaros, Balatonfüred, Gyula és Eger, ugyanakkor Bük épphogy bekerült az első tízbe. A 11–20. helyen álló települések közül Gyöngyösön kiemelkedően több (+24,4%) vendégéjszakát regisztráltak 2016-hez képest (ide tartozik Kékestető, Mátraháza, Sástó is), míg 5% feletti növekedésről számolt be Velence (+13,7%), Győr (+9,2%), Szeged (+7,8%), Pécs (+7,8%) és Debrecen (+5,4%) is.

A külföldiek körében Budapest mellett a jelentős gyógyfürdővel rendelkező, illetve a Balaton-közeli települések voltak a legnépszerűbbek. Ebben a kategóriában a 11–20. helyen álló települések közül: Kecskeméten 39,7%-kal, Keszthelyen 34,8%-kal, Velencén 13,0%-kal, Pécsen 11,5%-kal, Szegeden pedig 9,6%-kal több vendégéjszakát töltöttek el a vendégek a kereskedelmi szálláshelyeken 2017-ben, mint 2016-ban.

(Összefoglalás) Elmondható, hogy Magyarország turizmusa a desztinációválasztás alapján egyértelműen kétpólusúnak tekinthető. Egyrészt az elsődlegesen külföldiek által favorizált Budapestre; másrészt a túlnyomórészt belföldi turisták által választott, fővároson kívüli lokációk együttesen értelmezett összességére tagozódik. Ennek számos oka világosan kirajzolódik.

Hazánkban a city brandig tevékenységének segítségével realizált bevétel (befektetők, turisták stb.) uralkodóan Budapestre koncentrálódik, holott 2019-ben Magyarország 9,8 milliós lakosságának csupán 18%-a (1 749 734 fő) él a főváros közigazgatási határain belül, míg 53%-a többi városban, 29% községekben. Budapest a külföldiek részéről számos attribútuma miatt különösen vonzó európai turisztikai desztináció, ugyanakkor egyben domináns gazdasági erőközpontot²⁸ is képez, meghatároz egyfajta masszív centrális erőteret. A térség működésében speciális szinergia figyelhető meg, ugyanis Budapest tulajdonképpen turisztikai imázsa mondhatni „ráül” arra a sikeres, főként külföldi befektetések Magyarországra hozatalával és itthon tartásával működő ökoszisztémára, amely nemzetközi szinten is kiemelkedik, akárcsak ha a várost közvetlen, V4-es versenytársaival vetjük össze. Ezt, ha ugyan nem is a „klasszikus” tankönyvi definícióval teljes mértékben egyezően, de nevezhetjük olyan komparatív versenyelőnynek,

amivel a kormányzat a régióban talán a legeredményesebben operál. A gazdasági teljesítőképesség a helyben GDP-t termelők (a fogalom alatt a Budapesten munkát vállalókat értjük, a kifejezés köznyelvi, és kifejezetten nem munkajogi vonatkozásában) országos átlag feletti bérszínvonalán is meglátszik, így az elmúlt években meg tudtak jelenni olyan szolgáltatások is, amelyek a helyi fogyasztók igényeinek kielégítésén át nyitottak a turisták irányába, illetve ugyanez tapasztalható volt fordítva is, vice versa. Ezek főként olyan vállalkozások, amelyek a Nyugat-Európában vagy a tengerentúlon már jól bejáratott trendek hazai meglovagolásával voltak összekapcsolhatóak az utóbbi 10 évben (példák: kerékpáros forradalom, foodtruck / kézműves gasztrorradalom, specialty kávézók megjelenése, craftsör-hullám stb.). Az összképbe beilleszthető, azonban mégis egyfajta unikális kivételt jelentenek a rendszerváltás utáni időszakban igencsak elhanyagolt, omladozó pesti bérházak alternatív hasznosításával kialakított romkocsmák (ruin pub-ok), amelyek abszolút versenyelőnyt jelentő, helyi sajátosságként az egyik legvonzóbb turisztikai attrakciót jelentik Budapest tekintetében. A város ebben tulajdonképpen a világon egyedülálló. Emellett a főváros fürdő- és gyógyfürdőturizmusa is töretlen népszerűségnek örvend; az egyedülálló építészeti öröksége pedig annyira magától értetődő, hogy talán nem szükséges különösebben részletezni.

Az itt felsoroltak mellett még meg kell említeni a leginkább lényeges szempontot, ami nem melleleg fenntarthatósági szempontból is igen aggályos; ez pedig az árazás és annak hatásai. Budapest tulajdonképpen a nyugat-európai árszínvonalnál szignifikánsan kedvezőbb, viszont szolgáltatási színvonal szempontjából semmivel sem marad el. Mindez kiegészülve a fapados légitársaságok, pandémia előtt még, tulajdonképpen neveségesen alacsony jegyáraival igen hívogató konstrukciót kínált. Az évi többszöri, 2-3 napos tartózkodás már az alsó középosztálybeli „bulituristák” számára sem volt megterhelő, ezért előszeretettel választották, frekventált úti célnak számított. Már rövid távon is társadalmi konfliktusokat generált a megszorodó „olcsóturizmus” kérdése, viszont hosszú távon világosan kirajzolódik, hogy ez a fajta berendezkedés nem támogatja az áremelés lehetőségét, így könnyen elinflálhatja a város imázsát, illetőleg a helyi vállalkozások, külföldi termékeinek/alapanyagainak világpiaci áron történő beszerzése miatt csak alacsony haszonráttával tud működni, ami szintén korlátokat jelent. A világjárvány hatása a légiközlekedési szokásokra és annak árszabására²⁹, a szakértők prognosztizációi alapján, bizonyosan jelentős és negatív irányú lesz, így ennek fényében a helyi gazdaság szereplőinek is át kell gondolniuk jelenlegi üzleti modelljeik létjogosultságát.

A vidéki turizmust görcső alá véve megállapíthatjuk, hogy míg Budapest főleg a külföldiekre, addig a vidék jellemzően a belföldi turistákra apellál. Itt egyrészt megjelenik, hogy a főváros komplex és koncentrált szolgáltatáscsomagjával egy vidéki nagyváros, vagy térség sem tudja felvenni a versenyt, illetőleg a földrajzi távolságok és a közlekedési infrastruktúra adottságai nem feltétlenül kedveznek a külföldi turistáknak. Itt két kivételt érdemes megemlíteni: egyrészt Hévizt, amely a sármelléki repülőtérnek köszönhetően budapesti transzport nélkül hoz turistákat a Balaton-régióba; másrészt Debrecent, ami szintén rendelkezik nagyobb forgalmú légikikötővel.

A vidék tekintetében a fürdőturizmus a zászlóshajó. Hévizt leszámítva, a fürdők és wellness-szállodák elsősorban a belföldi turisták kedvelt úti célját jelentik. Ennek számos oka közül kiemelendők például a magyar emberek szabadidő-eltöltési szokásai (inkább a passzív, mint az aktív pihenést választják), illetve a SZÉP-kártya kínálta lehetőségek felhasználása is, amely ilyen irányú szolgáltatások felhasználására presszionálja ezen juttatások jogosultjait. Szemléletes jelenség, hogy a vidék fürdőturizmusa tulajdonképpen Budapesttel versenyez a belföldi és a külföldi turistákért is, csak míg

a külföldiek szempontjából Budapest komparatív versenyelőnyben van a helyben elérhető kiegészítő egyéb alternatívák kínálatát nézve, addig a belföldek vonatkozásában a fentebb megjelölt két szempont, kiegészülve a földrajzi közelséggel, a vidéki lokációk malmára hajtja a vizet.

A vidék szempontjából kiemelendő abszolút versenyelőny maga a vidéki milió: a nyugodt, tiszta környezet, festői táj, a mikroközösségek szokásai. A helyi értékekben rejlő potenciált egyre inkább és egyre többen kezdik felfedezni, mind kínálati, mind keresleti oldalon. A helyi identitás feltérképezésére szolgáló helyi értéktárak, településarculati kézikönyvek, illetve a Hungarikum Bizottság a magyar nemzeti értékek és hungarikumok tekintetében végzett hiánypótló és nemzeti öntudatot erősítő tevékenysége mind támogatják, hogy a fővárosi turizmussal összhangban a vidék fenntartható szimbiózisban működve tudja kiaknázni az ország adta lehetőségeket az iparág vonatkozásában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ashworth, G. J. – Voogd, H. (1997): A város értékesítése: marketing szemlélet a közösségi célú városstervezésben – Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Tózsza István (2014): A településmarketing elmélete. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Piskóti István (2012): Régió- és településmarketing: marketingorientált fejlesztés, márkázás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wilk Andrea (2017): Magyarország, mint biztonságos desztináció. Biztonság és Turizmus – A Beutaztató Utazási Irodák szemszögéből. Konferencia előadás. OK-WORLD Travel Service, MUISZ – Beutaztató Bizottság. [web:] <http://slideplayer.hu/slide/12402892/>
- Magyar Turisztikai Ügynökség (2017): Országimázs kutatás, 2017
- (ECDC 2020a) <https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/pneumonia-cases-possibly-associated-novel-coronavirus-wuhan-china>
- (ECDC 2020b) <https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/rapid-risk-assessment-cluster-pneumonia-cases-caused-novel-coronavirus-wuhan>
- (ECDC 2020c) <https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/risk-assessment-outbreak-acute-respiratory-syndrome-associated-novel-coronavirus>
- (WHO 2020a) <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/01/2019-ncov-outbreak-first-cases-confirmed-in-europe>
- US National Library of Medicine National Institutes of Health First cases of coronavirus disease 2019 (COVID-19) in France: surveillance, investigations and control measures, January 2020 [web:] <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7029452/>
- (Corriere Della Sera 2020) https://www.corriere.it/cronache/20_gennaio_31/virus-primi-due-casi-italia-due-cinesi-marito-moglie-italia-dieci-giorni-e365df1c-43b3-11ea-bdc8-faf1f56f19b7.shtml?refresh_ce-cp
- Sanjay Kumar Sonbhadra, Sonali Agarwal, P. Nagabhushan (2020): Target specific mining of COVID-19 scholarly articles using one-class approach [web:] https://www.researchgate.net/publication/340938612_Target_specific_mining_of_COVID-19_scholarly_articles_using_one-class_approach
- (Eurostat Tourism Statistics 2018) <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/15327.pdf>
- (EC 2020a) https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response/timeline-eu-action_hu
- (Dipartimento della Protezione Civile 2020) <http://www.protezionecivile.gov.it/web/guest/media-comunicazione/comunicati-stampa>
- 1012/2020. (I. 31.) Korm. határozat A Koronavírus-járvány Elleni Védekezésért Felelős Operatív Törzs felállításáról
- 40/2020. (III.11) Korm. rendelet a veszélyhelyzet kihirdetéséről
- 41/2020. (III.11) Korm. rendelet az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány megelőzése, illetve következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében elrendelt veszélyhelyzet során teendő intézkedésekről
- (LP 2012) <https://www.lonelyplanet.com/hungary/budapest/entertainment/a-38/a/poi-ent/412048/359522>

- 46/2020. (III. 16.) Korm. rendelet az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány megelőzése, illetve következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében elrendelt veszélyhelyzet során teendő intézkedésekről
- 71/2020. (III. 27.) Korm. rendeletben az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány megelőzése, illetve következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében.
- (UNWTO 2020) United Nations World Tourism Organization [web:] <https://www.unwto.org/country-profile-outbound-tourism>
- (MTÜ 2020) Guller Zoltán, MTÜ vezérigazgató 2020. március 6-ai nyilatkozata alapján
- (KSH 2018) Helyzetkép a turizmus, vendéglátás ágazatról, 2018 [web:] <https://www.ksh.hu/docs/hun/xfftp/idoszaki/jeltur/jeltur18.pdf>
- (MTÜ 2018a) A magyarországi kereskedelmi szálláshelyek adatai, 2018 [web:] https://mtu.gov.hu/documents/prod/Kereskedelmi_szallashelyek_adatai_2018.pdf
- (MTÜ 2018b) A magyar lakosság belföldi és külföldi utazásai 2017-ben, 2018 [web:] https://mtu.gov.hu/documents/prod/magyarok_utazasai_2017.pdf
- (MTÜ 2018c) Budapest vendégforgalma 2017-ben, 2018 [web:] https://mtu.gov.hu/documents/prod/Budapest_vendegforgalma_2017_3.pdf
- (EB 2017) Európai Bizottság, Regionális és Várospolitikai Főigazgatóság (2017): Hetedik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról [web:] https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion7/7cr_hu.pdf
- Kovács Zoltán (2017): Városok és urbanizációs kihívások Magyarországon, Magyar Tudomány 2017/3.

JEGYZETEK

- 1 A szegénység felszámolása. Az éhezés megszüntetése. Jó egészség. Minőségi oktatás. Nemek közötti egyenlőség. Tiszta víz és köztisztaság. Újrahasznosítható és megfizethető energia. Jó munkalehetőségek és gazdaságok. Innováció és jó infrastruktúra. Egyenlőtlenség csökkentése. Fenntartható városok és közösségek. A források felelősségteljes használata. Fellépni az éghajlatváltozás ellen. Fenntartható óceánok. Fenntartható földhasználat. Béke és igazság. Partnerség a fenntartható fejlődésért.
- 2 David Ricardo az 1817-ben kiadott, *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei* című könyvében úgy definiálta a komparatív előnyt, mint egy, a nemzetek számára szerzett haszon, amelyet olyan tevékenységre való specializálódással szereznek, amelyben vagy a legnagyobb az előnyük, vagy a legkisebb a hátrányuk a többi nemzethez képest. Egy nemzetnek akkor van komparatív előnye egy másikhoz képest, ha valamilyen jószágot vagy szolgáltatást alacsonyabb alternatív költségen tud előállítani.
- 3 Abszolút előnyről abban az esetben beszélhetünk, amikor az entitás által nyújtott termék és/vagy szolgáltatás kiemelkedik a versenyben magasabb értékajánlata, vagy a vásárlóknak nyújtott egyéb előnyei miatt. Ez lehet minőség, egyediség, kizárólagosság, funkció, ár, lokáció, szolgáltatás, szállítás és akár a vásárlói kapcsolatok erőssége, vagy önmagában a márka is. Az előnyöknek köszönhetően vagy még több vevő vásárol az adott entitástól a versenytársaihoz képest, vagy hajlandóak akár magasabb árat is kifizetni az adott termékért/szolgáltatásért.
- 4 Kiemelt hangsúllyal a komparatív és abszolút versenyelőnyök feltárása.
- 5 A „public relations” szóösszetétel rövidítése, amely a magyar szakirodalomban kissé szerencsétlen szóhasználattal általában „közönségkapcsolatok” címszóval szerepel. A magyarra áttétellel sajnos nem teljesen fedhető le az eredeti kifejezés jelentésének teljes spektruma.
- 6 A tudásmenedzsment vonatkozásában általánosságban megegyező álláspont, hogy a tudás természetesen számtalan más módon is megszerezhető, sőt néhány metódus tulajdonképpen jóval hatékonyabbnak is mondható, viszont a személyes tapasztalás útján szerzett tudás beagyazottsága kétségkívül a legmélyebb, hasznosulása a leginkább garantált.
- 7 Lásd: Odüsszeia.
- 8 Amellett, hogy a közkeletű mondás szerint a történelmet a győztesek írják; egyes történészek körében máig ellentmondásokkal övezett, vitatott kérdés, hogy a magyarok számára, a nyugati terjeszkedés elvi lehetőségét végleg ellehetetlenítő, az Augsburg melletti, Lech mezőnél, 955-ben elszenvedett, katasztrofális vereséggel végződő hadjárat-sorozat miatt definiálja a mai történetírás, teljes magabiztossággal „kalandozások”-nak (a megengedőbb források „rablőhadjárat”-nak), amikor ezen események, ugyan laza államalakulat formájában, törzsszövetségként, ámde félezer kilométeres távolságokat meghaladó mozgósításokkal, több évtizeden keresztül, valószínűsíthetően

- komoly, szervezett logisztikával, mindennemű el-
látmány és utánpótlás biztosításával zajlottak.
- 9 Lásd: Csodaszarvas legendája.
- 10 Theodor de Bry, flamand metszetkészítő, *America sive Novus Orbis respectu Europaeorum inferior globi terrestri pars* 1596-os Újvilág térképét Columbus, Vespucci, Magellan és Pizarro egész alakos portréi övezik. A személyhez kapcsolt tevékenység képi ábrázolása egyértelműen teljesítményük, érdemeik elismerésének szövege.
- 11 Nem elhanyagolható szempont, hogy ezen felfedezők között igen gyakori volt a ma pszichopátiás személyiségzavarnak nevezett betegség előfordulása. Számos jel arra utal, hogy Vasco da Gama, portugál felfedező, különös kegyetlenkedéseiből adódóan, valószínűleg egy lehetett közülük. Ismeretes, hogy második indiai útja során elfogott egy Kalkuttából Mekkába tartó muszlim zarándokhajót. A hajón utazó nagyjából 400 főt, köztük nőket és gyerekeket, a fedélzethez láncolta, felgyújtotta a hajót és végignézte ahogy halálra égnek. Emellett öncélúan végrehajtott, bizarr csonkításai tulajdonképpen mindennaposak voltak. Az események szemtanúkkal igazolt, írott, történeti forrásokból ismeretesek.
- 12 1768 és 1779 között James Cook kapitány az angol király nevében tudományos expedíciónak álcázott, kimondottan haditengerészeti felderítő és hódító feladatokat hajtott végre a Csendes-óceán déli részén. Az 1768-ban keltezett titkos utasítás 1928-ban került először nyilvánosságra.
- 13 Autotelikus cselekvésnek nevezzük, amikor az adott tevékenységet nem elsősorban külső célra irányulva (exotelikus cselekvésként) folytatjuk, hanem magának az akciónak az őszinte, tiszta örömeért; azért, hogy érdek nélkül elmerülhesünk a pillanatban, a maga teljességében megélve azt; mindazonáltal az eredmény keletkezése nem feltétlenül kizáró ok a fogalom szempontjából.
- 14 Anderl Heckmair német hegymászó, egy osztrák és két német társával 1938 júliusában megmászták a svájci Eiger hegycsúcs északi falát. A fal, szeszélyes időjárással fűszerezett, közel kétezer méteres kiemelkedésével az alpesi hegymászás utolsó nagy mászatlan falai közé tartozott. A közvélemény olyannyira megmászhatatlannak tartotta, hogy a svájci hatóság – a sorozatos halálesetek hatására – betiltotta az északi fal mászását, a helyi hegyvezetők pedig deklarálták, hogy nem vesznek részt mentésben. A mászóknak titokban kellett eljutni a felszereléseikkel együtt az Eiger falához. A három és fél napos csúshódítás után Hitler táviratban gratulált és magához hívatta a hegymászókat egy közös csapatkép elkészítéséhez. Mászásukkal – akarataik ellenére – bekerültek a náci propaganda történetének könyvébe is, ugyanis az óriási teljesítményt a náciak a német felsőbbrendűség bizonyítására kívánták felhasználni.
- 15 A Magyar Utazási Irodák Szövetségének tapasztalatai az események alatt és után. A prominens szakmai grémium jelentése a beutaztató irodák beszámoló és értékelési alapján került összeállításra.
- 16 A felmérést a Magyar Turisztikai Ügynökség megbízásából a Kantar Millward Brown végezte 8 országban (Ausztria, Csehország, Franciaország, Olaszország, Lengyelország, Németország, Svédország, Egyesült Királyság) 2017-ben.
- 17 European Centre for Disease Prevention and Control (ECDC).
- 18 2017-ben még igen, viszont 2020. február 1., azaz a brexit óta, Nagy-Britannia már nem tagja az Európai Uniónak.
- 19 A február 21-ei első haláleset után, 8 nap alatt 29-re emelkedett a covid-19 fertőzött elhunytak száma (Dipartimento della Protezione Civile 2020)
- 20 Az Európai Bizottság, a fertőzés európai megjelenése után 1 hónappal, 2020. február 24-én jelentette be, a globális felkészültség, a megelőzés és a vírus megfékezésének előmozdítására fordítandó, 232 milliárd euró értékű új segítségnyújtási csomagot; és növelte a tagállamoknak részére nyújtott támogatást is, a felkészültség, a vészhelyzeti tervezés és a válszintézkedések előkészítése terén.
- 21 ...”We have therefore made the assessment that COVID-19 can be characterized as a pandemic”...
- 22 A budapesti zenei élet egyik zászlóshajójaként, a nemzetközi klubélet szempontjából is frekventált, közel 15 éve üzemelő komplexum, egyike a fővárosi, közepes férőhely-kapacitású (kb. 300–1000 fő közötti) élőzenés szórakozóhelyeknek.
- 23 Magyarország március 19-én kezdeményezte a szlovákoknál a határátkelőhely újrainyitását a magyar és szlovák állampolgárok személyforgalma számára. Az újrainyitás 20-án történt meg.
- 24 A Foreign Direct Investment, azaz a külföldi működőtőke-befektetés fogalma olyan nemzetközi befektetést jelöl, amely által egy adott országbeli személy, vállalat egy másik állam társaságában tartós részesedést szerez. A külföldi befektetőnek ilyenkor nemcsak tartós, hanem számottevő mértékű, legalább 10 százalékos befolyást is kell szereznie, amivel a társaság működését, a menedzsmentet kontrollálhatja. A kisebb arányú tulajdonszerzés portfólió befektetésnek minősül, és jellemzően a spekulatív célú tőzsdéi részvényszerzésre azonosítható.
- 25 A vis major és a havária tényállásait kizárva természetesen.
- 26 A REVPAR egy betűszó, mely a következő mutatót rövidíti: Revenue per Available Rooms = egy kiadható szobára jutó árbevétel.
- 27 Konferencia- és kongresszusi turizmusban.
- 28 Gyakorlatilag a Budapest gócpontú (a 67 ezer fős Erd városát; további 11 db, 20–50 ezer fő közötti, csaknem 330 ezer fős összlakosságú várost;

illetőleg számos kisebb települést magában foglaló), több mint 3 milliós Közép-Magyarország régió kivételével, Magyarország összes régiója konvergencia-régió. Konvergencia-régióknak minősül minden olyan régió, ahol az egy főre jutó GDP kevesebb az EU átlagának 75%-ánál (EB, 2017). A térségen egyébként jól megfigyelhető a 2000-es években felélénkülő dezurbanizáció, illetve a szétterülés: az úgynevezett „urban sprawl” jelensége, ahol a városok körül szabályozatlanul, külső kontroll nélkül ment végbe ez a terjeszkedés, jelentős feszültségeket gerjesztve. A budapesti agglomeráció nyolcvan településén a lakás-, gazdasági és szabadidős célokra szolgáló felszín kiterjedése 1959 és 2014 között 180-ról 411 négyzetkilométerre nőtt. (Kovács

Z., 2017). Ez a tendencia számos rövid és középtávon megoldandó problémát (napi szintű ingázók környezetterhelése; a településszervezés forgalomtechnikai, parkolással kapcsolatos kérdései stb.) jelent, amelyeket a fenntarthatósági irányelveknek megfelelően előbb-utóbb szükséges rendezni.

29 Számos nézőpont szerint a lerövidült termelési láncok eddigi gyakorlatával ellentétben szignifikáns változás következik. Az üzemszervezési metódusok, felkészülve akár a közeljövőben esedékes hasonló globális „lockdown”-ra, valószínűsíthetően nagyobb mennyiségű anyagtalálékokkal fognak számolni. Ezek logisztikai és egyéb költségei a végfogyasztói árakba épített emelkedést fognak előidézni.

A könyvolvasás múltja és jövője

Gereben Ferencet nem kell bemutatni a hazai tudományos közösségnek, hiszen kutató-társrúként, tanítványként nemcsak szociológusok, hanem irodalmárok, oktatáskutatók és nyelvészek is dolgoztak vele. A szerző humán szociológusnak vallja magát, s ezzel az érdeklődési körét rajzolja körül. A kifejezés azonban azt a műveltségi hátteret is leírja, ami a könyvek és a társadalmi kontextusuk finom, részletgazdag elemzésére és értelmezésére teszi képessé őt. Közel fél évszázada foglalkozik a könyvolvasás, a nemzeti identitás és a vallásosság kérdéseivel. Empirikus kutatásait a módszertani sokszínűség és a statisztikai leírásokon túlmenő, elemző érzékenység jellemzi.

A könyv a szerző olvasáskultúrával foglalkozó kutatásainak összegző áttekintését kínálja, a különböző időpontban végzett kutatások eredményeinek szinoptikus szemlélete és a szerzői reflexiók az egyes szövegek jelentésén túlmutató új értéket teremtenek. A mű borítóján a Pannonhalmi Bencés Apátság Könyvtárának lélegzetelállítóan szép, ovális terme látható. Mivel Gereben Ferenc e gimnázium növendéke volt, ez a könyvtár olvasói fejlődésének meghatározó terepe lehetett. A borítókép nemcsak a szerzőhöz, hanem a kötet tartalmához is szorosan kötődik a bencés rend egyetemes hivatására utalva, melyben a tudomány és a kultúra értékeinek összegyűjtése, a kézzel írott vagy nyomtatott könyvek megőrzése központi szerepet játszik.

A címben rejtlő, s a művelt magyar olvasó számára azonnal felismerhető parafrázist ízelgetve arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon miért választotta a szerző éppen ezt a két szót munkája címéül. A boldogult kifejezés már Krúdynál is sajátos kulturális többletjelentéssel töltődik fel, hiszen nemcsak azt értjük meg általa, hogy a megidézett fiatalság elmúlt, az öröklétbe – vagyis az örök boldogságba – távozott, hanem a sajátos, s talán egyedül a magyar nyelvben jelen levő jelentésbesugárzás révén arra is utal, hogy valaki, vagy valami szépen ment el, s mindez valamiképpen az elmúló korszakot is beragyogja: valami szép múlik el. A cím egy korszak lezárását kísérő fájdalom helyett azt az andalító táncot idézi fel, amellyel a Krúdy-elbeszélésben a Bécs városához címzett fogadó vendégei egy kifinomult életstílustól búcsúznak. De mitől búcsúzik Gereben könyve, merül fel az olvasóban a kérdés. A könyv egy meghatározó részében a szerző a saját olvasói, olvasáskutatói pályafutására tekint vissza, azonban egyértelmű, hogy nem csak saját olvasói szocializációja korábbi korszakaitól búcsúzik. A metaforikus cím megérteti velünk, hogy a korszak, amit Gereben könyve lezár, a könyvolvasó társadalom kora. A szerző ezzel a címadással kimondva-kimondatlanul újabb kérdések sora felé kalauzol bennünket. Az, hogy elmúlt a könyvolvasás kora, csupán azt jelenti-e, hogy ma már nem könyv formájában, hanem digitális adathordozókon érjük el ugyanazt a tartalmat, mondjuk a szépirodalmat? Máshogy, de elérjük? Vagy azt, hogy a hétköznapi ember elől rejtőzködő, s csak betűkből felépíthető világokban való kalandozásra a ma emberének nincs szüksége? S az olvasás célja ma már tényleg csak a hasznos információk kiszűrése?

A könyvet végigolvasva az olvasáskutatás paradigmaváltását is észleljük, hiszen a társadalom könyvolvasással kapcsolatos magatartásának átalakulását a kutatási témák átstrukturálódása is követte, s ezzel együtt az olvasáskutatók tanulmányaiban tárgyalt kérdések is megváltoztak. Míg korábban azt vizsgálták, mennyit és mit olvasunk, kik a kedvenc szerzőink, milyen az olvasói ízlésünk, a mai kutatások azzal foglalkoznak,

hogyan mozog a szemünk a képernyőn vagy, hogy milyen gyorsan gyűjtjük össze az adatokat olvasás közben. Az újabb tanulmányok, mintha utóvédharcot folytatnának, már amellet érvelnek, hogy a rendszeres olvasás hasznos, mert támogatja a tanulásához szükséges figyelem stabilitását, csökkenti a stresszt vagy megelőzi a demenciát. Ez akár reklám is lehetne, ám a szabadidejüket olvasással töltők köre mégis szűkül. A „Grund végül is elveszett” (15. o.), ahogy a szerző *Levél Nemescek Ernőnek* című bevezető írásában olvassuk. Ám még a hősi elmúlás megélése is könyvolvasás révén lehetséges.

A könyvben találató írások többféle epikus műfajhoz tartoznak, s a fiktív irodalmi levéltől az esszén keresztül egészen a tudományos, értekező, adatelemző tanulmányig terjednek. De találhatunk a könyvben a szerzővel készült interjúkat is. Az adatelemzésben is a sokszínűség nyilvánul meg, hiszen van olyan fejezet, amelyik például első világháborús forrásnak számító levelek elemzésére épül, máshol olvasónaplók és olvasmánylisták felfedezésének lehetünk részesei, s a leggyakrabban kérdőíves és interjú vizsgálatok adatbázisainak elemzése kerül sorra. A kötet hét fejezete, valamint előhangja és összegzése az olvasáskultúrát alapvetően háromféle megközelítésben tárgyalja, egyrészt a szerző olvasói biográfiája, másrészt a magyar társadalom könyvolvasói magatartása, harmadrészt pedig irodalmi művek, főleg versek értelmezései révén.

A könyvben tárgyalt témakörök közül az első egy szélesebb értelemben vett olvasói biográfia. Alapvető törvényszerűség, hogy az egyén olvasói pályafutása szervesen ágyazódik be a családi kultúrába, hiszen az itt tapasztalt minták hatására egy életre eldől, hogy milyen lesz az ember viszonya az olvasáshoz. Ennek a tematikus egységnek a koronája *Az olvasáskutató olvasástörténete* című írás, mely egy teljes olvasói biográfiát mutat be, s amelyben a szellemi fejlődéstörténet mellett az elbeszélés más rétegei, a családtörténet és egy korszak politika- és társadalomtörténete is kibontakozik. A családi könyvolvasói miliőt feltáró írások közé sorolható a nagymamával levelező, de a családba soha be nem kerülő, első világháborús fiatal katona leveleit elemző munka is, melynek soraira támaszkodva a szerző nemcsak amellet érvel, hogy a könyv vigaszt és értelmet képes varázsolni a legkilátástalanabb élethelyzettel küzdők számára is, hanem amellet is, hogy az olvasmányélmények megosztása, megbeszélése hidat képez az emberek között, még ha egymástól távol kerülnek is. *Az olvasónaplóból* című fejezet gyöngyszemeiben egy-egy frissen olvasott mű hatására felidézett emlékek, gondolatok kapnak helyet, vagyis soha nem a mű, hanem az értelmező szubjektum a főszereplő, s ezek segítségével válik igazán részletgazdaggá a biográfia. Az egyik legérdekesebb színfolt a Losonczy Ágnes és Márai Sándor hatására készült szociografikus írás, melyben a szerző egy budai bérház társadalmi miliójén keresztül ad társadalomrajzot a háború utáni évtizedek fővárosi lakóinak sorsáról.

A könyv második nagy témakörének keretében több fejezeten keresztül a társadalom olvasói magatartását tudományos eszközökkel vizsgáló olvasáskutató szól az olvasóhoz. A kutatási eredmények egybevetése, a korábbi értelmezésekkel kapcsolatos kutatói önkritika révén nagyon gazdag, többszölamú szöveg alakul ki. A tanulmányokban megmutatkozik az olvasáskutatás módszertani gazdagsága és fejlődési íve.

A huszadik század derekán, a magyar népesség iskolázottságának növekedésével megnövekedett a könyvolvasók aránya a társadalomban. Izgalmas kérdés, hogy a társadalom mely rétegei voltak azok, akik még akkor is távol maradtak a könyvolvasástól, amikor a társadalom majd kétharmada könyvolvasónak mondta magát. Gereben a Máté-effektus fogalmát vezette be a hazai művelődésszociológiai szakirodalomba, s rámutatott, hogy a könyvolvasástól való tartózkodás egy sereg kedvezőtlen társadalmi és demográfiai mutatóval jár együtt. Akinek alacsonyabb az iskolázottsága, rossz az

anyagi helyzete, az ország keleti felében, főként falun és/vagy kedvezőtlen lakáskörülmények között él, gyengén felszerelt lakásban, esetleg még tartós betegségekkel is küzd, és egyszülős családokban nevelkedett, annak igen nagy az esélye arra, hogy kívül rekedjen még az olvasók táborán is, és a „Máté-effektus fátumát megtörni” majdnem lehetetlen (80. o.).

Az *Olvasáskultúránk az ezredfordulón* című tanulmány és az azt követő szakértői interjú az elmúlt évtizedekben bekövetkező változások legmeggrázóbb trendjeire mutatnak rá, amikor a nem olvasók drámai növekedéséről, sőt, egyes szempontok szerint megduplázódásáról adnak hírt, miközben az olvasók aránya kétharmadról kétötödre zsugorodott a magyar felnőtt társadalomban. Noha az iskolázottság pozitívan korrelál az olvasói magatartással, megdöbbentő eredmény, hogy a magasabb iskolázottság ekkorra már „nem garantálja” sem az olvasói aktivitást, sem a magas esztétikai minőségű olvasmány kiválasztását. Az ezredfordulós kutatások a rendszerváltozás előtti kutatói várakozásra rácafoltak, a demokratikus átmenet nem gazdagította az olvasáskultúrát. Nem sejtették, mekkora felforgató erővel tör be az olvasók életébe a piaci elvek szerint működő és technológiai forradalomtól támogatott tömegmédiá. A szerző rámutat, hogy a commercializálódó kultúripar hatására az utilitarizmust és a hedonizmust domináns értékévé emelő társadalomban csökken az olvasás szerepe.

Gereben Ferenc az elsők között vizsgálta a határon túli magyar közösségek olvasáskultúráját. A hazai és a határon túli magyarság olvasási teljesítményének különbségeit a fordított Máté-effektussal jellemezte, hiszen a határon túli közösségek alacsonyabb iskolázottsághoz jutottak hozzá, mégis olvasottabbak voltak a hazaiaknál. A kötetben nemcsak az olvasói ízlés- és értékorientáció, hanem az anyanyelv és az azonosságtudat bizonyos rétegeinek alakulását vizsgáló tanulmányok is helyet kapnak. Az azonosságtudat fogalmát a szerző úgy határozza meg, hogy ez az egyént a társadalom szűkebb-tágabb formációihoz kapcsoló kötelékek hálózata, melynek egyik rétege a nemzeti identitástudat. A tanulmányokból megtudjuk, hogy az olvasói ízléskategóriák és a nemzeti identitás összefüggése szoros. A nem olvasók nemzeti azonosságtudata kiüresedett vagy negatív önképre épül, s a legjobb olvasói teljesítménnyel az „önérték-tudatot önkritikára való képességgel ötvözők” (127. o.) rendelkeznek, amit a szerző azzal magyaráz, hogy az olvasottság hozzájárul a tudatosabb identitás kidolgozásához, és fordítva, a kidolgozott azonosságtudat kifinomultabb olvasói választásokkal jár együtt.

A Kárpát-medencei nemzetrészekkel foglalkozó munkák a kötet legszélesebb merítésű, több országra kiterjedő tanulmányai, melyek többeszes minta elemzésére épülnek. A nemzetrészek összehasonlításának legszembevetőbb tanulsága az anyaországhoz képest kitartóbb rezisztencia az olvasói ízlés commercializálódásával szemben, valamint a szét-tartó fejlődés regisztrálása, ami a könyvolvasás nyelve és a magyar iskolák választása tekintetében egyaránt felfedezhető. Ugyanakkor a tanulmányokból az is kiderül, hogy legutóbbi kutatások szerint a határon túliak körében szintén csökken mind a könyvolvasók, mind a magyarul olvasók aránya. Az olvasás módjával foglalkozó tanulmány (*Hogyan olvasunk*) olyan kérdésre keresi a választ, ami az olvasási és szövegértési teljesítmények nemzetközi különbségeinek megértésében is segíthet. Az ugyanis, hogy olvasás közben elgondolkodunk, előre- vagy visszalapozunk, s az olvasás végeztével mennyi ideig töprengünk az olvasottakon, a szerző szerint a feldolgozás mélységéről árulkodik. Az anyaországiak ebben a tekintetben is lemaradnak felszínesebb olvasásmódjukkal, miközben az erdélyi és a vajdasági válaszadók nagyobb része bizonyul értelmező, gondolkodó olvasónak.

Gereben arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar társadalom romló testi-lelki egészségmutatóinak háttérben megbúvó okok keresésekor komplex módon vizsgálódva a művelődési mintázatokra és az olvasás szerepére is érdemes odafigyelni. Az aktívan, és magas esztétikai minőségű könyveket olvasók nemcsak más társadalmi és demográfiai csoportokat reprezentálnak, de értékorientációjuk is eltér az anyagi-hedonista, törtető és az önkéntes marginalizálódást vállaló csoportokétól egyaránt. Egy tanulmány a válásosság és a könyvolvasás kapcsolatának átrendeződésére is rámutat. Míg a nyolcvanas években a nem olvasók körében szerepeltek felülreprezentáltan az egyházasan vallásosak, addig az ezredfordulót követő évek a legaktívabb könyvolvasók között találták őket, ami a vallásosak képzetesebbé válásával is összefüggésbe hozható.

A könyv utolsó fejezete az olvasás jövőjével foglalkozik. Az újfajta olvasáskultúra körvonalait igyekszik megrajzolni, amikor magasan kvalifikált fiatalok körében végzett interjú vizsgálat során a hagyományos, papíralapú és az új, infokommunikációs technológiák által lehetővé tett olvasás jellemzőit hasonlítja össze a szerző. Megállapítja, hogy a digitális olvasás tere rohamosan bővül. Korábban a családi háttér meghatározta, milyen lesz az új generáció kapcsolata a könyvekhez, a szépirodalomhoz, de a digitális korszakváltás és az egyént körülvevő szövegek funkcionális és nyelvi-stilisztikai heterogenitása következtében ez a tétel már nem látszik tarthatónak. A műfaji, terjedelmi és minőségi sokszínűséget tapasztalva az olvasó helyett Gereben a szövegfogyasztó kifejezést tartja helyénvalónak. Nemcsak az eszközhasználat, hanem az olvasási tevékenység megítélése tekintetében is határozott paradigmaváltást regisztrál, hiszen az informálódási szokások egyértelműen internetcentrikussá váltak, főként a munkavégzés és a sajtóból való tájékozódás tekintetében. Gereben ennek ellenére úgy értékeli az adatokat, hogy nem a könyvek kiszorulása zajlik, hanem a két kultúra funkcionális munkamegosztása érhető tetten. Interjúalanyai szavait idézve hangsúlyozza, hogy az internetes olvasás a részlegesség, míg a könyvolvasás az egészlegesség élményét adja, s ennek alapján a hagyományos és a digitális olvasás jövőbeli együttélését prognosztizálja. A könyv tehát nem a Gutenberg-galaxis közeli apokalipszisének van hivatva megfesteni. Éppen ellenkezőleg, az a szándék vezérli a szerzőt, ami Miller regényében az – egyébként bencések-ről mintázott – Leibowitz-rend szerzeteseit, összegyűjteni és megőrizni mindent, amit a könyvolvasásról tudunk, s átvinni a túlsó partra.

(Gereben Ferenc: Boldogult olvasókoromban. Írások a magyar olvasáskultúráról. Budapest, 2019, L'Harmattan Kiadó, 297 p.)

Marion Renault

A Francia-Alpok elixírjénél megállt az idő

Csak két szerzetes ismeri a Chartreuse teljes receptjét, és a világjárvány idején is ragaszkodtak középkori mottójukhoz: „A kereszt szilárdan áll, míg a világ forog”

Grenoble, Franciaország – Miközben 2020-ban bezárkózott a világ, a chartreuse-i szerzetesek egyszerűen még egy évet hozzáadtak önként vállalt elszigeteltségük kilencszáz éves gyakorlatához.

A Chartreux, azaz a karthauzi rend szigorúan aszketikus életmódot folytat a Francia-Alpok nyugati részén, ápolva azokat a hagyományokat, amelyek szinte alig változtak a kereszténység egyik legrégebbi rendjének megalapítása óta. A rend tagjai napjaikat egyedül töltik, imádkoznak az emberiségért, és Istenre irányítják figyelmüket az őket körülvevő csöndben. Kenyérből, sajtból, tojásból, gyümölcsökből, zöldségekből, diófélékből és halból álló egyszerű ételeik egy kis kamrán keresztül érkeznek az egyes cellákba. Kevés kivétellel a szerzetesek nem lépnek be egymás lakóterébe, és ritkán találkoznak – nem számítva az éjjeli és a napközbeni templomi istentiszteleteket, ahol hangszeres zene nem szólalhat meg. Hetente egyszer pedig páros sétát tesznek a kolostort körülölelő erdőben. Ezzel a befelé figyelő életmóddal éltek túl számos zárzavaros évszázadot – lavínák, földcsuszamlások, pusztító tűzvészek, vallásháborúk, fosztogatások, országból kiűzetés, forradalom, katonai megszállás és pestis közepette. A földi káosz idején a karthauzi rend középkori mottója jegyében virágozik: Stat crux dum volvitur orbis („A kereszt szilárdan áll, míg a világ forog”).

„Ez a rend azért maradt fenn, mert tudják, hogyan kell élni az időn kívül, és azt is tudják, hogyan kell élni a jelenben – mondta Nadège

Druzkowski művész és újságíró, aki csaknem öt évet töltött azzal, hogy egy dokumentumfilmet készítsen a kolostorról és a környező tájakról. – Alázatra tanít.”

2020-ban a Chartreux filozófiája fordítva működött: Amikor a covid-19 leállásra készítette a világot, a karthauziak változatlanul folytatták életmódjukat. A karthauziak elszigetelt életstílusukat főként a – szerzetesek által évszázadokkal ezelőtt kifejlesztett – Chartreuse gyártása és eladása révén tudják fenntartani. Akárcsak névrokona, a hegy és a róla elnevezett színárnyalat, a Chartreuse is csipős, ragyogó és tele van gyógynövényekkel.

Evelyn Waugh *Utolsó látogatás (Brideshead Revisited)* című regényében Anthony Blanche egy szívárvány lenyeléséhez hasonlítja a nedűt: „Olyan, mintha lenyelnék egy spektrumot.” Brendan Finnerty baltimore-i barista és megrogzött Chartreuse-rajongó szerint íze „olyan, mint a karácsony egy pohárban” vagy „gyógyfűves zamatú Jägermeister”. Számomra a nyári napsugár színe és illata van benne, ahogy átragyog a lombokon – hihetetlenül vibráló, élettől csillogó, minden képzeletet felülmúlóan zöld.

Amikor Franciaország március közepén és 2020 őszén ismét lezárt a járvány miatt, a Chartreuse-kolostorban és a gyártóüzemben alig történt változás – még akkor sem, amikor az ország borászai és más likőrök, például a Cognac, a Cointreau és az Armagnac készítői komoly nehézségekkel szembesültek. Franciaország leállása, valamint az Egyesült Államokban és Európában elrendelt kijárási korlátozások miatt azonban bezárták azokat a bárókat és éttermeket, amelyek szokásosan a szerzetesi likőr világi csatornájaként működnek. A Chartreuse eladása az eddigi szint kétharmadára esett vissza a desztilláló cég, a Chartreuse Diffusion sajtóreferense szerint. „Dramai módon összeszűkült a világ – mondta Philippe Rochez, a márka export-igazgatója – ezért a nyitva maradt helyek felé fordultunk.”

2020-ban a vállalkozás a vendéglátóipar helyett a borkereskedőkkel és az italboltokkal vette fel a kapcsolatot, remélve, hogy a Chartreuse az otthoni bárszekrényekben találja meg új helyét.

A vállalkozás a járvány idején végig megőrizte a jóindulatról és a jótékonykodásról szóló eredeti küldetését is, és eladásainak egy részét a vendéglátóiparban dolgozókat segítő programnak ajánlotta fel, 10 000 liter tiszta alkoholt pedig a grenoble-i kórháznak ajándékozott, ahol nagy szükség volt fertőtlenítőszerre. A szerzetesek hétvégi társas sétáikról is lemondtak a külvilággal vállalt szolidaritás jegyében. „Bár mindenkítől elzártan élünk, imáink révén közösséget vállalunk embertársainkkal”, mondta Michael Holleran New York-i katolikus pap és volt karthauzi szerzetes, aki akkortájt élt a Grande Chartreuse-ben (Nagy Karthauzi Kolostorban), azaz a rend főmonostorában, amikor olyan más, világformáló események történtek, mint a Challenger űrhajó felrobbanása és a berlini fal leomlása. A likőrcégnek egyelőre alapítóinak nyomdokaiba kell lépnie, és türelmesnek kell maradnia. „Meg kell tanulnunk együtt élni a vírussal”, mondta Rochez, ez pedig időbe telik. Szerencsére a Chartreuse-ben semmi nem dolgozik ez ellen. „A karthauziaknak csodálatos szemléletük van – mondta Holleran atya. – A napok igen gyorsan telnek, ha az örökkévalóság árnyékában éljük meg őket.”

Egy ezredévvél ezelőtt

1084-et írtunk, amikor hét ember, aki elszigeteltségre és magányra vágyott, a délkelet-franciaországi Chartreuse-hegységben – Stendhal francia író szavaival élve „az Alpok smaragdijában” – talált menedékre. A legenda szerint évszázadokkal később, 1605-ben, a rend Párizs melletti kolostora megkapta egy alkímista ősi kéziratát, amely egy tökéletesen összeállított, körülbelül 130 gyógynövényből és növényből álló gyógyhatású erősítőszerről, a „Hosszú élet elixírjéről” szolt. A szerzetesek tanulmányozták és lassan finomították a receptet, míg végül 1764-re egy erős (138-as szeszfokú, azaz 69 százalékos alkoholtartalmú) növényi elixírt kaptak, amit egy magányos szerzetes, Frère Charles öszvéren szállított a közeli városokba és falvakba. 1840-ben előállítottak egy

enyhébb, 55 százalékos alkoholtartalmú változatot, a zöld Chartreuse-t és egy édesebb, 40 százalékos sárga Chartreuse-t. Mindkettő népszerű koktél-alapanyaggá vált, míg az Elixírt továbbra is gyógyszerként árusítják emésztési zavarokra, torokfájásra és hányingerre.

Ma a rend évente mintegy 1,5 millió palackot ad el három fémjelzett termékéből, a sárga és zöld likőrök kb. 60 dollárért (kb. 18 000 forintért), a hordóban érlelt változatok pedig 180 dollárért (kb. 53 000 forintért) vagy annál is drágábban kelnek el. Termékeik körülbelül felét Franciaországban értékesítik, legnagyobb exportpiacuk pedig az Egyesült Államok.

A befolyt összegek a közel 380 karthauzi szerzeteshez és apácához kerülnek, akik 22 házban laknak szerte a világon, többek között Argentínában, Braziliában, Nagy-Britanniában, Németországban, Olaszországban, Szlovéniában, Dél-Koreában, Spanyolországban és az Egyesült Államokban.

Felettébb érdekes, hogy közülük mindössze csak két szerzetes ismeri a teljes 130 összetevőből álló receptet. „A Chartreuse titka mindig is kétségbe ejtette a lepárlókat, mint ahogy a nefelejcs természetes kékje a festőket”, olvasható egy 1886-os dokumentumban, amelyre a cég és a rend egy nemrég történetében hivatkoznak. Holleran atya öt évet töltött a lepárlási folyamat irányításával, az összetevők megrendelésével, és a gyártási ütemterv megtervezésével. Amikor 1990-ben távozott, ő lett az egyetlen élő kívülálló, aki ismeri a likőr ősi receptjét. „Nálam biztonságban van – mondta. – Furcsa módon, semmit nem írtattak velem alá, amikor eljöttem.” A recept titkossága egyszerre kiváló marketingfogás és rémisztő felelőtlenség. „Valójában fogalmam sincs róla, hogy mi az, amit eladok – mondta el a Chartreuse Diffusion elnöke a *The New Yorker*nek 1984-ben. – Mindig nagyon félek. A testvérek közül csak hárman tudják, hogyan készül – senki más nem tudja a receptet. És minden reggel együtt jönnek kocsival a lepárlóba. Egy nagyon régi, rozoga autóval. És nagyon rossz szul vezetnek.”

A titkot őrző két szerzetesen kívül a többiek, akik a Chartreuse előállításában részt vesznek – legyenek akár karthauziak vagy sem – csak a recept egyes részeit ismerik. A Grande Chartreuse

főmonostorában szakképzett szerzetesek 130 féle felirat nélküli növényt és gyógynövényt vesznek át, lemérik, és óriási, jelöletlen (illetve 2020-ban QR-kódos) zsákokba válogatják őket. Ezután a szeszfőzdében öt nem karthauzi alkalmazott két fehér csuhás szerzetes társaságában végzi a likőr kivonatolását, lepárlását, elegyítését és érlelését. Egy számítógépes rendszer azt is lehetővé teszi számukra, hogy a kolostorból virtuálisan ellenőrizzék a lepárlást. Az öthetes lepárlási folyamat és az érlelés rákövetkező éveit után ugyanaz a két szerzetes ízleli a terméket és dönt arról, hogy mikor jön el a palackozás és eladás ideje. „Ők jelentik a minőségbiztosítást” – mondta Emmanuel Delafon, a Chartreuse Diffusion jelenlegi vezérigazgatója.

A rend csaknem kizárólagos tulajdonosa a terjesztőcégnak, és a vállalkozás világi alkalmazottaival dolgozik együtt, akik azokat a feladatokat végzik, amelyek nem egyeztethetők össze a rend elvonultságról szóló hivatásával. „Ez az ő termékük, mi pedig a szolgáljuk őket – mondta Delafon. – Szükségük van a pénzügyi függetlenségük megőrzésére. Bízunk bennünk, hogy fenntartjuk a kapcsolatot a szerzetesi élet és a külvilág között.”

A covid éve

A 2020-as évet a Chartreuse is rendkívülként könyveli el. 1935 óta Voiron városa volt a likőrgyártás fő helyszíne. 2011-ben azonban a helyi hivatalos előírások szigorítottak a lepárlási szabályokon főként az ilyen magas szeszfokú alkohol gyártásának – nevezetesen a tüzeknek és a gőzök miatti robbanásnak – a veszélyei miatt. Végül is az Elixir a 138 szeszfokkal majdnem eléri a Nemzetközi Polgári Repülési Szervezet veszélyes áruknak minősítő kűszöbértékét. A hivatalos szervek úgy ítélték meg, hogy a finomítóként működő Chartreuse szeszfőzde veszélyesen közel van az iskolákhoz és lakóházakhoz. „Ez volt a voironi Eiffel-torony, majd probléma lett belőle – mondta Delafon. – Minden alapot nélkülöző érvek ezek. A Chartreuse új épületet keresett a gyártáshoz, és egy olyan telek mellett döntött, amelyet korábban a karthauziak birtokoltak és gazdálkodtak rajta a 16. században. A lepárlást 2017-ben hivatalosan áthelyezték Voironból Aiguenoire vidékére,

15 perces autóra a Chartreuse hegyoldalban lévő székhelyétől és három kilométerre a likőr elkészítéséhez használt vízforrástól. „A karthauziak hazatértek” – mondta Delafon. Azóta a vállalat lassan felszámolta voironi telephelyét. 2020. szeptember elején, néhány hónappal elmaradva a tervektől, a vállalat végül az egész munkafolyamatot – a lepárlástól a palackozásig – a közel 17 millió euróból (kb. 600 milliárd forintból) felépült Aiguenoire-telephelyre költöztette át.

A járvány ezt a váltást lassította, de nem állította meg. A covid-19 azonban teljesen tönkretette a Chartreuse útját, amelyen át Aiguenoire-től a fogyasztókig jut, különösen pedig a tengerentúlra, ahol a vállalat több mint egy évszázada piacon van.

1912-ben történelmet írt egy Chartreuse-zselében úszó őszibarackból készült desszert – ez volt a Titanic fedélzetén az első osztályon utazók számára utójára felszolgált ételek egyike. Az amerikai szeszitalalom előtt és alatt egyes amerikaiak Last Word ('Utolsó szó') néven találkoztak a Chartreuse-zel, amely a Detroiti Atlétikai Klubban kifejlesztett koktél neve volt, Néhány évtizeddel később, az 1980-as években, egy másik Chartreuse-koktél – az ananászle-alapú Swampwater ('Mocsárvíz') – rövid népszerűségnek örvendett az egyetemisták körében. A 2000-es években a mixológia (azaz a koktélkeverés) reneszánsza nyitotta meg a kaput a Chartreuse-höz hasonló különleges szeszitalok előtt. A „mixer kedvencét” gyakran koktélokban, a jégkockákon vagy likőrrel készült desszertekben szolgálják fel, mondta el Tim Master, aki ügyvezető igazgató a szeszitalokat forgalmazó Frederick Wildman cégnél, amely Chartreuse kizárólagos forgalmazója az Egyesült Államokban.

A kézműves, kis mennyiségben gyártott italok divatja – együtt a likőr szokatlan színével, ízével és történelmével – segítette megőrizni a Chartreuse aktualitását kora ellenére. „Tudatában vagyunk vállalkozásunk méretének: ha kicsik vagyunk, akkor egyedinek kell lennünk – mondta Rochez, a Chartreuse exportigazgatója. – A szesz italok világában a nevünk jelenti az előnyt.” A San Franciscó-i Saratoga, amely időlegesen zárva van a pandémia miatt, 40 különféle, 1878-ból származó Chartreuse-zel büszkélkedhet.

A Washington D.C.-ben lévő Passenger évek óta tart hűtött Chartreuse-t. Finnerty, baltimore-i mixer és Randal Etheridge elmondták, hogy a járvány előtt bárjukban, az Idle Hour-ben hetente akár egy hordó is elfogyott belőle. Először „próbáltuk sokkolni az embereket egy 110 szeszfokos likőrrel, amilyenről előtte még senki sem hallott – mesélte Finnerty. – Jó mulatság volt megkedveltetni az emberekkel.” A járvány idején az Idle Hour egy kis nyitott teraszt üzemeltet és elvitelre lehet vásárolni – többek között Chartreuse-t palackokban és felest 50 ml-es kémcsövekben. „Sok Chartreuse-t adunk el még a járvány idején is – mondta Etheridge. – Csak elvitelre áruljuk.”

Az ilyen történetek kedvesek Rochez és Tim Master számára. Sok amerikai azonban valószínűleg anélkül élvezte a Chartreuse ízét a kevert italokban, hogy valaha is megtanulta volna a nevét. A járvány kezdetén teljesíthetetlennek tűnt az a feladat, hogy rábeszéljék a fogyasztókat arra, hogy otthonaikba savzöld likőröket vásároljanak fel a bártenderek, a sommelier-k vagy italkeverő szakemberek segítségével – mondta Rochez. „Nem volt könnyű feladat: a bor- és szeszital-forgalmazók fele alapvetően bezárt – mondta Master. – Okosan kell eladnunk. Azt láttuk, hogy a kiskereskedelemben ugrásszerűen nő az értékesítés. Az emberek nem mennek el vacsorázni vagy iszogatni, hanem otthon bontják meg az üvegeket.”

Franciaországban Delafon folyamatosan azon dolgozik, hogy változatossá tegye a Chartreuse termékcsaládját. Mivel a céget egyre inkább aggasztja a likőr két fő összetevőjének, a cukornak és az alkoholnak az egészségre gyakorolt káros hatása, más lehetséges növényi alapú termékek után kutatnak, amelyek erkölcsileg jobban illelnek a kolositor értékeihez: ilyenek lehetnének például a növényi gyógyszertkészítmények, az aromaterápia, a balzsamok vagy a kenőcsök. Nem ez lenne az első eset, amikor a karthauziak meg akarnak újulni. A rend közel ezeréves történelme során osztályrészük volt már természeti katasztrófa, országból kiűzetés, járványok, nélkülözés, és csalók mesterkedései. „Minden alkalommal talpra álltak, felépültek, és újragondolták magukat” – mondta róluk Nadège Druzkowski, a dokumentumfilm készítője.

Ez az átalakulásra való hajlandóság, miközben hűek maradnak a rend örökségéhez, egyszerűen fényűzés és biztosíték is a zűrzavar idején – vélekedett Delafon. – Amikor ennyire mélyen vannak a gyökereink, akkor lehetővé válik számunkra, hogy elfeledkezzünk az időlegesről és tekintetünket a távoli jövő felé emeljük.

(*The New York Times*)

Meghan Woolley¹

Szeretetlenül egy 12. századi angol törvénykönyvben

A *Doktor Szósi* című vígjáték zárójelenetében Elle Woods Arisztotelészt idézi a diplomaosztó ünnepségen elhangzó beszédében: „A jog szenvedély nélküli értelem.” „Nem akarom megbántani Arisztotelészt”, folytatja, de „arra jöttem rá, hogy a szenvedély kulcsfontosságú összetevője a jog tanulmányozásának és gyakorlásának”. Elle egy olyan ellentétet ragad meg, amely a rendszerint érzelmentesnek tartott jog és a valóságban mindig érzelmekkel járó gyakorlása között feszül. Ez az elmélet és gyakorlat közti ellentét évszázadokra, sőt évezredekre nyúlik vissza.

A jogtörténet dacol minden olyan feltételezéssel, hogy a jognak, természeténél fogva, nem lenne köze az emberi érzésekhez. Ehelyett rávilágít azokra az árnyalt módzatokra, amelyek során az érzelmek befolyással vannak a jogi eljárásokra, és lehetővé teszik a törvény számára, hogy nagyobb társadalmi súlyt kapjon. A jog nem egyszerűen elvont elvek alkalmazásáról, hanem valóságos emberek közti viszonyok alakításáról szól. Az érzelmek egyik módját jelentik annak, ahogy a jog, akár egy emberölés tárgyalásakor, akár egy szerződés aláírásakor, kapcsolódik a résztvevők tágabb értelemben vett társadalmi valóságához.

¹ Meghan Woolley a középkorral foglalkozó jog- és kultúrtörténész, PhD-hallgató az észak-karolinai Duke Egyetemen, ahol tudományos írást és középkori történelmet oktat. Az észak-karolinai Durham-ben él.

Egy 12. század eleji angol törvénykönyv, amely az *I. Henrik törvényei* (az eredeti latinban: *Leges Henrici Primi*) címet viseli, a pereskedők közötti nem hivatalos egyezségek szerepét hangsúlyozza, amely az érzelmi kötelekekre építve akar békét teremteni. A jogviták különböző módjainak megvitatásakor a törvények kimondják: „Egy megállapodás felülírja a törvényt, a szeretet pedig felülírja az ítéletet” (*„pactum enim legem vincit et amor iudicium”*). Ez azt jelenti, hogy az önkéntes megállapodás kívánatosabb, mint a hivatalos igazságszolgáltató ítélete.

A szeretet, azaz *amor* latinul, sokkal hatékonyabb megoldást tud kínálni, mint egy jogi úton született ítélet. A szerző a szereteten és barátságon alapuló megállapodásokat jogilag kötelező erejűnek írja le. Ezek számos közös jellegzetességet mutatnak a perbeli egyezségekkel, többek között, hogy tanúk jelenlétében írják alá őket, és elvileg a jog letéteményeseinek ellenőrzése alatt.

A szereteten alapuló egyezségek és a hivatalos ítéletek különböztek az általuk felkínált rugalmasság mértékében. Az előbbi lehetővé tette a peres feleknek, hogy megválasszák saját feltételeiket, és olyan egyezséget hozzanak létre, amely megfelel társadalmi valóságuknak. *I. Henrik törvényei* például kikötik, hogy két szomszéd vitája esetén, uruknak „barátság útján kell összebékítenie őket, vagy ítéletet hoznia” (*‘amicitia congreget aut sequestret iudicium’*). Ha a szomszédoknak határvitáik voltak – mint ez gyakran előfordult –, egy bírói döntés egyszerűen megszabta, hol kell a határnak lennie. Egy nem hivatalos megállapodás, amelyek maguk a szomszédok kötöttek, más szempontokat is figyelembe vehetett, mint például múltbéli sérelmeket vagy egyéb kapcsolódó jogokat. Azáltal, hogy a barátságos viszony kialakítására összpontosítottak, ez a fajta megállapodás többet tartalmazott abból, ami fontos volt a résztvevők számára, és megakadályozhatta a jövőbeli vitákat.

A középkori jogi szövegek modern fordításai gyakran használnak olyan nyelvezetet, amely tompítja az eredeti érzelmi tartalmát. Például, L. J. Downer, *I. Henrik törvényeinek fordítója* a latin *amor*, *dilectione* és *amicitia* kifejezéseket olyan kifejezésekkel adja vissza angolra, mint

a „baráti megállapodás” vagy a „békés [peren kívüli] megegyezés”, amikor egy közvetlenebb fordítás a „szeretet” és a „barátság” szavakat használná. Downer fordítása megragad valamit a középkori embernek a szeretethez és a barátsághoz való viszonyából, de el is homályosítja ezeknek a kifejezéseknek az érzelmi töltetét. A szeretet nem egyszerűen az egyik eleme volt a nem hivatalos egyezségeknek; maga a szeretet volt az, amin az egyezés nyugodott.

A 12. századi emberek nagy értéket tulajdonítottak a szeretetnek és a barátságnak, ami nyilvánosan képes volt megszilárdítani az erényt és a becsületet. Az *amor*, *dilectione* és *amicitia* jegyében kötött megállapodások társadalmi és érzelmi rétegei központi szerepet játszottak abban, hogy ez utóbbiak miként tudták fenntartani a békés viszonyokat. Az angol-normann jog megmutatja számunkra, hogy az érzelmi kötelekekről szóló kulturális elképzelések képesek befolyásolni a joggyakorlatot.

A 12. században a szeretet nem pusztán személyes érzés volt; lehetett mind magával ragadó szenvedély, mind a társadalmi státusz nyilvános kifejezése is. Arisztokraták királyaikhoz írt levelei annyi gyengédséggel voltak tele, hogy már-már a mai szerelmes levelekre emlékeztettek. A békemegállapodásokat békecsókkal pecsételték meg a királyok. Az érzelmi megnyilvánulásokat kifejező gesztusok fokozták a politikai szertartások jelentőségét, mivel lehetővé tették, hogy a nemesek és a királyok megerősítsék a szövetségeket, és hogy a keresztény szeretet lelki kötelezettségeivel kapcsolják össze a politikai viszonyokat. A szeretetnyelv jelezheti a barátság és a gyengédség személyes érzéseit, míg egyszerűsége politikai szövetség jóváhagyása is lehet a kötelek nyilvános kifejezése által. Ezek a többszintű jelentések a szeretetet a viták megoldásának eszményi céljává emelték.

Mivel az angol szokásjog a 12. század második felében fejlődött ki, a törvény emberei és a bírák jobbára független rendszerként képzeltek el, saját szabályokkal, amelyek elkülönültek a bíróságokon kívüli társadalmi gyakorlattól. Ez a gyakorlat magában foglalta a jog elhatárolását az érzelmeiktől. Mindazonáltal, még ha a jog és a társadalmi normák közti viszony közvetettebbé

válík is, mindig kapcsolatban maradnak, és kölcsönösen hatnak egymásra. A jogot élő emberek gyakorolják és alapozzák meg annak elméleti háttérét, legyenek azok akár bírák, ügyintézők, ügyvédek vagy pereskedők, akik magukkal viszik a maguk kulturális értékeit a tárgyalásra.

Jelenleg az érzelmek bonyolult, gyakran ellentmondásos szerepet játszanak a jogban. Az áldozatot ért trauma leírása például teret ad a bűncselekmények áldozatainak, hogy beszámoljanak arról, amit elszenvedtek, és ez esetlegesen befolyásolhatja az ítéletet. Az amerikai olimpiai tornászcsapat korábbi orvosának, Larry Nassarnak az esete példázza talán a legjobban ezt a gyakorlatot, mivel Rosemarie Aquilina bíró több mint 150 nőnek engedte meg, hogy nyilatkozatot tegyen, amelyben mintegy levezethették a bennük felgyült feszültséget. A *Time* és a *Vox* magazinokban megjelent cikkek ugyanakkor kritikával illették Aquilina nyílt felháborodását, mivel ez a magatartás az igazságszolgáltatás pártatlanságát ásta alá. A cikkírók számára a törvény igazságossága és szzerű szabályok pártatlan alkalmazásán nyugszik, ahol nincs helye az érzelmeknek.

Az esküdszékekkel szemben úgyszintén gyakori elvárás, hogy érzelemmentesek legyenek. A vádlott iránti együttérzést kifejező esküdteteket nagyobb valószínűséggel éri bírálat és kevésbé veszik őket komolyan, főként, ha nők. Ugyanakkor számos tanulmány rámutat, hogy az esküdtetek döntéseiket arra a hallgatóságos feltételezésre alapozva hozzák, hogy mit érezhetnek az emberek. Megdöbbentő, de a nemi erőszak áldozatainak kevésbé hajlamosak hinni, ha azok inkább nyugodtnak tűnnek, mint hisztérikusnak. Halálbüntetéssel járó súlyos bűncselekmények vádlottait nagyobb valószínűséggel ítélik halálra, ha szemmel láthatóan nem mutatnak megbánást. Az érzelmekkel kapcsolatos kulturális normák számottevő, erőteljes hatással vannak a jogesetek kimenetelére. Ahelyett, hogy szemet hunyunk a realitások előtt az érzelmek jogrendszerben betöltött szerepét illetően, inkább közvetlenül foglalkoznunk kellene velük.

I. Henrik törvényei nem adnak számunkra követhető tanácsokat a mai jogi problémák megoldására. Mindenesetre, a 12. századi jogból

származó példák annak vizsgálatára indítanak bennünket, hogy az érzelmeknek miként kellenek beilleszkedniük egy teljes jogrendszerbe. Az angol-amerikai jogi hagyományok kezdetétől, az érzelmek képesek voltak döntések befolyásolására és a vitarendezés támogatására. Ha a jog valóban „szenvedély nélküli értelem”, mint ahogy ezt Arisztotelész állította, hatása csak a döntésekkel közvetlenül érintett helyzetekre lenne. Ha a jog végső célja a tárgyalóteremen és ügyvédi irodákon kívül is érvényes társadalmi egyensúly megteremtése, akkor mérlegelni kell a felek társadalomban betöltött szerepét és érzelmi életét is. A bírók és esküdték gyakran így járnak már el, és ezeket a módokat nem hagyhatjuk feltáratlanul.

Napjainkban a legtöbb pereskedő valószínűleg nem szívesen borulna a nyakába annak, akit bíróságra citál. Azok a stratégiák azonban, amelyek formailag megengedik az érzelmek feldolgozását, kifejezését és a kapcsolatépítést, semmiképpen nem nevezhetők észszerűtlennek; hathatósan segíthetnek egy működő jogrendszerben.

(*AEON Magazine*)

Zanny Minton Beddoes

A Keira Bell-ítélet után
Világméretű következményekkel járhat
a transznemű tinédzserek ügyében hozott
angol ítéle

Nő az aggodalom az olyan kezelése miatt, amelyek meddőséget okozhatnak a gyerekeknél

2018-ban Andrea Davidson 12 éves lánya, Meghan bejelentette, hogy „egész biztosan fiú”. Davidson asszony elmondta, hogy gyermeke soha nem volt fiús lány, de a házi orvos a gyerekekhez fordult, gratulált neki, és megkérdezte, hogy lánynak vagy fiúnak szokta-e nevezni magát, majd beutalt írt volna a British Columbia Gyermekkörházba (BCCH). „Azt gondoltuk, hogy majd egy pszichológus fogad minket, de csak egy nővér és egy szociális munkás volt ott

– mondta el Davidson asszony (mind az ő, mind leánya nevét megváltoztattuk). – Tíz percen belül Lupront írtak fel a gyermekünknek” – amely egy pubertásgátló szer. Egyesesen a gyermekünknek ajánlották a gyógyszert, a szemünk láttára, anélkül, hogy először négy szemközt velünk megbeszélték volna. Nem esett szó más mentálhigiénés kérdésekről, amelyek köztudottan növelik a gender-diszfória valószínűségét, vagyis azt az érzést, hogy valaki nem a megfelelő testben van. „Nem ajánlottak semmiféle terápiát, egyszerűen csak félresöpörtek bennünket, amikor felvetettük a problémát.”

Meghan azoknak a gyerekeknek a táborába tartozik a nyugati világban, akiket transznműként határozta meg az utóbbi években. 2007-ben még csak egyetlen gender-klinika volt Amerikában; jelenleg több mint 50. Elszigetelt esetek világ-szerte arra utalnak, hogy az ilyen klinikákon a nemi diszfóriáról (testi idegenségérzetről) beszámoló gyerekek háromnegyede kamaszlány, míg mostanáig ez nagyjából azonos arányban oszlott meg. Azok száma is nő, akik visszaváltoznak (*de-transitioning*), vagyis az eredeti nemükhöz való visszatérést választják. Sajnos, ha a gyerekeknél már elkezdődött a gyógyszeres nemváltás, beleértve a hormonkezelést, akkor ez meddőséget okozhat náluk és alkalmatlanná teheti őket arra, hogy teljes értékű szexuális életet éljenek.

2020 decemberében a londoni felsőbírósg megvizsgálta az egyik nem-visszaváltónak, Keira Bellnek az ügyét, aki bírósági felülvizsgálatot kért a Tavistock klinika ellen, amely Anglia egyetlen fiatalokra szakosodott gender-identitásközpontja. Keira állítása szerint a klinikának nem lett volna szabad megengednie, hogy pubertásblokkolókat szedjen és később tesztoszteron-kezelésnek, valamint kettős masztektoániának² legyen alávetve. A bíróság azt a végzést hozta, hogy „rendkívül valószínűtlen”, hogy egy 13 éves, illetve „kétséges”, hogy 14 és 15 évesek elég érettek ahhoz, hogy beleegyezésüket adják egy ilyen eljáráshoz, továbbá, hogy a 16 és 17 éveseket kezelő orvosoknak is szükségük lehet esetlegesen egy jogással való konzultációra, mielőtt belekezdenének.

A transznmű aktivisták azzal érvelnek, hogy egy régóta a társadalom szélén élő csoport most találja meg a hangját a tömegkultúrában.

2 Emléltávolító műtét.

Bírálok azzal vágnak vissza, hogy a kiszolgáltatott tizenévesek elvesznek egy olyan online világban, amely mindenkit tömjénez, aki transznak vallja magát. Mindkét félnek igaza lehet. „Heterónak lenni nem túl izgi” – mondja Meghan fiatalabb testvére.

A társadalom küzd az egyensúly megtalálásáért. Némelyik gyerek, aki úgy érzi, hogy nem a megfelelő testben van, mindig is úgy fogja érezni, és talán előnyére válik teste megváltoztatása. Mások majd meggondolják magukat – ezek közül sokakról egyszerűen kiderül majd, hogy homoszexuálisok. Semmiféle orvosi teszt nem tud e két csoport közt különbséget tenni. Valószínűbb a gender-diszfória azoknak a gyerekeknek az esetében, akik olyan mentális-egészségügyi problémákkal vagy betegségekkel küzdenek, mint például az autizmus. Rendkívül nehéz mindezek között rendet tenni.

Mindenesetre, aggasztó, hogy a gazdag országokban nem találják ezt az egyensúlyt. Azoknak a holland tudósoknak az egyike, akiknek a munkáján alapszik a hormonok és a sebészeti beavatkozások felírása, azt mondta, hogy kutatási eredményeit olyan fiatalokra alkalmazzák, akik számára ezt nem tervezték. Egyre többen vannak, akik ellenzik ezt. A *The Economist* legalább félszáz embert megkérdezett gazdag, angolajkú országokban, köztük transznmű embereket, szülőket, orvosokat, szociális munkásokat, tanárokat, továbbá olyan embereket is, akiket már gyermekkorukban transznműként azonosítottak. A bírálók többsége névtelen akart maradni, mert attól féltek, hogy elveszítik állásukat, vagy hogy előítéletesnek bélyegzik meg őket a Twitteren.

„Az első és legfőbb elvárás egy gyógyszerrel szemben, hogy »ne ártson« – mondja egy kanadai gyermekorvos. – Az orvoslás bármely egyéb ágában, ha maradandó meddőséget okozunk testet megváltoztató sebészeti beavatkozással és keresztmű hormonokkal, akkor igencsak megbízható adatokkal kell rendelkezniünk... Ugyanakkor már ráléptünk erre az útra, anélkül, hogy bármiféle megbízható adat lenne a birtokunkban.”

A legjobb megközelítés megtalálásához társadalmi vitára van szükség. Mindenesetre némelyik aktivista nem igazán lelkesedik a vitáért. „Mi mindenre nyitott emberek vagyunk

– mondja Davidson asszony. – De mindig úgy érezzük, mintha begyöpösödött ókonzervatív-ként kezelnének minket, pusztán mert kérdéseket teszünk fel.”

Átléptük a Rubicont

Senki nem tud világméretű statisztikákkal szolgálni arra vonatkozólag, hogy milyen arányban vannak transzneműek a gyerekek körében. A 2019-ben beutalt 2700 gyerekkel egy évtized alatt a harmincszorosára ugrott a beutalások száma a londoni Tavistock klinikán. Közel a felüknek pubertásblokkolókat írnak fel. 2019–20-ban a British Columbia Gyermekkorház (BCCH) 382 beteget kezelt genderklinikáján, szemben a 2016–17-ban megjelent 123 pácienssel. Amerika ezekkel kapcsolatban nem tesz közzé statisztikákat. Ugyanakkor az amerikai járványügyi központ (CDC) egy középiskolai diákokról készült 2017-es felmérése szerint 1,8% vallotta magát transzneműnek, további 1,6% pedig bizonytalan volt a kérdésben. A pubertásblokkoló mellett szól az, hogy segíthetnek a súlyos gender-diszfóriával küzdő gyerekeknek, akik el vannak keseredve amiatt, hogy nem a „megfelelő” nemi jelleg fejlődik ki náluk. Ennek oka, hogy a gyógyszerek megkímélhetik őket a szorongástól és esetlegesen a későbbi traumatikus műtėti beavatkozásoktól: az emlő-, illetve a méh eltávolításától, vagy az Ádám-csutka lefaragásától.

Az orvosi értelemben teljes átváltoztatáson átment emberek közül sokan elégedettek a végeredménnyel. Egyikük a Vancouverben élő Tru Wilson. Tru nagyon szelíd fiú volt, és szülei azt gondolták, hogy gyermekük talán homoszexuális. Aztán közösen megnézték egy műsort a transznemű gyerekekről, és Tru azt mondta: „Ez vagyok én!” Tru, aki most 17 éves, 12 évesen kezdett el blokkolókat szedni, majd 14 évesen ösztrogént, és azt reméli, hogy jövőre átészik a műtéten. Egyáltalán nem sajnálom, ami eddig történt” – mondja. Apjára, Garfieldra igen jó benyomást tettek a BCCH orvosai. „Nem volt olyan nyomás, amely arra készítetett volna minket, hogy bármi olyat tegyünk, amit nem éreztünk helyesnek a lányunk számára.” Sok más szülőnek is kedvező tapasztalatai vannak. A kórház szerint komolyan veszik

a pubertásblokkoló használatát, és minden hozzájuk fordulót „alapos elemzésnek vetnek alá, többek között mérlegelve azt is, hogy képesek-e az előnyök és veszélyek számbavételére”.

Más nemváltoztatók azonban tévedésnek tartják ezeket az eljárásokat. A 19 éves Claire (ez nem a valódi neve), aki jelenleg egyetemista Floridában, 14 éves korában kezdett el tesztoszteront szedni, mert viszolygott saját testétől. (Ezenkívül súlyos depresszióban is szenvedett.) „Úgy éreztem, ez volt az egyetlen lehetőség, különösen, ha ragaszkodunk ahhoz, hogy a diszfória érzése azt jelenteti, hogy végérvényesen transznemű valaki, és így valószínűleg öngyilkos lesz, ha nem változtatja meg a nemét.” Elmondása szerint nem volt nehéz hormonokhoz jutni. „Egész jól átsegítettek a dolgon.” Aztán 17 évesen eltűnt a diszfóriája. „Rendkívül elveszettnek éreztem magam. Soha nem hallottam, hogy ilyen megtörténhet.” Abba hagyta a tesztoszteront, leszbikus kapcsolatokat létesített, most pedig tele van haraggal. „Az orvosipar és a diszfóriás emberekhez való általános társadalmi hozzáállás az oka a kudarcomnak.”

Ez a „visszalépés” úgy tűnik, nem ritka. Legalább fél tucat orvosi tanulmány szól arról, hogy a gender miatt szorongó gyerekek 61–98 százaléka a felnőttkor előtt megbékélt születési nemével. Mindenesetre, valamennyi tanulmány olyan gyerekeket vizsgált, akiknél korán jelentkezett a diszfória. Egy a lányok körében kialakuló kamaszkori diszfóriát vizsgáló, nemrégiben íródott tanulmány azt sugallta, hogy sok esetben az internet vagy a nemváltoztatáson átment barátnők hatása van a háttérben, illetve a kamaszkor gyötrelmei idézik elő. „A lányok körében kamaszkorban kialakuló diszfóriának, illetve az autizmussal és a mentális-egészségügyi diagnózisokkal való átfedésének a minőségi kutatására van szükség” – mondja Will Malone endokrinológus, a Society for Evidence-Based Gender Medicine (Társaság a Bizonyítékon Alapuló Genderorvoslásért, SEG) nevű nemzetközi orvos- és kutatócsoport vezetője.

A visszalépéssel kapcsolatos döntés azok számára a legnehezebb, akik orvosi kezelést kaptak. Lisa Marchiano, aki jungiánus terape-

utaként dolgozik Philadelphiában, sok ilyen embert kezel. Valamennyien azt hiszik, hogy túl hamar kaptak lehetőséget orvosi beavatkozásra. „Óriási lelkiére van szükség annak bevallásához, hogy túl sokat áldoztunk egy stratégiára, amely hibásnak bizonyult” – mondja.

Manapság az orvosi beavatkozás előnyeit is kétségbe vonják. A diszfóriás tinédzserek számára biztosított hormonok és műtétek mellett érvek nagymértékben támaszkodnak egy Hollandiában alkalmazott, úttörő beavatkozási megközelítésre, amely „holland protokollként” vált ismertté. Ezt 55 fiatalon tesztelték, akiknél korán fellépő diszfóriáról volt szó. A tizenéveseket pubertásblokkolókkal, keresztmemű hormonokkal, majd miután 18 évesek lettek, műtéttel kezelték. Kontrollcsoport nem volt. Ehelyett egy 2014-ben közzétett, a megközelítésről szóló tanulmány azt mutatta ki, hogy ezek az orvosi beavatkozások pszichológiai tekintetben sikeresek mondhatóak a műtét után legalább egy évvel vizsgált eredmények alapján.

A szerzők felhívják a figyelmet, hogy tanulmányuk kisszámú mintát tartalmaz, csak rövid távú pszichológiai eredményeket mér, és nem értékeli a fizikai egészségre gyakorolt következményeket. Az egyik kutató, Annelou de Vries, 2020-ban tett közzé egy kommentárt a *Pediatrics* orvosi folyóiratban, ahol arról beszélt, hogy a megközelítést tévesen alkalmazzák serdülőkorú diszfóriában szenvedő gyerekekre (többnyire lányokra). A kutató hangsúlyozta, hogy fel kell ismerni azokat, akik inkább fokozott mentális-egészségügyi támogatásra szorulnak, semmint a nemű megváltoztatására. Carl Heneghan, az Oxfordi Egyetem Centre for Evidence-Based Medicine (Bizonyítékon Alapuló Orvoslás Központjának) egyik professzora 2019-ben azt írta, hogy a holland protokoll „szabályozatlan, gyerekeken való kísérletezést jelent”. Az angol legfelsőbb bíróság szintén „kísérleti” jellegűnek nevezte ezeket a beavatkozásokat. A hormonok áradata a pubertás idején oly módon segít a gyermekeknek megbékélni a nemükkel, amelyet az orvosok nem értenek teljesen. Ezt állítják le a blokkolók.

Nincs visszaút

A Tavistock klinika azzal érvelt, hogy a pubertásblokkolók hatása visszafordítható. Ez bizonyos mértékig igaz. Befolyással lehetnek azonban a csontsűrűsége, így az orvosok előszeretettel állítják át keresztmemű hormonokra a betegeiket, amelyeknek maradandóbb hatása van. A tesztoszteron növeli a szívproblémák kialakulásának esélyét. Hüvely- és méhsorvadáshoz vezet, amely a későbbiekben szükségessé teszi a méheltávolítást.

A bizonytalanságok ellenére sok doktor az orvosi beavatkozás híve. A szokásos megközelítés régebben az „éber várakozás” volt, amely tanácsadást javasol a hormonokra való átállás és a műtét előtt. Joshua Safer, a New York-i Mount Sinai kórház Transzmemű Orvoslási és Sebészeti Központjának (Centre for Transgender Medicine and Surgery) igazgatója szerint a pubertásblokkolók jelenleg az „óvatos választási lehetőséget” jelentik, mert időt hagynak a gyerekeknek, hogy eldöntsék, mit akarnak csinálni. Az orvosi testületek, köztük a World Professional Association for Transgender Health (WPATH, a Szakmai Világszövetség a Transzmeműek egészségéért) is azt mondják jelenleg, hogy egy személy transzmemű identitásának a megerősítése „nemzetközileg bevált gyakorlat”.

Amerikában a beavatkozásnak löketet adott a 2010-es megfizethető egészségügyi ellátásról szóló törvény (Affordable Care Act), amely megtiltotta az egészségbiztosítóknak a szexuális irányultság és gender identitás alapján történő megkülönböztetést. Valójában arra lettek kötelezve, hogy fedezzék a hormonok költségeit olyan embereknek, akit transzmeműnek vallják magukat, éppúgy, mint ahogy a nőknek a fogamzásgátló hormonokat.

Az Amerikai Gyermekgyógyászati Akadémia (American Academy of Pediatrics, AAP) 2018-ban kiadott közleménye szerint minden orvosi jellegű bizonyíték az „igenlő” megközelítést támogatja. James Cantor, egy szexuális viselkedést vizsgáló kanadai tudós részletes cáfolata szerint azonban a témában írt 11 tanulmány egyike sem jut erre e következtetésre.

Számos orvos még a WPATH útmutatásait sem tartja be. Laura Edwards-Leeper, az oregoni Pacific Egyetem pszichológusprofesszora, aki

Bostonban társalapítója volt Amerika első, gyerekeket és serdülőket ellátó transzgender klinikájának, azt mondja, hogy sok e-mailt kap szülőktől, akik „kétségbeesetten keresnek egy olyan terapeutát, aki nemcsak vaktában erősíti meg, hogy a gyermekük transzgenemű”. Kedvező esetben a gender diszfóriás tinédzsereknek rendszeresen kellene terapeutához járniuk, aki ösztönözné őket érzéseik más lehetséges okainak feltárására, és átfogó pszichológiai felmérést végezne, mielőtt blokkolókat vagy hormonokat írna fel. „Nagyon ritka, hogy ezeknek a dolgoknak akár csak az egyike is megtörténjen” – mondja.

Az új frontvonalat az iskolák jelentik

A klinikai vélemény gyakran teljes mértékben az iskolai vizsgálaton alapul. Kanada és néhány ausztrál állam megtiltja, hogy bárkit hátrányos megkülönböztetésben részesítsenek önmaga által kinyilvánított neme miatt. SOGI³-123-nak hívják azt az iskolai alaprogramot, amelyet Brit Kolumbia és Alberta tartományokban tanítanak, és amelyet Kanada-szerte be akarnak vezetni. A SOGI program nagy része vitathatatlan: arról szól, hogy legyünk barátságosak és mondjunk nemet a zaklatásra. Bírálói azonban aggódnak, hogy a program megnehezíti a gyermek döntéseinek megkérdőjelezését.

Pamela Buffone, aki egy Canadian Gender Report (kb. 'Jelentés a kanadai genderhelyzetről') nevű honlapot működtet, azt mondja, hogy ezek a programok a „gender identitás” elgondolását (az elképzelést, mely szerint egy biológiailag hímnemű ember nőként, egy nőnemű pedig férfiként azonosíthatja magát) a „szexuális irányultság” (homoszexuális vagy heteroszexuális) ismerősebb fogalmához kapcsolják. 2019 márciusában Buffone jogi úton emelt panaszt egy tankerület ellen Ottawában egy – másik program keretében megtartott – tanóra miatt, ahol elmondása szerint azt tanították a hatéves lányának, hogy nem létezik olyan, hogy fiúk és lányok.

Az új tanterv támogatói szerint fontos a transzgeneműség problémáinak tanítása az iskolában, éppúgy, ahogy faji vagy vallási kérdéseké. Glen Hansman kanadai tanár, aki nagy szerepet játszott a SOGI megvalósításában, azt

mondja, hogy a megerősítő névmások és nevek az iskolában nem jelentenek „kapudrogot más dolgok irányába”. A 18 éves transzgenemű Vince (szintén nem a valódi neve), aki Kanadában egy vidéki településen lakik, úgy nyilatkozik, hogy a SOGI mentőövet jelent sok fiatal transzgenemű számára. Azt kívánja, hogy bárcsak létezett volna ez a program az iskolájában, ahol elmondása szerint bántalmazás érte eltérő nemi viselkedése miatt.

Sok törvényhozó is támogatólag áll az ügyhöz, mivel nem akar álszentnek tűnni. Miután látták, hogy miként hagyta cserben az állam a homoszexuális embereket, nem akarják ezt a hibát újból elkövetni a transzgeneműekkel is. Amerikában Joe Biden megígérte, hogy aláírja az Egyenlőségi törvényt. Ez sokat fog segíteni abban, hogy leküzdjék a transzgenemű emberek széles körben elterjedt hátrányos megkülönböztetését, például a lakó- és munkahelyeken. Ugyanakkor a szex fogalmát is újradefiniálja a genderidentitás magába foglalásához. Ennek egy olyan olvasata is lehet, hogy ily módon jóváhagyja azt az elgondolást, hogy a gyerekeket abban az identitásban kell megerősíteni, amelyet választanak, és amelyre kezelést kapnak – még akkor is, ha ez az identitás időlegesen bizonyul.

Ausztráliában Canberra, a főváros és Queensland állam jogellenesnek nyilvánította a „konverziós terápiát” a szexuális irányultsággal vagy a genderidentitással kapcsolatban. Így járt el néhány amerikai állam is. Kanadában is hasonló jogszabály előkészületei zajlanak. Ez két különálló problémát mos össze. Sokak szerint helytelen azzal próbálkozni, hogy homoszexuális embereket neveljünk át heteroszexuálisokká. Ugyanakkor a transzgenemű konverziós terápiájának hallgatólagos meghatározása azt a veszélyt rejti magában, hogy minden olyan tanácsadást jogellenesnek nyilvánítanak, amely segítene a gyerekeknek eldönteni, hogy vajon diszfóriájuk állandó-e vagy csak átmeneti, és hogy mi a teendő ezzel kapcsolatban.

Az ellenzők tábora is hallatja a hangját. Svédországban, miután 2008 és 2018 között 1500%-kal nőtt a 13–17 éves lányok körében a gender diszfóriával diagnosztizáltak száma, több figyelmet kaptak a médiában

3 *Sexual Orientation and Gender Identity.*

a nemváltásra készülő gyerekek problémái. Aleksa Lundberg aktivista azt mondta, hogy ha ma ugyanilyen döntés előtt állna, valószínűleg nem vállalkozna a műtetre. Egy éven belül 65%-kal esett vissza a genderklinikákra beutalt gyerekek száma. Finnország nemrégiben szigorúbb intézkedéseket vezetett be, és különféle kezeléseket ajánlott a korán jelentkező, illetve a serdülőkori diszfóriára, és arra bátorította a pácienseket, hogy kérjenek orvosi tanácsot.

Amerikában a transzaktivisták politikai természetűnek tartják az orvosi kezeléssel szembeni kérdéseket. Chase Strangio ismert transzszexuális jogász az American Civil Liberties Union (ACLU, 'Amerikai Polgári Szabadságjogokért Egyesület') képviseletében a következő Twitter-bejegyzésben reagált az angol bíróság ítéletére: „Kérem, tekintsek ezt annak, ami valójában – kísérletnek arra, hogy fegyvert kovácsoljanak boldogságunkból, reménykedésünkéből és testünk iránti szeretetből. Ez egy veszélyes támadás a transzszexuális megmaradása ellen, ami terjedőben van.”

Konzervatív amerikai államok politikusai olyan törvénytervezeteket készítettek, amelyek megtiltanák az orvosoknak, hogy pubertásblokkolókat vagy hormonokat írjanak fel gyerekek számára. Ez javarészt a kultúrháború szítására irányuló kísérlet, de egyes szülők aggodalmát is tükrözi.

Buffone asszony elmesélte, hogy aggodalmak merültek fel benne lánya iskolájával és a helyi hatóságokkal kapcsolatban. „Olyan volt, mintha elhagytuk volna Kanadát és valamilyen autoriter államba érteztünk volna. Azt mondták, hogy ez a mi problémánk, és egyértelmű volt, hogy nincs kihez segítségért fordulni.” A hasonlóan saját tantervvel rendelkező Québecben szintén tiltakozik néhány szülő. Amikor a szaktanácsadó Catherine szerette volna a hatéves gyermekének szóló szexuális nevelés tantárgy anyagát látni, az iskola elzárkózott, ezért az anya információszabadság iránti kérelmet nyújtott be. Kiderült, hogy a tanároknak útmutatásként azt mondták, hogy „A gyerekek 3 és 7 éves kor között kezdenek el gender-önazonosságuk felfedezését”, és hogy a nemet születéskor inkább „kijelöljük”, semmint megfigyeljük.

Jogi aknamező

Az Ausztrál Családjogi Bíróságon az utóbbi években kizárólag a szülők tiltakozása esetén van lehetőség blokkolók és hormonok adásával, vagy akár serdülők műtétéivel kapcsolatban pert indítani. De olyan eset is volt, hogy a gyámhatóság elvette a szülőktől a gyermeket, mert azok nem támogatták a nemváltást. Az ítéletről alig esett szó a sajtóban.

Patrick Parkinson, a Queensland Egyetem jogi fakultásának dékánja azt mondja, hogy a Bell-ügyben született ítélet Angliában azt jelenti, hogy az ilyen szülőknek jogalapjuk lesz majd, hogy tiltakozzanak, ha gyermeküket el akarják venni tőlük. Továbbá azt gondolja, hogy megdőltek az orvosok abbéli állításai, hogy a pubertásblokkolók hatása visszafordítható, és hogy nem károsak. Szerinte „ez igencsak kijózanítólag hat az orvosi szakma képviselőire Ausztráliában”.

Mindenesetre Amerikában a transzgender klinikákon dolgozó orvosok tiltakoznak az ellen, hogy gyerekek esetében korlátozzák a pubertásblokkolók használatát. Johanna Olson-Kennedyt a Los Angeles-i Gyermekkorház Transyouth ('Transzifjúság') Egészségügyi és Fejlesztési Központjában elmondása szerint mély sajnálattal tölti el, hogy az angol gyerekek meg vannak fosztva „ettől a hihetetlen eszköztől”. „Azt gondolom, hogy perek sokaságának nézünk elébe – mondja Dianna Kenny, a Sydney Egyetem egyik, nemrégiben nyugdíjba vonult pszichológusprofesszora. – De akkor már túl késő lesz ahhoz, hogy megmentsünk egy olyan kamaszszexuális elváltozást, akiket tévesen diagnosztizáltak transzszexuálisnak.”

Ami pedig Davidson asszonyt illeti, lánya, Meghan továbbra is depresszióval küzd. Mindenesetre, szülei támogatásával elhatározta, hogy nem szedi a Lupront. 2020 májusában, amikor már betöltötte 14. évét, kijelentette. „Anyu, elhatároztam, hogy lány vagyok”. Jól kisminkelte magát, és elment a plázába, hogy kifestesse a körmeit. Az átélte élmények hatására anyja azonban aktivistává lett. Csatlakozott a caWSbar (Canadian Women's Sex-Based Rights) női érdekcsoporthoz, amely a biológiai nem alapuló jogok szószólója. „Rettentő mérges vagyok” – mondja.

(The Economist)

Elle Hunt

Ebben az évben végre megtanultam,
hogy a munka önmagában nem tart meg

A túlhajszoltság miatti újabb kiégés után nyomorult állapotomban belém hasított a világosság: Nem akarok tovább így élni.

Szeptember végén egy reggel nem sokkal hajnal előtt ébredtem fel, még mindig a számítógépem előtt ülve. Egész éjszaka fenn akartam maradni, hat hónapon belül ez volt a negyedik vagy ötödik alkalom. Amikor elkezdett világosodni, lefeküdtem, és beállítottam az ébresztőórát, hogy két óra múlva csörögjön; majd újból nekiálltam, hajtva a déli határidőig. Addigra már az elmúlt 24 óra nagy részét végigdolgoztam, és többnyire így volt ez az előző hat héten is. Az összeomlás – amikor elkerülhetetlenül bekövetkezett – több volt egy kényszerleállásnál. Fél tizenkettő körül kezem megmerevedett a billentyűzeten: egyszerűen képtelen voltam még egy szót legépelni. Meglepő tapasztalat volt, ahogy próbáltam mozogni, de nem ment. Tapostam a pedált, amely idáig elviitt – és egyre növekvő szorongással tapasztaltam, hogy kifogyott a benzin. Amikor összecusktam a laptopomat, úgy éreztem, kudarcot vallottam.

Mindig is nagyon szerettem dolgozni. Újságírói munkám rendkívül gyümölcsöző módon hatja át egész életemet, de néha romboló hatással van: tíz év alatt háromszor éltem át kiégést, mert túl sokat vállaltam, és nem kértem segítséget. Megtanultam, hogy óvakodjak ettől: megtervezem, mit csinálok, amikor nem ülök a számítógép előtt. A karantén idején hirtelen eltűntek ezek a külső szabályzók.

A munka gyorsan kitöltötte az üres időt is – részben egyéb érdemleges tennivaló hiányában, részben pedig a félelem miatt – ahogy bocsátották el társaimat, és zsugorodott a költségvetés –, hogy mindegyik megbízatásom az utolsó lesz majd. Minden ajánlatra ígént mondtam, és eltökéltem magam, hogy még többet vállalok. Amikor barátaim aggódtak értem vagy elhagytam magam, ez volt a mantrám: „Túl kell esni rajta, és kész.” Voltak azonban jelek, amelyek arra utaltak, hogy összeomlás felé haladok.

Amikor feloldották a karantént, barátnőm és annak barátja, egy orvos, eljöttek hozzám vacsorára. Megemlítettem, hogy nem alszom eleget, illetve azt, hogy miután elmennek, még be kell fejezmem egy munkát. Egyébként is, mi történhet, jegyeztem meg félvállról. „Nos, például rákos leszel” – mondta az orvos. Ennek ellenére nem hagytam abba a hajtást.

Biztos vagyok benne, hogy a szerkesztők szívesen meghosszabbították volna a határidőket, ha elmondtam volna nekik, hogy gondjaim vannak. Minden energiámat arra fordítottam azonban, hogy mozgásban tartsam magam, mintha a pillanatnyi leállás végső összeomlást okozná. Ez elárulja, hogy milyen keveset értettem az „önmagunkkal való törődés” gondolatából – és abból, hogy mennyire nem szolgálom ezzel saját javamat – és hogy a néhány engedmény, amit tettem, felszíniességre és fogyasztói gondolkodásra utalt. Egy nap elmentem otthonról – nem is tudom, mi adta az ötletet –, hogy egy illatosított gyertyát vásárolok. A határidők fenyegetően árnyékkolták be bármiféle, egyensúlyteremtésre irányuló törekvésemet: rohantam, hogy befejezzek egy munkát a masszázs-időpontom előtt, hogy majd az ott töltött egy óra alatt is a szorongástól lüktessen az agyam az elvégzendő teendők tömkelege miatt.

Most már nevetek rajta, de perspektíva-vesztésemről tanúskodik, hogy a végül feladott éjfél határidőt kizárólag én szabtam magamnak; az írás pedig az *Alkonyat (Twilight)* elmúlt 15 évéről szóló visszatekintés volt. Ha létezik munkafüggőség, mint ahogy azt a Google-on való kétségbeesett keresgélésem sejtette, ez egész bizonyosan a mélypontja volt. Azonban a kiégés megtapasztalása során első alkalommal, a szokásos pánik, kimerültség, nyomorultság és önmegvetés mellett egyfajta könyörtelen tisztánlátás, sőt elhatározottság is jelen volt: nem akarok tovább így élni.

Felfedezésem akkor jött, amikor interjút készítettem egy pszichológussal az önmagunkkal való együttérzésről. Megemlítette, hogy a stressz, a szorongás vagy a tehetetlenség érzésére egyeseknek az a válasza, hogy erősebben támaszkodnak agyuk „ösztön”-rendszerére, amely a teljesítményt és tapasztalatszerzést irányítja – ironikus módon még inkább erősítve a „fenyegetettség” érzését.

Először értettem meg, hogy miért van az, hogy amikor elborít a munka, gyakran újabb feladatok vállalásával vezetem le a feszültséget. A körforgás azáltal törhető meg, mondta a pszichológus, hogy felkészítjük a „csillapító” rendszert, hogy járjon közben az önmagunkkal való együttérzés ügyében: kínlásunk tagadása csak ront a helyzeten.

Nem azért osztom meg történetemet, mert kivételes, hanem mert meggyőződésem, hogy nem az. Sok ember küszködik saját maga emelte börtönfalak között, és alábecsüli a nagyon is valós szenvedést, mert az nem élet-halál kérdése, másoknak pedig még rosszabb. Mindamellett, hogy társadalmi szinten sok szó esik a kiégésről, nemigen beszélünk az ezzel kapcsolatos egyéni tapasztalatokról – talán, mert elpuhultságnak vagy szégyellnivalónak tűnik.

Mindenképpen kissé nevetségesnek tűnt számomra, hogy kiéghetek otthon, miközben teljes mértékben irányíthatam a napirendemet és nem valami elengedhetetlen fontosságú munkát végeztem. De ahogy tovább kutattam az együttérzés-központú terápiát, amelyet Paul Gilbert professzor dolgozott ki, a munkámhoz való rendellenes viszonyom és a tágabb társadalom közötti váratlan kapcsolatra lettem figyelmes.

Gilbert rávilágított, hogy ugyanaz a versenyszellem, amely a túlmunka felé hajtott, alapozott meg egy olyan kultúrát is, amely a munkát az önazonossággal és az önbecsüléssel, nem pedig egy célokat szolgáló eszközzel tette egyenlővé; továbbá egy gazdasággal, amely szerint a több a jobb. Épp ezt kellett csak hallanom, hogy a rendszer elvárásainak megfelelően alakítsam a viselkedésemet.

A sors iróniája, hogy pont a munka történetéről szólt az egyik írásom, amely túlszűfolt napjaim egyikén született. Egyszer régebben James Suzman antropológus mondta nekem, hogy ahelyett, hogy előnyt kovácsolnánk a technikából származó hatékonyságnövekedésből és nőne a szabadidőnk, a huszadik század elején a nyugati társadalom úgy döntött, hogy megduplázza a feltehetően végtelen növekedést – és hogy még többet dolgozik. A munkának mint a személyes elégedettség forrásának történő mai értelmezése, amely köré felnőtt életem legnagyobb részét építettem, valójában a túlórázást igazoló elvként született.

Minél többet tudtam meg a saját munkára törekvésemet megalapozó kapitalista imperatívuszokról, annál mérgeesebb lettem – nem kevésbé magamra, hogy bedőltem ezeknek. Azáltal azonban, hogy megértettem, miként illeszkedek bele egy nagyobb rendszerbe, úgy érzem, jobban ellen tudok állni neki. Hirtelen nemcsak a saját jóllétem miatt lett fontos, hogy meglegyen a nyolcórányi alvás és az önmagam iránti együttérzés, hanem azért is, hogy egy fenntarthatóbb munkamódot alakítsak ki.

Feltűnő volt ebben az évben a „nyüzgés kultúráját” érintő gyökeres változás. Megjelentek a négynapos munkahetet követelők, azzal érvelve, hogy a covid-19 hatására nem több munkát, hanem több pihenést kellene beiktatnunk az életünkbe. A világjárvány nyomában járó paradigmaváltás az emberek figyelmét életük lényegére irányította – arra, ami igazán fontos –, rávilágított arra, hogy az alkoholizmus csak szegényes pótléka az élet értelmének. Még az a munka, amelyet élvezettel végzünk, „sem fogja elleplezni a hiányát” – írta Zadie Smith író a karantén idején: „Nincs nagy különbség a regényírás és a kenyérsütés között. Mindegyik arra való, hogy csináljunk valamit.” Az ez évi tanulság számomra az volt, hogy munka önmagában nem tart meg, bármennyire is átadtam neki magam – hogy nem szerethetem, amit csinállok, miközben felhőborító módon elhanyagolom magam. Abban reménykedem, hogy jövőre és utána is, értéket és értelmet fogok találni az egyensúlyban. Túl kell esni rajta, és kész, mondogattam magamnak régebben – de ugyanez igaz az életre is.

(The Guardian)

Anna Anyikina

Világ pátriárkái egyesültek! Az ortodox egyház és a globalizáció

A moszkvai patriarchátus egyházi külkapcsolatokért felelős osztályának elnöke, Hilarion (Alfejev) metropolita a Roszija24 tévécsatorna adásában azt mondta, hogy jó lenne valamilyen, az ENSZ-hez hasonló világméretű vallási fórumot

létrehozni, amely a különböző felekezetek képviselőit tömörítené. A püspök szerint rendkívül nehéz lenne egy ilyen struktúra megteremtése: „Az ENSZ tagállamainak teljes létszáma körülbelül 200, az egyházak és közösségek száma azonban milliós nagyságrendű.”

Alfejev akkor kezdett el a „vallási közösségek szervezetének” gondolatáról beszélni, miután a ciprusi ortodox egyház zsinata kiállt az ukrán ortodox egyház (OCU) elismeréséért. Korábban II. Krizosztomosz ciprusi érsek az istentisztelet során megemlítette az OCU vezetőjét, Epifanyij (Dumenko) metropolitát, ami tulajdonképpen a kiveji autokefália elismerését jelentette. Maga az érsek a következőképpen magyarázta tetteit: „Az elmúlt évben értesítettük az ökumenikus pátriárkát arról, hogy semleges álláspontot képviselünk, és különféle autokefál egyházak előljáróin keresztül az ortodoxia szolgálatának szenteljük magunkat. Azonban határozottan állást kellett foglalnom. Biztos vagyok abban, hogy döntésem az ortodoxiát és a ciprusi egyházat szolgálja.”

Nem minden ciprusi püspök támogatta előljáróját, de a szinódusok ellenére úgy döntöttek, hogy „nem lépnek fel” II. Krizosztomosz ellen, hangsúlyozva, hogy „a Krisztus egyházának szétszakadásával fenyegető jelenlegi válság leküzdéséhez” „e probléma átfogó megvitatására van szükség, általános részvétellel”. Amint azonban a 2020 februárjában lezajlott ammani pánortodox konferencia tapasztalatai megmutatták, az ukrán autokefália „általános megvitatása” nem megy egykönnyen az ortodox egyházak primásai számára, és bővül az OCU-t elismerők köre. 2019 novemberében a görögországi és az alexandriai egyház vezetői is elismerték az új vallási szervezetet. Az orosz ortodox egyházban istentiszteleten azóta nem emlékeznek meg az előbbiekről. A – Moszkvától független ukrainjai szervezet létrehozását kezdeményező – konstantinápolyi egyházzal és az élén álló Bartolomeosz pátriárkával a moszkvai pátriárka még 2018 októberében szakította meg teljesen az eucharisztikus közösséget.

Ami Ciprust illeti, Moszkva, csakúgy, mint az alexandriai és a hellén egyház esetében, nem döntött a közösség teljes megszüntetése mellett. Az orosz ortodox egyház szinódusán,

amelyet 2020. november 20-án tartottak, csak azt fogalmazták meg, hogy „nem fogadható el II. Krizosztomosz ciprusi érsek nevének megemlézése, illetve az ima- és eucharisztikus közösség vele, továbbá a ciprusi egyház azon főpapjaival, akik egyházi közösségbe lépnek az ukrán szakadár egyház képviselőivel.”

Később Hilarion (Alfejev) metropolita kifejtette: „Senkit nem ért váratlanul, hogy azok az egyházak, amelyek Konstantinápoly felé tekintenek, és ezek elsősorban görög nyelvű egyházak, előbb-utóbb Bartolomeosz pátriárkát követik. Ezekben az egyházakban őt nem elsőknek tekintik az egyenlők között, hanem valójában az előljárójuknak tartják, tehát ha útmutatást ad nekik valamiben, és ragaszkodik valamihez, ők előbb-utóbb engedelmeskednek.”

Míg az orosz ortodox egyházban Bartolomeoszt tartják a megosztottság okozójának, ő megígérte, hogy 2021 augusztusában Ukrajnába látogat a függetlenség napjának megünneplése alatt. Ezt 2020. november 30-án jelentette be, azután az ünnepi istentisztelet után, amely Denisz Anatolijovics Smihal ukrán miniszterelnök részvételével zajlott Isztambulban. Mivel a liturgiát az ukrainai éhínség áldozatainak emléknapján ünnepelték, a konstantinápolyi pátriárka nemcsak a holodomor elítélését szorgalmazta a tragédia megismétlődésének elkerülése érdekében és gyászmisét mutatott be az áldozatokért, hanem azt is kijelentette, hogy „ez egy – különösen a hívőket érintő – jól megtervezett népirítás volt a keresztény hit és a pravoszláv egyház felszámolása érdekében.”⁴

Az orosz pravoszláv egyház még a krétai gyűlés [összortodox zsinat] előestéjén, 2016-ban „pápizmussal” kezdte el vádolni Bartolomeosz pátriárkát. A gyűlésen tíz pravoszláv egyházfő vett részt. Az orosz, a grúz, a bolgár és az antióchiai egyház lemondta részvételét. Az ammani „Moszkva-barát” találkozón a tizenöt egyházból mindössze hat delegáció vett részt. Egyre nyilvánvalóbb a pravoszláv közösség kettészakadása; mindkét fél csak a saját hatalmi iránytűjére – Konstantinápolyra, illetve Moszkvára – hallgat.

4 Az éhínség közvetlen halálos áldozatainak számát 3-3,5 millió és 7,5 millió közé teszik. [4.ford.]

Az orosz ortodox egyháznak nemcsak a helyi pravoszlávokkal romlott meg a viszonya – a nemzetközi ökumenikus szervezetekkel is megfeneklettek a kapcsolatok, például az Európai Egyházak Konferenciájával (CEC), amely jelenleg 114 pravoszláv, protestáns és anglikán közösséget egyesít Európában. A moszkvai patriarchátus még 2008-ban felfüggesztette részvételét a CEC-ben amiatt, hogy a Konferencia nem vizsgálta felül az észt ortodox egyház tagság iránti kérelmét. Kérdésesnek bizonyult az orosz pravoszláv egyház részvétele az Egyházak Világtanácsában (EVT), a legnagyobb nemzetközi ökumenikus szervezetben is, amelynek tagjai között 348 keresztény egyházat számlál (a katolikuson kívül) a világ több mint 100 országából. Egyfelől a moszkvai patriarchátus nem egy ízben bírálta ennek a nemzetközi szervezetnek a tevékenységét, másfelől – az ortodox konzervatívok követeléseinek dacára – az orosz ortodox egyházban mindezidáig nem született döntés arról, hogy kilépnének belőle. „Az orosz ortodox egyház részvétele a Világtanácsban lehetőséget ad ennek az ökumenikus szervezetnek, hogy megőrizze a keresztény alapokat tevékenysége számára” jelentette ki Vlagyimir Legojda, a társadalommal és a médiával való egyházi kapcsolatokért felelős színóduusi osztály vezetője 2018 júliusában. „Amikor némelyek azt mondják: ki kellene lépnünk a keresztényközi és vallásközi szervezetekből, az Egyházak Világtanácsából, akkor mi a következő indokolt kérdést tesszük fel: és mi hasznunk származna ebből a kilépésből?” – tért vissza ugyanehhez a problémához Hilarion (Alfejev) metropolita 2020 novemberében. Most azonban az orosz ortodox egyház részvételét a Világtanácsban bonyolítja az a tény, hogy annak vannak olyan tagjai, amelyek elismerték az ukrán ortodox egyházat, többek között Konstantinápoly is. 2018 szeptemberében a színóduson úgy döntöttek, hogy felfüggesztik az orosz ortodox egyház részvételét az összes olyan szervezetben, amely a „konstantinápolyi

patriarchátus fennhatósága alatt áll”. Az EVT jelenlegi vezetői között van Konstantinápoly képviselőjében Gennagyij Limurisz metropolita is.

Nem sikerül szoros kapcsolatot kiépítenie az orosz ortodox egyháznak a Szentszékkel sem. Annak ellenére, hogy 2016-ban Kubában lezajlott a moszkvai pátriárka és a római pápa első találkozója, nem lett folytatás. Kirill pátriárka, „számos püspök, pap és hívő” nem áll készen arra, hogy fogadják Ferenc pápát a saját „kánoni területükön”, és nem is olyan régen az orosz ortodox egyházban lesújtó kritikával illették a pápa nyilatkozatát annak szükségességéről, hogy törvényt kellene hozni a bejegyzett élettársi viszonyról, amely a homoszexuálisok jogait védené. „Az orosz ortodox egyház és általában a pravoszlávok álláspontja változatlan marad: ezeket a kapcsolatokat [a homoszexuális viszonyt – NG.] bűnnek tartjuk; természetesen értjük, hogy mint bármely bűnösért, az egyháznak imádkoznia kell értük, és fog is; ezek a kapcsolatok azonban bűnösök, és mi határozottan ellenezük nemcsak egyházi, hanem állami jóváhagyásukat is, és fellépünk ellene” – fejtette ki Vlagyimir Legojda.

„Teljesen nyilvánvaló, hogy az idő megkívánja a vallási közösségek közötti párbeszédet. Mitől lehet elszigeteltségbe kerülni egy ilyen nehéz helyzetben, mint ma, amikor épp ellenkezőleg, annyira fontos a párbeszéd fenntartása, saját álláspontunk képviselése és a véleménycsere?” – tette fel a kérdést Hilarion metropolita a „vallásos ENSZ” elképzelésére reagálva. Olyan körülmények között, amikor minden más terv szétesik – legyen az a pánortodox szolidaritás vagy Moszkva és Vatikán szövetsége, de csak egyenrangú felekként – új utakat kell keresnünk, hogy Oroszország lelki-politikai befolyását terjesszük a Nyugat felé, amely egyszerre kedves és gyűlöletes az orosz ortodox egyház számára. Marad a felekezeten kívüli konzervatív internacionálé, amelyre régóta törekszik Oroszország. Paradox módon azonban, a saját messianisztikus küldetésstudatától megszálott moszkvai patriarchátus – miközben folyamatosan bírálja a globalizációt – az egyik globális ábrándjából a másikba esik.

(*Nyevaviszimaja Gazeta*)

Brian Handwerk

Ügyes hüvelykujjaink és az emberi evolúció

Őskori leletek és biokémiai modellek arra mutatnak rá, hogy az eszközhasználó homininok hozzánk hasonló ügyességgel bántak a kezükkel.

A mai életben annyi mindenre használjuk elforduló hüvelykujjainkat, az otthonunk alaktátása közben megmarkolt kalapáctól okostelefonunkon történő ételrendelésig. Elődeink számára azonban egyszerűbb dolgokra kellettek. Az erős és fürgé hüvelykujjak azt jelentették, hogy hatékonyabban munkálhettek meg és használhattak eszközöket, köveket és csontokat. Mivel az ügyes, elforduló hüvelykujjak kifejlődése abba az irányba hajtotta őseinket, hogy eszközöket készítsenek és használjanak, több húst egyenek és növekedjen agyuk mérete, a tudósok már régóta azon tűnődnek, hogy vajon az ilyen hüvelykujjak csak saját nemünkkel, a *homoval* kezdődtek-e, vagy már néhány korábbi fajnál is jelen voltak.

Most egy új tanulmány köti össze a fosszilis ujjak és hüvelykujjak ősi bizonyítékait csúcstechnológiás számítógépes izommodellézzel és jut arra a következtetésre, hogy a dél-afrikai homininok már kétmillió évvel ezelőtt a miénkhez hasonló, mozgékony, sok mindenre képes ujjakkal büszkélkedhettek. „Figyelemre méltó, hogy kétmillió évvel ezelőtt a ma élő emberéhez hasonló szintű ügyesség figyelhető meg a hüvelykujjak esetében” – mondja Katerina Harvati, a németországi Tübingeni Egyetem Senckenberg Humánevolúciós és Paleokörnyezeti Intézet paleoantropológusa.

Ez a fent említett időszak jelentőségteljes, mivel nagyszabású evolúciós események előtt következett be, ideértve a nagy agyvelőjű *Homo erectus* kifejlődését 1,9 millió évvel ezelőtt, ennek a fajnak az Afrikán kívül elterjedését 1,8 millió évvel ezelőtt, és a primitív kőeszközök helyettesítését az alsó paleolit (Acheulean) kori kifinomult szakócékkal körülbelül 1,76 millió évvel ezelőtt. „Úgy véljük, hogy [a hüvelykujj ügyessége] döntő evolúciós előnyt jelentett,

amely valószínűsíthetően lehetővé tette emberi családfánk összetett kultúrájának későbbi fokozatos fejlődését” – mondja Harvati, aki a *Current Biology* című folyóiratban megjelent új tanulmány társszerzője.

A rövidebb hüvelykujjak és a hosszabb kézujjak segítik a mászást. Mivel azonban őseink felhagytak a fán lakással, és mindinkább tárgyakat kezdtek készíteni és azokkal egyre jobban bánni, a rövidebb ujjak és a hosszabb, elfordítható hüvelykujjak olyan kézzelvezető eredményeztek volna, amely egyre ügyesebben markolt. Idővel a természetes kiválasztódás finomíthatott ezeken az anatómiai változásokon, amelyek annak sokféle módján alapultak, ahogy az emberek a kezüket használták, illetve hogy ezek közül melyik bizonyult a legértelmesebbnek, mint például az állati csontok feltörése nagy energiát adó csontvelőjük kinyeréséhez.

Tracy Kivell paleoantropológus (nem érintett a fenti tanulmányban), aki főemlősök kezének alaktanával foglalkozik a Kent Egyetemen és a Max Planck Evolúciós Antropológiai Intézetben, megjegyzi, hogy számos, különböző típusú kézzel rendelkező főemlős képes pontos és erőteljes fogásra. Az ember azonban felülmúlja ezt az olyan pontos fogások esetében, amelyeknél a hüvelykujj párnája összeér a kézujjak párnáival – ezeknél pedig az erős hüvelykujj döntő fontosságú. „Kísérleti tanulmányok szerint az emberek kőszerszámok készítésekor és használatakor erőteljes pontos fogást alkalmaznak, ezért gyakran felmerül a gondolat, hogy ez a képesség az eszközhasználat hatására fejlődött ki bennük”, mondja Kivell.

Az antropológusok sok időt töltöttek a számos ágra szakadt, több millió éves emberi családfa fajaitól származó kéz-, kézuji- és hüvelykujj-maradványok vizsgálatával, hogy megtudják, hol és mikor fejlődött ki ez a képesség. A hüvelykujjak és kézujjak formáinak közvetlen összehasonlítása és a sajátunkhoz való hasonlóság célravezető, de nem ad mindenre magyarázatot, mert különböző alakzatok és formák néha hasonló módon működnek a természetben.

Ezért Harvati és munkatársai digitálisan izmokat illesztettek többféle csontra. A munkacsoport egy sor fajtól származó kéz- és

hüvelykujj-fossziliát hasonlított össze, a közel négymillió éves *Australopithecus afarensistől* kezdve a korai *Homo sapiensig*, a *Homo naledit*ig és a mai csimpánzokig és emberekig. Ezek közt a minták közt volt néhány izgalmas kétmillió éves kézcsont a dél-afrikai Swartkrans-barlangból, amelyek akár a korai *Homo* vagy *Australopithecus robustustól* is származhattak. Majd egy biomechanikai modellt használtak annak újrajátszására, hogy az izmok miként lettek volna képesek irányítani a különböző hüvelykujjakat, és a kutatók ilyen módon bepillantást nyertek abba, hogy azok egykoron miként működtek.

A munkacsoport először ismert izomparaméterekkel bíró élő embereken és csimpánzokon alkalmazva tesztelte a modellek pontosságát. A modellen alapuló számítások szoros egyezést mutattak ezeknek a fajoknak a kísérleti vizsgálati eredményeivel, ami bizakodással töltötte el a tudósokat, hogy megközelítésükkel megbízhatóan rekonstruálható a megkövült kézleletek ügyessége.

Kivell szerint a paleontológiában nem használják gyakran a vázizommodellezést egyszerűen azért, mert az izmokról szóló adatok nem részei az őskori leletekről készült feljegyzéseknek. „Emberek és csimpánzok izmairól szóló két lehetséges „szélsőséget” ajánlottak fel arra vonatkozóan, hogy milyen méretűek és erejük lehettek a fosszilis homininok izmai – mondja Kivell. – Bár még sok a fehér folt, úgy gondolom, hogy ez mégiscsak egy ígéretes megközelítés.”

A tanulmány kiderítette, hogy kétmillió évvel ezelőtt a dél-afrikai Swartkrans-barlang lakói meglepően nagy – a miénkhez hasonló – hatékonysággal tudták összeérteni a hüvelykujjukat és a kézujjaikat. A tudósok nem tudják, melyik fajtához tartoznak ezek a kezek, mert ebben az időszakban a *Paranthropus robustus* és a korai ember maradványait egyaránt megtalálták a barlangban.

Saját *homo* nemünknek a tanulmányban vizsgált minden tagjánál rendkívül hatékony lehetett a szembenálló hüvelykujj. Ide tartoztak a mai emberek, de a korai *Homo sapiens*, a neandervölgyiek és még a kis agtyérfogatú *Homo*

naledi fajok is. Ez az utolsó fajta érdeklődésre tarthat számot, mivel a *Homo naledit* még nem jellemezte szerszámhasználat, kisméretű agyuk miatt pedig talán nem is tudtak felmutatni emberszerű értelmi képességeket. „Ez nem jelenti azt, hogy mindenképpen szerszámokat készített és használt, hanem hogy képes lett volna rá manuális képességei révén” – mondta Harvati.

Másrészt, a tanulmány szerint elég alacsonyan teljesítettek hüvelykujjuk ügyességét tekintve az *Australopithecus* nembe tartozó hominidák; ők lehetnek az első homininok, akikről ismeretes, hogy igen egyszerű eszközöket készítettek 3,3 millió évvel ezelőtt.

Korábbi, kézmorfológiai tanulmányok azt sejtetik, hogy két-három millió évvel ezelőtt az *Australopithecus africanus* emberre jellemző képességekkel rendelkezett és szembefordítható hüvelykujjaival képes volt fogni. Az *Australopithecus sediba* hüvelykujja a kezük többi részéhez képest hosszú volt, amelyet más tudósok – igen hasonlóan a miénkhez – alkalmasnak vélték tárgyak megragadására és mozgatására. Az *Australopithecus* hüvelykujjai ugyan hosszúak, de vékonyak is voltak, ami arra utal, hogy kevésbé erősek az emberi ujjaknál.

Harvati csoportja úgy gondolja, hogy a kéz különböző csontjainak és ízületeinek még részletesebb vizsgálata együtt az izomrekonstrukciójukkal szintén kisebb mozgástartományt és mérsékeltlen ügyes hüvelykujjat sejtet. Ez nem jelenti azt, hogy az *Australopithecus* nem tudott szerszámokat készíteni. Viszont arra utal, hogy ha igen, akkor másfajta kézügyességgel rendelkezettek, mint amellyel mi és közelebbi rokonaink büszkélkedtünk a *Homo* nemben. „Az *Australopithecus*oknak jó lehetett a kézügyességük, és képesek lehettek szerszámkészítésre, annak ellenére is, hogy a hüvelykujjuk nem olyan erős, mint az emberé” – mondta Kivell.

Természetesen, ha a swartkransi kezek ténylegesen inkább az *Australopithecus* (*Paranthropus*) *robustushoz* tartoznak, semmint egy korai emberfajhoz, akkor ez azt sugallja, hogy párhuzamos evolúció történt a két külön vonal között.

Neil Thomas Roach, a Harvard Egyetem evolúciós biológusa, aki nem vett részt a kutatásban, azt mondja, hogy nem meglepő a tanulmányban leírt meggyőző eset, amely szerint a kézcsonatok és a hozzájuk kapcsolódó izmok változásai a legkorábbi eszközök megjelenése után következtek be, de mindenesetre szemléletes. „Számomra ez az eszközhasználattal kapcsolatos egyik legizgalmasabb dilemmát tükrözi, nevezetesen, hogy ki a felelős és hogyan tudhatjuk ezt? – mondja. Lehetséges, hogy nem jól tesszük fel a kérdést, az ezekhez hasonló adatok pedig azt mutatják, hogy függetlenül attól, mikor zajlott le az újítás, ez olyan alapvető előnyül járt, hogy számos fajnál széles körben elfogadottá vált.”

Ha a tanulmány eredményeit a régészeti bizonyítékokkal együttesen vizsgáljuk, összefüggő elméletet támasztanak alá. Körülbelül kétmillió évvel ezelőtt a homininok egyre növekvő arányban használtak eszközöket és fogyasztottak állati eredetű zsírt és fehérjét. Kivell szerint ez azt sugallja, hogy „változás történt ez idő tájt a kéz használatában, amely nagyjából az *Australopithecusok* eltűnésének és a változatos *Homo* fajok megjelenésének ideje”.

Az egyre bonyolultabb eszközök készítésének és használatának folyamata többet kíván meg az ügyes hüvelykujjakkal, illetve a kéz és a szem koordinációjánál. Az őskori eszközkészítőknek eközben bizonyos szintű előregondolkodásra, tervezésre és tanulásra is szükségük volt. Ehhez jobban működő agyra volt szükség, amelyeket húsalapú étrend tett lehetővé, amelyet a jobb eszközök révén értek el, amelyeket az egyre nagyobb teljesítményű aggyal lehetett kieszelni.

„Az eszközhasználatot és a kognitív képességeket, esetlegesen akár a nyelvet is ideértve, gyakran egy összetett visszacsatolási kör részeinek tekintik, ahol az emberi evolúció során az egyik a másikat erősíti” – mondja Harvati. Harvati és kollégái számára a következő lépést annak kutatása jelenti, hogy milyen más kulcsfontosságú evolúciós tényezők ösztönözték a mai emberhez vezető testi és kognitív evolúciót. „Míg vizsgálódásaink csak egy kis elemre, a hüvelykujjra irányultak, úgy tervezzük, hogy a munkánkat kiterjesztjük, és közvetlenül foglalkozunk ezekkel a kérdésekkel is.”

(*Smithonian Magazine*)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Csajághy György zenetanár, történész, Pécs
Dr. Frenyó Zoltán filozófus, tanszékvezető
főiskolai tanár, Budapest

Gájer László (1983–), római katolikus pap,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Hittudományi Karának tanszékvezető ta-
nára, Budapest

Dr. Kovács Sándor, a Miskolci Egyetem ny.
tanszékvezető egyetemi docense

Kucsera Tamás Gergely filozófus, eszme-
történész, művészetelméleti író, habil.
dr., PhD, címzetes egyetemi tanár,
a Magyar Művészeti Akadémia főtitkára,
a Valóság főszerkesztője

Pécsi Györgyi irodalomtörténész, az MMA
Kiadó ügyvezetője, Budapest

Pók Katalin független valláskutató,
Debrecen

Pusztai Gabriella, az MTA doktora, egye-
temi tanár, Debreceni Egyetem

Rénes Balázs történész, doktoranduszhall-
gató, Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Budapest

Weninger Sándor, a Nemzeti Közszerkeleti
Egyetem Közigazgatás-tudományi
Doktori Iskolájának PhD-hallgatója,
Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Lord Acton és a liberális katolicizmus távlatai Frenyó Zoltán és Gájer László dialógusa	1
--	---

SZÁZADOK

<i>Dr. Kovács Sándor: Az „Édenkert” kora ókori földrajzi helye.</i>	23
---	----

MŰHELY

<i>Pók Katalin: A bizalom megrendülése. A biblikritika indulása</i>	36
<i>Csajághy György: Az elsüllyedt sziget-kontinensek mint a magyarság „őshazái”?</i>	50

A művészet közege	71
<i>Kucsera Tamás Gergely: A leginkább emberi...</i>	72
<i>Pécsi Györgyi: A művészeti könyvkiadás gyakorlata.</i>	76

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT

<i>Rénes Balázs: Kémkedés és információszerzés a kora újkori Konstantinápolyban: Henry Lello angol követ és a Cigala testvérek kapcsolata.</i>	81
<i>Weninger Sándor: A fenntartható city branding szerepe a magyar nagyvárosok és Budapest turisztikai imázsépítésében.</i>	91

NAPLÓ

<i>Pusztai Gabriella: A könyvolvasás múltja és jövője.</i>	107
--	-----

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Marion Renault: A Francia-Alpok elixírjénél megállt az idő (111) Meghan Woolley: Szeretetlenül egy 12. századi angol törvénykönyvben (114) Zanny Minton Beddoes: A Keira Bell-ítélet után. Világméretű következményekkel járhat a transznemű tinédzserek ügyében hozott angol ítélet (116) Elle Hunt: Ebben az évben végre megtanultam, hogy a munka önmagában nem tart meg (122) Anna Anyikina: Világ pátriárkái egyesüljete! Az ortodox egyház és a globalizáció (123) Brian Handwerk: Ügyes hüvelykujjaink és az emberi evolúció (126)</i>	
--	--

KÉPEK

Károlyi András grafikái (49, 70, 80, 106)	
---	--

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2021. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 38 580 Ft helyett 27 060 Ft
Fél évre: 20 010 Ft helyett 14 250 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 29 160 Ft helyett 21 720 Ft
Fél évre: 15 300 Ft helyett 11 730 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 29 160 Ft helyett 21 720 Ft
Fél évre: 15 090 Ft helyett 11 730 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18 840 Ft helyett 12 480 Ft
Fél évre: 9630 Ft helyett 6600 Ft

Akciónk a 2021. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 870 Ft • Előfizetéssel: 785 Ft